

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

141
(4/2012)

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЋУРЋЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

141
(4/2012)

НОВИ САД
2012

Илуcтpација на корици
гpавира Захарије Орфелина
Човек њице за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Бошко Мијатовић КАМАТЕ: ХРИШЋАНСКИ И ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕД 483–502	Boško Mijatović INTEREST: CHRISTIAN AND ECONOMIC VIEWS 483–502
Марко Павловић ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВИНА: ПРВА ЕВРОПСКА РЕГИОНАЛНА ДРЖАВА 503–521	Marko Pavlović THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA FIRST EUROPEAN REGIONAL STATE 503–521
Владимир Умељић ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ У НЕМАЧКОЈ ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ: У ХРВАТСКОЈ ДРЖАВИ 1941–1945. НИЈЕ ИЗВРШЕН ГЕНОЦИД НАД СРБИМА? 523–550	Vladimir Umeljčić A PARADIGM SHIFT IN GERMAN HISTORIOGRAPHY: IN THE STATE OF CROATIA (1941–1945) THERE WAS NO GENOCIDE AGAINST THE SERBS? 523–550
Мирољуб Јевтић КАКО НАЦИЈЕ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ГЛЕДАЈУ МОДЕРНУ ТУРСКУ 551–563	Miroљub Jevtić HOW NATIONS OF FORMER YUGOSLAVIA LOOK ON MODERN TURKEY 551–563
Гојко Рикаловић, Жаклина Стојановић и Зорка Закић НОВИ ОБРАЗАЦ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА И ЗАПОШЉАВАЊА: Модел креативне руралне индустријализације 565–582	Gojko Rikalović, Žaklina Stojanović and Zorka Zakić A NEW FORM OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND EMPLOYMENT: Model of creative rural industrialization 565–582

Јована Милутиновић
КРИТИЧКИ КОНСТРУКТИВИЗАМ:
УСПОСТАВЉАЊЕ ОТВОРЕНОГ
И КРИТИЧКОГ ДИСКУРСА
У НАСТАВИ
583–594

Jovana Milutinović
CRITICAL CONSTRUCTIVISM:
ESTABLISHMENT OF OPEN
AND CRITICAL DISCOURSE
IN TEACHING

Гордана Мишчевић Кадиевић
УСКЛАЂЕНОСТ ДЕКЛАРАТИВНОГ
И ПРОЦЕДУРАЛНОГ ЗНАЊА У
КООПЕРАТИВНОЈ НАСТАВИ
595–605

Gordana Mišević-Kadijević
COMPLIANCE OF DECLARATIVE
AND PROCEDURAL KNOWLEDGE
IN COOPERATIVE TEACHING

Мара Ђукић и Јелена Ђерманов
КА ХУМАНОЈ ШКОЛИ У
САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ
ЗНАЊА: АНТИЧКИ ПУТОКАЗИ
607–614

Mara Đukić and Jelena Đermanov
TOWARDS A HUMANE SCHOOL IN
MODERN KNOWLEDGE SOCIETY:
ANTIQUÉ GUIDELINES

Весна Лукић
ПОВЕЗАНОСТ МИГРАЦИЈА И
ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА У
ВОЈВОДИНИ
615–624

Vesna Lukić
CONNECTIONS BETWEEN
MIGRATIONS AND COMMUTING
IN VOJVODINA

Оливер Лајић
ПОСЕБНИ ОБЛИЦИ ОДУЗИМАЊА
ДОБИТИ СТЕЧЕНЕ КРИМИНАЛОМ
625–639

Oliver Lajić
SPECIAL FORMS OF CRIMINAL
PROPERTY CONFISCATION

ОСВРТИ / BOOK REVIEWS

Филип Благојевић
ЗАШТО СУ НАС БОМБАРДОВАЛИ?
641–646

Мирољуб Хацић
СВЕСНО ПРОМИШЉАЊЕ УПРАВЉАЊА РАЗВОЈЕМ:
УСЛОВ ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ
646–649

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
651–655

Бошко Мијајовић

КАМАТЕ: ХРИШЋАНСКИ И ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕД

САЖЕТАК: У тексту се даје кратак преглед еволуције погледа на камате од најстаријег времена до новијег доба. Прате се историјске промене, укључујући правне акте којима се забрањују и ограничавају камате, као и теолошки и економски погледи и међусобне дискусије о оправданости њеног постојања. Показало се да је живот тражио и налазио начина да заобиђе забране, као и да је постављање човека у центар свемира после ренесансе дефинитивно означило заокрет ка легализацији камата. У православним земљама она је све време толерисана, с мање сукоба него на западу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: камата, зајмови, време, теологија, економија

УВОД

У овом тексту желим да бацитим мало светла на једно прастаро питање – да ли је камата морално оправдана и да ли је треба забрањивати – које је миленијумима тиштило како филозофске, теолошке и економске писце тако и обичне грађане и пословни свет. Питање камате и зеленашт¹тва у великој мери је изгубило на актуелности, пошто га је живот у већем делу света решио на свој начин, а пропратила и већа или мања промена у теоријском, теолошком и законском оквиру. Ипак, ни данас није сувишно познавати проблем како због тога што се Библија и Коран могу читати тако да инкриминишу лихварство тако и стога што у многим земаљама света, укључујући и Србију, и даље постоје ограничења у наплати камате или њене висине². Стога питање оправданости камата и њиховог прописивања и даље остаје актуелно с моралног, економског и социјалног становишта.

---

¹ Ми ћемо у овом тексту доследно користити реч *камаѿа*, која има исто значење као у прошлости употребљаване речи *лихва* и *инѿерес*.

² На пример, у исламским државама и САД. У овој последњој федерално законодавство у знатној мери дерогира дејство законских ограничења уведених од стране држава чланица. А Коран каже: „Алах уништава камату, а унапређује милосрђе“.

Немам, наравно, претензија да судим о вишемиленијумском спору, посебно у његовом теолошком аспекту, већ само да укратко изнесем неке чињенице доктринарног, историјског и правног карактера, односно да подсетим на њих. Надам се да ово подсећање може бити бар мало корисно и теолозима (јер ће можда боље упознати економско гледање на ствари) и економистима – могу понешто научити о теолошком виђењу проблема. Надам се и да ме чињеница да сам по професији економиста неће навести на превелику пристрасност у корист економског погледа на проблем.

АНТИЧКО ДОБА

Стари Грци и Римљани су се у знатном броју изјашњавали против камата – и Платон, и Ксенофон, и Катон, и Сенека, и Плутарх. И пре свих Аристотел, који је својим гледиштем битно утицао на средњовековну схоластику, почевши од Томе Аквинског.

Аристотел [1999а: 17] сматрао је да је богаћење од плодова и животиња увек „природно“. С друге стране, говорио је да постоје и „неприродни начини“, као што су „ситна трговина“ и, као „најомрзнутији“ и „најнеприроднији“ начин богаћења, наплаћивање камате пошто „ствара добитак из самог новца... Јер, сврха новца је размена, а не раст из камата“. Аристотел је своју осуду камата дао у ове две-три краће реченице, у којима можемо препознати две ствари. Прво је схватање да новац не може природно да рађа новац као земља и стока, односно да новац није продуктиван (не може да створи нову вредност), па је камата несумњиво пљачка дужника од стране зајмодавца. То значи да је Аристотел из техничке разлике у физичком аспекту производње извукао закључак моралног карактера – о неприхватљивости камата. Из овог Аристотеловог става касније је настала теорија о тзв. стерилности новца, која је од стране схоластика коришћена за образложење осуде камата.

Друго, приметимо да је логика Аристотела суштински дефинициона: он тврди да новац искључиво постоји ради размене у којој се мењају једнако вредне ствари, па нема оправдања заради на новцу, што је камата. Додуше, на другом месту је и сâм Аристотел помињао другу функцију новца, као блага. У *Никомаховој еџици* [1999b: 80] каже да нам нешто што нам не треба данас може затребати у будућности и да нам је у том случају „новац као некакав јемац“, што значи чувар вредности, али је приликом поменутог закључка о камати пренебрегао функцију новца као блага. А она га је могла навести на помисао о акумулацији новца/богатства и можда другачијем виђењу камата. Нема сумње да је Аристотел живео у свету идеја непосредне, неновчане размене и да није могао да схвати не само економску улогу трговаца (па их је осуђивао) већ, још више, ни идеју кредитних односа као корисне пословне праксе.

Аристотел се није осврнуо на питање зашто се камате ипак плаћају све време, односно како то да се један „неприродан“ акт непрекидно одвија, које све врсте зајмова постоје, шта утиче на висину камата, какав је однос камата и ризика и слично. Како тачно наводи Јозеф Шумпетер

[2006: 62], Аристотел није имао своју теорију камата ни у знацима, већ само (негативан) вредносни суд. Аристотел, значи, одбацује камату не из инструменталних разлога (зато што би доносила лоше последице, на пример), већ из филозофско-моралних, пошто је, како верује, неприродна и неправедна.

Римљани, мање окренути филозофији а више праву, решили су питање камате на практичан начин: дозвољавали су је, уз ограничења. Тако је Закон дванаест таблица постављао горњу границу изгледа³ на 8,33%, што је касније повишено на 12% годишње⁴. Тек је Јустинијан 533. године смањио дозвољену камату, увевши класе: само за најризицијне зајмове (поморска путовања) остало је 12%, за пословне сврхе 8%, остали 6% и сељаци и посебно уважене особе 4% [Jones 2010]. На овај начин римска држава је одржала дубоко у хришћанско доба разликовање дозвољене камате од оне која није дозвољена, што је искоришћено средином другог миленијума како би се ублажиле апсолутне забране.

БИБЛИЈА И ЦРКВЕНИ ОЦИ

Библија, најважнији извор хришћанске вере, говори о каматама. У Старом завету помињу се, уз осуде, на више места. Тако у Другој књизи Мојсијевој каже: „Кад даш зајам новаца народу мојему, сиромашу који је код тебе, немој му бити као каматник, не ударајте на њ камате” [Библија 2010: Излазак, 22, 25]. Или у Трећој књизи Мојсијевој: „Немојте узимати од њега (осиромашног брата – БМ) камате ни добити... новаца немој му давати на камату, нити му хране своје позаимај ради добити” [Библија 2010: Левитска, 25, 36–37]. Или, у Петој књизи Мојсијевој: „Не даји на камату брату своме ни новца ни хране, нити ишта што се даје на камату. Странцу подај на камату, али брату свом немој давати на камату” [Библија 2010: Закони поновљени, 23, 19–20], и томе слично. На више места осуђује се и похлепа богатих који стичу благо кроз камате на рачун сиромашних. Приметимо да се, као и код Аристотела, одбацују камате уопште, а не само оне (пре)високе.

Ови и слични наводи обично су се касније, посебно у средњем веку, тумачили као беспоговорне божје заповести којима се забрањују камате. Међутим, потписник ових редова, иако невешт у тумачењу Библије, мисли да у Старом завету не постоји недвосмислен став којим би се забрањивала камата уопште:

1. изричито се одбацује наплата камата на зајмове дате сиромашнима, што би потпуно било у складу с општом хришћанском бригом за сиромашне,
2. осуђује се узимање камате од ближњих, вероватно рођака, пријатеља или комшија, с којима је зајмодавац тада углавном имао додира, што је природно; наимае, у сељачком друштву тадашњег Израела зајмови су неминовно били лични, обично узимани у нужди због слабе

³ Тумачење значења појма *unciarium fenus* није недвосмислено.

⁴ *Lex Unicariga* из 88. године п. н. е. и декрет Сената из 50. године п. н. е.

летине и сличних недаћа; чак би и данас, у време великог размаха финансијских институција и свеприсутне камате, многи сматрали неморалним наплаћивање камате од блиских рођака, пријатеља или комшија у невољи,

3. забрана камата односи се само на зајмове дате Јеврејима као израз међусобне солидарности, док су сви остали изричито изузети.

Како ми се чини, значи, забрана наплате камате по Старом завету није била универзална: изгледа да није обухватала зајмове дате странцима и богатим Јеврејима, а можда ни Јеврејима који немају блиске личне везе са зајмодавцем.

У Новом завету се камата/лихва и лихварство нигде изричито не помињу. Ипак, на једном месту изгледа да се препознаје: у Јеванђељу по Луки [Библија 2010: Јеванђеље по Луки 6, 35] Исус каже: „Дајите у зајам не надајући се ничему”. За ове речи обично се узима да говоре о камати и представљале су током средњег века основно оруђе у борби против камате⁵, мада постоје и другачија мишљења. Тако Василије Велики каже да се овде мисли на поклон сиромашном који ће Господ надокнадити богатом⁶. Слично, Калвин говори да је „погрешно везивати ове коментаре за камату”, већ да имају „шире значење” моралних захтева према верницима, у смислу показивања „незаинтересоване љубазности” и слично⁷. И савремени језуитски теолог Томас Дивајн [1967: 499] уопште не сматра да се овде говори о камати, па у свом важном прегледу проблема лихварства каже да Нови завет не садржи „изричито становиште о моралности камата”.

У Новом завету постоје и два места која као да другачије говоре о камати: то је прича о десет кеса новца (тј. о талантима), слично испричана у јеванђељима по Матеји и Луки. Она говори о господару који при поласку на пут оставља новац својим слугама. Када се вратио, двојица су му дала увећане суме, а трећи није. Господар се наљутио на последњег и рекао му: „Требало је зато моје сребро да даш мјењачима; и дошавши, ја бих узео своје с добитком” [Библија 2010: Матеја, 25, 27; слично Библија 2010: Лука, 19, 23]. На овом месту као да се не само не осуђује наплата камате, већ и подржава позајмљивање уз камату и умерени капитализам [Harrington: 239]. Дивајн [1967: 499] сматра да параболо о кесама блага показује „најмање толерантност” Новог завета према каматама.

У четвртном веку, који је веома важан за развој хришћанске доктрине, писали су и многи међу највећим црквеним оцима (теолозима), а одржан је и први васељенски сабор. Велики црквени оци снажно су осуђивали тлачење сиромашних кроз камату, подсећајући на врлине милости и великодушности. Основа за осуду камате биле су наводно лоше намере

⁵ Од папе Урбана VIII из 12. века надаље, што су прихватили схоластици.

⁶ Видети *Беседа на завршењак четрнаестог њсалма и о зеленацима*, Светосавље, <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Svetopismo/VasilijeVelikiPsalmi/VasilijeVelikiPsalmi03.htm>, 28. 5. 2011.

⁷ Видети Calvin's Commentary, Luke 6, 36, <http://calvin.biblecommenter.com/luke/6.htm>, 25.5.2011

зајмодавца – да узме више него што је дао. Тако је Св. Амброзије строго рекао „уколико неко узме камату, он чини пљачку и не треба да живи”⁸.

Велики теолог Св. Василије Велики био је блажи у својој беседи о лихварству⁹. Он полази од „савршеног човека” који не даје новац на камату и тврди да је „крајње нечовечно” када зајмодавац покушава да искористи „оскудицу у најнужнијем” и на томе заради. Очински саветује богаташа да не даје сиромашном уз камату, него да му великодушно поклони јер ће од Господа „добити камату за добра дела”. Али, тежиште беседе је на уверавању сиромашног да не треба да се задужује, него да се потруди да превазиђе тешкоће својим радом и уздржавањем. Штавише, Василије Велики мисли да ни слабије стојећи често не узимају зајмове из нужде већ из тежње за раскошним животом. „Гражио је лек, а добио је отров”; „Ако имаш од чега да вратиш, зашто се у садашњој оскудици не задовољиш оним што имаш? Ако пак ниси у стању да платиш дуг, онда једно зло лечиш другим“; „Сад си сиромашан, али слободан. Узимањем на зајам не само да се нећеш обогатити него ћеш изгубити чак и своју слободу“¹⁰; „Сада те нико не оптужује за сиромаштво, јер је то зло дошло противно твојој вољи. Међутим, ако се обавеш да ћеш платити камату, неће бити никога ко те неће оптужити због твоје непромишљености“; „Размисли унапред: од чега ћеш платити“; „Како да се прехраним”, кажеш ти. Имаш руке, имаш занат. Служи за плату, буди најамник. Постоји много начина сналажења у животу, постоји много повољних прилика“; „ми видимо да не позајмљују они, којима је потребно најнужније (јер њима нико не би ни дао новац), него они људи који се препуштају непотребним трошковима и бескорисној раскоши, који постају робови женских прохтева“; „ови људи остављају утисак да су богати, непрестано позајмљујући и враћајући новац и плаћајући новим дугом онај претходни, тако да самом непрекидношћу зла задобија поверење да добије нови зајам“; „сачувај... слободу“. Ако ништа друго, ови наводи јасно показују да Св. Василије није мислио да је камата пљачка или да зајмодавац чини било какво насиље (макар и над „релативном“ вољом) над зајмопримцем.

Први васељенски сабор, одржан у Никеји 325. године, констатовоао је да и свештеници дају новац на зајам с каматама од 1% месечно и да је то у супротности с вером, па је усвојио забрану да свештенство прима камату под претњом искључења из цркве. Ова одредба поновљена је на још два васељенска сабора. На сабору у Картагини (345), који не припада групи васељенских, „прекорени” су мирски људи који се баве лихварењем, без забране. Током првих векова хришћанства лихварење се сматрало срамотним због похлепе или недостатка великодушности и још није било посматрано као порочан грех против правде.

Иако је осуда лихварства била подељена у цркви и иако је касније било парцијалних забрана (локални латински сабори, Карло Велики), општа забрана позајмљивања с каматом донета је тек у 12. веку, и то само

⁸ *De Bono Mortis*, наведено према [Langholm 1998: 59]

⁹ Видети *Беседа на завршењак четрнаестој њсалма и о зеленацима*, исто.

¹⁰ Онај ко не врати дуг могао је у античко време постати слуга или чак роб.

у западној цркви. Најјача осуда камата у источној цркви је, судећи по прегледу Никодима Милаша [1896: 531], било следеће „правило“ Никифора Исповедника, цариградског патријарха из 9. века: „Онима који каматаре не треба давати причешће, нити јести заједно с таквима, кад непомични остају у своме безакоњу“. Ово је очигледно налог свештенству, а не онима који се баве позајмљивањем. Реч „безакоње“ схватам као реферисање на црквени закон.

ЗАПАД

Црква и схоластџика

На римокатоличком западу процес заоштравања односа цркве према каматама текао је и надаље, преносећи тежиште с позива и савета на заповести и казне. Како би се спречила „незаситна похлепа лихвара“, камата је потпуно забрањена на средњовековним концилима: другом (1139. године) и трећем латеранском (1179), другом лионском (1274) и бечком (1311), с тим да је на овом последњем проглашено да неслагање с тврђом о грешности камата треба казнити као јерес. Забрана камата укључена је у црквено право [Gratiani 1140].

Упоредо с тим ишао је развој схоластичке теорије камате, која је и сама налазила интелектуално оправдање црквених забрана, а којој је важан допринос дао Тома Аквински. Развијено је више аргумената против наплате камата.

Присила. Уговор о зајму с каматом не сачињава се добровољно, већ је онај који узима зајам на то присиљен. Иако изгледа да је зајам потпуно добровољан, Аристотел и Тома Аквински тврдили су да то није тачно, односно да онај ко узима зајам не плаћа камату *ајсолућно* слободном вољом већ само *релативно* или *компаративно* слободном вољом. Он би, другим речима, више волео да не плати камату, па стога наплата камате представља насиље¹¹.

Продаја времена. Време припада свим створењима као бесплатан дар од њиховог творца Бога и стога нико нема право да га продаје, као што то чини зајмодавац који наплаћује камату. Он тиме чини неправду свим створењима, па и самом Богу.

Сћерилности новца. Новац не може да рађа новац. У првој варијанти се тврдило да је сам метал неплодна ствар, чему је ослонац био нетачан превод Аристотела, а у другој, поправљеној фунгибилност новца. Новац је, као хлеб или вино, фунгибилна ствар, потроши се приликом употребе, чим га зајмопримац размени за друге ствари, тако да он не може вратити исте примерке зајмодавцу. Самим тим, ни тај позајмљени новац, као ни потрошени хлеб и вино, не може донети принос. Очигледно је да су средњовековни мислиоци наивно схватили новац само као средство разме-

¹¹ М. Ротбард [Rothbard 1995: 50] назвао је ово једним од најбесмисленијих аргумената у историји економске мисли, с правом примећујући да би и код сваке друге куповине купац радо добио ствар бесплатно.

не, а да нису помишљали на новац као капитал, као куповну снагу која може донети продуктивна економска добра уз чију се помоћ могу праведно зарађивати увећани доходи.

Власништво. Кроз узимање зајма (*mutuum* у римској правној терминологији) зајмопримац постаје власник новца и, као такав, сноси ризик да се ствари које је њиме купио упропасте иако је обавезан да дуг врати. Закључак и правника и теолога био је да зајмодавац тражи камату за нешто што је већ у власништву зајмопримца и, још више, да тражи себи зараду без икаквог рада и ризика. Не сме се, како каже Тома Аквински, наплатити и ствар и њена употреба, пошто би то значило наплатити двоструко. Тиме би се нарушила комутативна правда, тј. једнакост вредности у размени.

Да сумирамо. За теологе је камата доходак кога зајмодавац узима преваром или принудом од зајмопримца. Узима и плод новца иако је новац стерилан; продаје „употребу“ која не постоји или која већ припада зајмопримцу; продаје и време које припада свима. Како год узмемо, камата је паразитски профит који је изнуђен од превареног зајмопримца.

Схоластици су уложили много интелектуалне енергије и довитљивости у аргументацију против камата, али је резултат био слабашан, бар с данашње тачке гледишта. Основну снагу овим аргументима давали су ауторитет цркве и њена тешка рука, а не интелектуална уверљивост. Како рече Бем Баверк [Böhm-Bawerk 1890: 14], цео подухват био је *стерилан*: писци су се више трудили да у теорији нађу нешто чиме ће подржати свој став о злу које доноси камата, уместо да покушају да дубље уђу у природу камате *per se*.

Схоластички поглед на камату имао је тврдог а важног противника: економски живот. И поред свих претњи тешким казнама и на земљи и на небу, камата се и даље тражила и плаћала. И то све више. Док је у 10. веку кредита било мало, постепен економски напредак до 14. века тражио је и добио све већу потпору финансијског капитала. Отпор забранама је растао, како у животу тако и у теорији. Током времена коришћене су могућности за избегавање забране камата, чиме су омогућавани зајмови и потпомагана трговина. Неке је црква одобрила од почетка, неке су значиле домишљато заобилажење забране, а неке су формулисали каснији теолози како би забрана била разлабављена. Поменимо неке.

Казна за закаснило враћање дуџа била је у складу с теолошким погледима и законским одредбама, али је омогућавала двома странама да превиде камату у виду казне за кашњење и касније реализују договор о намерном кашњењу. *Оршаклук* је свакако био легалан, будући да се заснива на концепту заједничког улагања и заједничког ризика (без камате), али је био коришћен за прикривену наплату камате. Јер, обичан зајам је покриван фиктивним уговором о ортаклуку, док је у стварности један ортак обезбеђивао новац, а други сносио ризик. *Тросируки уговор* (*contractum trinius*) представљао је сложенији тип фиктивног ортаклука: обухватао је три уговора – о инвестицији (практично зајам), о продаји профита (одрицање од ризика за мању накнаду) и о осигурању зајма (залога) –

при чему су сва три била савршено легална са становишта закона и цркве, али су заједно суштински представљала уговор о зајму с каматом. *Већа цена робе њриликом кујовине на њочек* него за готовину при неизвесности о будућој цени робе (а неизвесност увек постоји) била је дозвољена, али је свакако садржала и камату. *Ренија* (census) представљала је дозвољену обавезу да се плаћа годишњи принос на плодну имовину, као што је земља. Купац плаћа ренту у готовини и одједном, а прима годишње исплате током времена. Камата је, наравно, укључена. *Пројушијени њрофийи* (lucrum cessans). Идеја је да се за непрофесионалне зајмодавце (оне који зајме из милосрдних разлога) омогући легитимна накнада за пропуштену добит (interesse) коју су могли остварити инвестирајући сами. Врло слично савременом концепту опортунитетних трошкова. *Нејачан износ*: у уговору би се навело да је зајам од 100 динара без камате, а зајмопримац би фактички примио 70 динара. *Поклон* кога је зајмопримац смео да подари зајмодавцу уколико то овај други није сам захтевао. Будући да је захтев такве врсте тешко доказати, „слободно” дати поклони могли су заменити камату. Тако банкарска кућа Медичијевих није наплаћивала камату, али је примала поклоне од захвалних клијената. Било је и супротних појава: фирентински банкари давали су поклоне својим депозитерима из чистог човекољубља, а никако да би их привукли да положе новац баш у њиховој банци. *Накнада за рад зајмодавца у њријреми уговора* била је прихватљива, али је омогућавала прикривено укључење камате у уговор.

Током векова дошло је до ублажавања ставова према камати и код теолога западне цркве, посебно Ека, Шуменхарта, Калвина, Молине и Салмасијуса. Овај последњи писао је у 18. веку и, према интерперетацији Ротбарда, тврдио да је позајмљивање новца посао као и сваки други и да стога зајмодавац има права да наплати камату по тржишној цени. Додао је и поенту да цена новца зависи од броја зајмодача, па је повећање броја зеленаша најбољи начин да се дође до жељеног снижења каматне стопе! Тврдио је да не постоје ваљани разлози у корист забране камата ни у божанском ни у природном праву, као и да се Исус није изјашњавао по економским питањима [Rothbard 1995: 144].

Ново време

О камати су, поред теолога, свакако писали и филозофи, политички теоретичари и први економисти. Тако је Френсис Бекон (Francis Bacon) почетком 17. века одобравао плаћање камате само стога што без њих људи који су тврди у срцу не би одобравали корисне зајмове. Џон Лок (John Locke) је сматрао да је камата на зајам оправдана појава пошто је слична наплати ренте на земљу, која је, како се веровало, оправдана.

Међу раним економистима вреди поменути Ирца Ричарда Кантилона (Richard Cantillon, 1680?–1734), који се први озбиљно позабавио проблемом зеленаштва. Његов основни налаз је да је каматна стопа пропорционална ризику ненаплативости датог зајма од дужника. Висока каматна

стопа је последица високог ризика, а не експлоатације или пљачкања дужника. Због овога, и с високим каматама профит зајмодавца је низак, пошто је вероватноћа прекида отплате висока. Кантилон је приметио и да су касни схоластичари невољно прихватили више стопе за ризичне зајмове. Био је и против максимирања камата, тврдећи да само кредитор и дужник могу добро проценити своје потребе и ризике. На крају, уверљиво је тврдио да ће тадашњи популарни закони против зеленаштва само ограничити кредит и довести до пораста каматних стопа [Rothbard 1995: 360].

Следећи економиста који се упустио у расправу био је Ан-Робер-Жак Тирго. (Anne-Robert-Jacques Turgot, 1727–1781). Учинио је то на духовит и ефектан начин. Тврдњу о стерилности новца одбацио је већ уобичајеним методом, говорећи да је плодан исто колико и друга имовина, која физички такође ништа не рађа, али доноси легалан профит. На примедбу о нееквивалентној размени између зајмодавца и зајмопримца одговорио је тврдњом да слободна размена (без присиле и преваре) увек доноси еквивалентност, па и у овом случају. На тврдњу да фунгибилне ствари немају употребу ван себе одговорио је да се ради о цепању длане и метафизичкој апстракцији, као и да је бесмислено не дозволити плаћање накнаде за изузетно корисне зајмове, а дозвољавати плаћање изнајмљивања, на пример, некорисних дијаманата. На примедбу да новац постаје власништво дужника одговорио је прављењем разлике између конкретног металног новца, који заиста постаје својина дужника, и вредности новца, која остаје власништво зајмодавца. Код аргумента куповине времена, Тирго је тврдио да номинално једнака сума новца данас вреди више него у будућности. Бем Баверк [Böhm-Bawerk 1890: 57] мисли да је Тиргоовим делом окончан интелектуални рат који се око камате водио претходна три века.

Општије гледано, схоластичка теорија пала је када је попустила најслабија карика – она о стерилности новца. Све више гласова из реда теолога веровало је да је и новац плодан, макар индиректно преко инвестиционих добара која се њиме могу купити. Други разлог је спознаја да иста количина новца више вреди данас него у будућности, па камата служи изједначавању ових вредности и чини позајмљивање прихватљивим и за зајмодавца и за зајмопримца. А ово су већ ставови које има и данашња економска наука.

Ново време, с променом интелектуалне климе не само међу лаицима већ и теолозима, навело је римокатоличку цркву на повлачење. Последња папска енциклика којом се осуђује зеленаштво, односно давање зајмова с каматом, издата је 1745. године. Повлачење је изведено актима нижег реда – одлукама папи подређених органа током 19. века – којима је предвиђено да верник који даје новац на зајам с умереном каматном стопом „не треба да буде узнемираван”. Овим је практични проблем решен, али је доктринарни проблем остао.

Противљење цркве није успело да укочи кредитну делатност. Подацима и каматним стопама располажемо почевши од 12. века надаље. У

12. веку су, на пример, сигурни, хипотекарни зајмови у Холандији имали каматну стопу од 8–10% годишње, а комерцијални краткорочни, као ризични, 10–16% у Холандији, 20% у Ђенови и изнад 40% у Енглеској.

Промена ставова током векова одразила се и на схватање државе шта је уопште зеленаштво, односно на регулацију каматних стопа. Све више је преовладавао став да није свака камата грешно зеленаштво, већ да су оне умерене сасвим прихватљиве, а да су зеленашке само оне посебно високе. Одатле и лимитирање каматних стопа, што је разграничавало дозвољене од недозвољених. На високе каматне стопе многи су се жалили – од цркве до пословних људи – па су државне власти почеле прописивати лимите, преко којих би се радило о греху зеленаштва. Тако су у 13. веку највише законски дозвољене каматне стопе биле: Милано и Ђенова 15%, Сицилија 10%, Верона 12,5%, Модена 20%. С протоком времена историја камата је све богатија, при чему поменуте канонске и друге забране као да нису постојале¹².

Ипак, ни то ограничавање није остало без расправе. Адам Смит, кога многи сматрају оснивачем економске науке, свакако је веровао у потребу постојања камата. Веома ефектно је рекао: „Како се свуда употребом новца нешто може зарадити, свуда се нешто мора платити за његову употребу“ [Смит 1998: 299]. Али, ипак се заложио за максимирање каматних стопа, не из моралних или религијских разлога, већ из практичних, како их је он видео. Наиме, Смит је тражио начина да се убрза економски развој и нашао га је у повећању продуктивних инвестиција – што се више улаже, то ће и земља брже напредовати. Међутим, одређен део кредита у тадашњој Енглеској узимали су расипници и (неуки) шпекуланти, па је Смит хтео то да спречи кроз контролу каматних стопа. Уочио је да солидни пословни људи плаћају 4–4,5% камате, а ови 8% и више, па је предложио да се установи лимит на 5% и тако с кредитног тржишта истисну несолидни. Занимљиво је, али и необично то што се велики заговорник слободног тржишта као темеља економског живота уопште заплео у ове нетржишне идеје.

Смитов Ђак Цереми Бентам [Bentham 1787] није се сложио с учитељем и жестоко се заложио у корист слободног одређења камата. Основни разлог је уверење да човеку није потребан тутор: „Ниједан човек зрелих година и здраве памети и који делује слободно, отворених очију, не треба да буде ометан, ради његове користи, од такве погодбе о прибављању новца како он мисли да је подесно; нити, што је нужна последица, било које тело да буде ометано у обезбеђењу, по условима за које он мисли да су погодни да их прихвати.“

Навео је и више аргумената којима је побијао тврдње заговорника ограничавања каматних стопа:

- *сиречавање зеленашиџва*; тврдио је да је камата само једна од цена, цена новца, и да је не треба регулисати као што се ни друге цене не прописују,

¹² За богату грађу видети [Homer and Sylla 2005].

- *расипниџиџво*; расипнике лимитирање каматне стопе неће спречити у узимању зајмова, пошто обично поседују имовину коју могу заложити и добити зајам с ниском каматном стопом; уколико би им се забранила хипотека, могли би обећати продају имовине ради дуга или је продати ради непосредног расипништа,
- *зашџиџиџа сироиџиџе*; разуман сиромашан човек зна једнако добро као богат човек да оцени своје најбоље интересе; прихватање више каматне стопе само значи да високо вреднује зајам, тако да законодавац не би требало да се меша у ствари које не познаје,
- *зашџиџиџа мениџално оџраничениџ*; њихова заштита од високих камата не постоји, али ни код високих цена других роба и разних других превара,
- *сузбиџање џренаџљеносџи џпекуланаџа*; тврдио је да напредак не доноси толико рутинске солидне инвестиције, колико пословне иновације храбрих људи, званих и шпекулатима; стога им не треба затварати врата кредитног тржишта; њихови пројекти обично јесу ризични, па је природно да им се одобравају зајмови с високим каматним стопама.

Бентам је поменуо старе схоластичке аргументе само утолико колико му је било потребно за духовитост сумњиве вредности, као када је тврдио да велики Аристотел није успео, и поред све снаге своје мисли и енормног труда, да у комадима новца које је имао у рукама нађе „органе“ који би омогућили стварање истих таквих нових комада. Очигледно је дошло ново време у коме стари ауторитети нису више имали некадашњу прођу.

Последњи од значајнијих економиста који је поменуо питање зеленаштва је Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill), који је рекао да су закони о ограничавању каматне стопе „имали корен у религијским предрасудама против примања камате на новац“ и приметио да је „ово ограничење, иако га је одобрио Адам Смит, било осуђено од свих просвећених људи још од Бентамовог тријумфалног напада“ [Mill s.a.: 594-595].

Погледајмо и данашњи став Римокатоличке цркве, изражем у волуминозном *Комџендијуму социџалне докџрине Цркве*. На два места се врло умерено осуђује зеленаштво: у Старом завету, се каже да „економска добра и богатство нису по себи толико осуђени колико њихова злоупотреба. Пророчка традиција осуђује превару, зеленаштво, експлоатацију и велике неправде, посебно када су усмерени против сиромашних“; „Иако је потрага за поштеним профитом прихватљива у економској и финансијској активности, прибегавање зеленаштву би требало да буде осуђено“. У *Комџендијуму* се нигде не дефинише зеленаштво нити наводе могуће последице по прекршитеље, па поменута осуда остаје декларативна. О каматама у *Комџендијуму* нема ниједне једине речи, оне се уопште не помињу, што речито говори о неизреченом, али попустљивом ставу ове цркве.

ИСТОК

Византија и Русија

У Византији се у раном средњем веку наставило с применом Јустинијановог закона о ограничавању каматне стопе на 12–8–6–4% годишње, зависно од типа зајма. Ови лимити повећани су за 2–4% у 9. веку и вероватно остали практично непромењени до пада Цариграда 1453. године, а наплата камате била је свакодневна [Homer and Sylla 2005: 55–56]. Током ових девет векова било је краћих периода са забранама камате сличним онима на западу. Помињу се следећи случајеви. Прво је Василије I последње године владавине (885. или 886) озаконио забрану примања камате од стране свих осим сирочића и деце [Gofas 2002: 1100]. Остало је нејасно да ли је то учинио у својој *Ејманаџоџи* или у *Прохируну*, будући да постоји проблем датовања овог другог¹³. Његов наследник Лав VI Мудри убрзо је својим *Новелама* укинуо забрану јер су „последнице биле поразне по економију“ [Congourdeau 2000: 1492].

Лав VI је о укидању камате од стране Василија и последицама мудро рекао: „Ова одлука, настала услед беде народа, довела је не до побољшања како је намеравао законодавац, већ до погоршања. Раније, очекујући камату, многи су радо давали зајмове; када се појавио закон према коме није било дозвољено извучити корист из зајма, неки су постали нечовечни, окрутни и нису се одазвали онима којима је зајам био неопходан... Као последица тога, закон, по себи добронамеран, не само што није био од користи, него је нанео штете... Природа човека није достигла ту висину на којој се налазио тај закон и стога смо укинули овај дивни закон“ [Станојевић 1966: 200]. Цар је јасно схватио суштину проблема: без камата нема зајмова, с горим последицама. Другима је требао још један миленијум да дођу до истог закључка.

Пошто у *Прохируну* постоји општа забрана камата, то би значило да се Лав VI предомислио и сам је увео уколико је тачна теза да је он издао *Прохирун*. Уколико га је, пак, издао Василије I, онда је Лав невин. Било како било, убрзо (928. године) цар Роман I помиње „закониту камату“, што значи да забрана не постоји. Постоје несигурне индиције да је цар Никифор I почетком 9. века увео забрану, али се зна да убрзо потом више није постојала [Gofas 2002: 1096–1104].

Индикативно је и да су се тројица византијских тумача канонског права из 12. века залагала за забрану лихварења од стране свештенства, што значи да ни та одлука Никејског сабора није поштована. Позната нам је и расправа „О каматама“ Николе Кабасиласа (око 1347. године), у којој описује очајно стање дужника после ратова и предлаже да им се опрости камата, а можда и главница, што значи да је у то време камата била легална и широко коришћена [Gofas 2002: 1102–1103]. А Св. Григо-

¹³ По једној школи мишљења, издао га је Василије I између 870. и 879, а по другој Лав VI око 907. године.

рије Палама, теолог из 14. века, протестовао је против праксе камата и говорио да је „камата пород аспидин”.

По паду Византије остала је само православна црква као носилац права и теологије у турском вакту. За то време не располажемо бољим подацима него што је навод из *Католичке енциклопедије* да „шизматички Грци, макар од шеснаестог века, не сматрају узимање камата на зајмове интринсично лошим” [Vermeersch 1917], што би вероватно значило да никакве нове забране нису уведене.

Русија је свакако следила Византију, па потом грчку цркву. Знамо да је, после извесних нереда, владар кијевске Русије Владимир Мономах 1113. године ограничио дугорочну каматну стопу, док је краткорочна остала на до тада утврђених највише 20%. И у каснијим периодима руске историје средњег века помињу се зајмови и каматне стопе [Mavor 1924], а руско право средњег века – *Руска правда* (12. век), *Псковска судска грамота* (15. век) – креће се између слободног уговарања камате и лимитирања њеног највишег износа [Николић 2000]. Стога можемо закључити да потпуних забрана камата није било ни у најмрачнијем средњем веку, што је у складу с грчком традицијом. У 18. веку у Русији поново налазимо на законско ограничење висине каматне стопе од 5% [Homer and Sylla 2005: 176], што је током владавине царице Јелисавете Петровне повећано на 6%. Појављују се и интелектуални гласови против ограничења камата: тако је Александар Родишчев крајем овог века тврдио да је камата цена новца, да је њена наплата праведна као и наплата ренте на земљу и профита, а био је и против ограничавања камата на тих 6%. Тврдио је да је свакако добро да камате буду ниске, али да се то не постиже законом.

Србија

У српском средњем веку постоји неколико извора права. Први је *Законоуправило Св. Сава*, збирка грађанских и црквених правних прописа коју је, према византијским узорима, сачинио и с грчког превео Св. Сава почетком 13. века. То је први српски правни акт.

У *Законоуравилу* се говори и о камати. У делу о Мојсијевим законима, каже се: „Ако даш на зајам сребро брату твоме, сиромашнијем од тебе, не врши притисак на њега и не належи камату на њега.” Ово је очито познати библијски позив да се сиромашнима не наплаћује камата. Друго место, познато као двадесет прва „заповест”, пренето је из Јустинијанових новела: „Не треба онај ко даје зајам земљораднику да држи његову земљу, а камату да узима сваке године један стамен од перпера, а ако је жито позајмљено, да узме осми део сваког кабла.” Очигледно се овим ставом дозвољава камата. И на крају, навод преузет из *Прохирона*: „Иако је многима пре нас годило узимање камате... ми, дакле, расудисмо да то буде укинато као недостојно нашег хришћанског живљења; то је забрањено божанским законом. Стога наша тихост наређује да нико, нипошто, ниуком случају не узима камату... али ако би неко узео – у дуг да се у рачуна” [Петровић 1998]. Очигледно је да *Законоуправило* садржи про-

тивречне ставове, што и није чудно када обухвата међусобно супротстављене изворе црквено-римско-византијског права, од којих су неки престали да важе (на пример, поменута одредба *Прохирона*). Стога није јасно, макар потписнику ових редова, које су одредбе *Законојправила* о каматама важиле у Србији.

Као један од извора српског средњовековног права помиње се и тзв. *Пуна синџаџма* Матије Властара из 14. века, преведена с грчког на српско-словенски језик вероватно 1347. године, мада није извесно да се примењивала у Србији. У њој се понавља стара забрана наплаћивања камата за црквена лица, у одељку у чијем се наслову каже да „лихви вземати отречно јест свакому причатнику“ [клирику]. Тако се прво говори следеће: „Мада су многи пре нас сматрали да је допуштено узети приход од лихве, ми смо, због суровости и грубости зајмодаваца, пресудили да је то мрско, и недостојно нашег хришћанског живота, и забрањено је светим законима. Стога наша понизност заповеда да никоме није допуштено да у било каквој ствари узима лихву, да не бисмо, желећи да поштујемо (државни) закон, кршили Божији.“ Поред ове забране црквеним лицима да наплаћују камату¹⁴, *Пуна синџаџма* наводи и познате Јустинијанове одредбе које предвиђају наплату камате: „Поменути стари закон одређује износ камате разликујући ранг лица, па тако зајмодавцу заповеда да од илустрија па навише може узети само до“ 4%, од оних из „поштоване куће“ до 3%, „продавцима и купцима сребра“ до 8%, „за оне који плове на бродовима“ до 12%, а „свима осталима“ до 6%. Потом наводи начин уплата камата и забрану наплаћивања камате на камату¹⁵. Значи, и *Пуна синџаџма* наводи два стара става према камати: забрањује клирицима да наплаћују камате и прописује њене највише дозвољене износе за остале.

Последњи извор нам је хрисовуља цара Душана манастиру арханђела Михаила и Гаврила. У њој се, прво, забрањује калуђерима давање новца на зајам с каматом: „И кто се обрете калуђер закупује жито или вино, или динаре даје у камату, да се иждене“. Када се калуђерима једног манастира хрисовуљом изричито забрањује позајмљивање уз камату, онда би се могло закључити да општа забрана не само за лаике, већ и за калуђере није постојала. Друго, помиње се и неки Дабижив каматник, што се уобичајено (од Ђуре Даничића) тумачи као његово занимање. Тарановски [2002: 409 и 509] пак мисли да то не може бити зеленашко занимање, због одсуства негативног става цара према њему. Међутим, могуће је да тај каматник није доживљаван као прекршитељ, већ као лице које се бави дозвољеним занимањем позајмљивања уз камату.

У три позната правна извора камата се уопште не помиње. Један је тзв. *Скраћена синџаџма*, која је изгледа важила у време цара Душана [Богдановић 2000: 559–560] као судски приручник и која је настала елиминацијом већег броја чланова из *Пуне синџаџме* Матије Властара, међу којима и одредаба о каматама. Пошто ни *Душанов законик* ни Јустинијанов

¹⁴ Овако одредбу тумачи и Обрад Станојевић [1966: 203]

¹⁵ Захваљујем се на љубазности Татјани Суботин Голубовић, која ми је ставила на располагање свој превод овог одељка.

закон не садрже одредбе о каматама, изгледа да није, осим за клир, постојала забрана камата у време српског царства и касније.

У нововековној Србији прво ограничавање каматне стопе извршено је у време књаза Милоша, његовим указом од 24. марта 1837. године. Узрок том потезу није теолошки, већ, без сумње, Милошева брига за сељаке, будући да је тада, а и током целог 19. века, постојала стална повика на зеленаше и зеленаштво који упропашћавају сељаке и прете да преузму сељачка имања у своје руке¹⁶. Поменути указом прописано је да камата не сме прећи 1% месечно или 12% годишње, „и овај интерес да се има признати на сваком суду, већи пак да се не признаје“. Друга одбрана сељака од ризика задуживања било је окућје, један део имања који се није смео продати за дуг (кућа, минимум земље, пар говеда и слично), а трећа каснији пропис о меничној неспособности сељака.

Избегавање прописа о камати било је честа пракса, па је Милош, желећи да то онемогући, донео 1859. године указ којим је предвиђена могућност да дужник заклетвом у цркви умањи своје дугове, што се на суду примало као дефинитивно. Нема сумње да је настао неред у дужничко-поверилачким односима када су уредне облигације падале пред обичном заклетвом. Већ следеће године кнез Михаило укинуо је овај указ.

Милошево решење о максималној камати преузео је Грађански законик из 1844. године, као параграф 601, где се наводи да је „законити интерес“ 6% годишње, а да не сме прећи 12% годишње не само камата у ужем смислу, већ и све друге споредне користи. Казна за зеленаштво је, према Казненом законуку, била до године дана затвора [Мијатовић 1995].

Критика ограничавања каматних стопа није мањкала ни у Србији. Тако је Милован Јанковић, либерално оријентисани економиста, објавио током 1856. године серију чланака у *Србским новинама*, у којима је интелигентно бранио слободу њиховог уговарања, користећи разноврсне аргументе: да није праведно само зајмодавцу ограничавати зараду; да је у камату укључен ризик невраћања зајма, који може бити висок; да ограничење камата смањује укупан обим легалних кредита, што је штетно; да ће се јавити заобилажење забране, али уз повећање каматних стопа; да ће се тако нанети штета баш онима којима се жели помоћи; да је позајмљивање суштински једнако другим економским трансакцијама, као изнајмљивању куће или коња, па није добро да оно буде ограничено, а остале не; да није у реду да разумни појединци имају права потпуно располагати својом имовином у свим случајевима (на пример, поклањати за живота, тестаментом даривати) осим када се баве новчаним пословима; да се морал не утерује законом на трошак права појединаца, већ да држава треба сама да финансира своје задужбине и слично, уз позив на Бената, Мила и друге¹⁷.

И српска црква је прихватала камату и издавала свој новац под интерес, прво по законских 6%, да би потом држава 1860. године прописала

¹⁶ Ова последња бојазан никада се није остварила, а ближе испитивање показало је да су жалбе на задуживање биле најгласније у неродним годинама, видети [Бајкић 1928: 27].

¹⁷ Текст је објављен у [Мијатовић 2008].

да највиша каматна стопа на црквени и манастирски новац не сме прећи 8% годишње¹⁸. Нешто касније прописано је да и црквени новац мора бити предаван Управи фондова на управљање.

И у новије време показује се да црква нема негативан општи став према камати. Тако владика Николај наводи, уз напомену да сви Божи закони и заповести имају „искључиво морални карактер“, две такве заповести: „Кад даш у зајам новац сиромашу, не ударај на њ камате“ и „Ако узмеш у зајам, врати“ [Николај 2002]. Напомена о моралном карактеру заповести вероватно значи да не постоји жеља или тежња да се камата на било који начин силом или законски ограничава, већ да се препушта сваком човеку да послуша овај морални захтев. У складу с тим је и чињеница да црква даје свој новац на камату и да од тога очекује приход¹⁹.

Србија се, тако, прикључила земљама у којима се правила разлика између прихватљиве и претеране каматне стопе. И касније је такав став задржан и покушавало се с одржавањем ограничења каматних стопа. Тако се у Уставу Краљевине СХС из 1921. године у члану 36 каже следеће: „Лихварство (зеленаштво) сваке врсте забрањено је“. Или, у данас важећем Закону о облигационим односима, усвојеном још 1978. године, стоји у члану 141: „Ништав је уговор којим неко, користећи се стањем нужде или тешким материјалним стањем другог, његовим недовољним искуством, лакомислености или зависности, уговори за себе или за неког трећег корист која је у очигледној несразмери с оним што је он другом дао или учинио, или се обавезао дати или учинити.“ Ово су, свакако, декларативне одредбе које немају никакав утицај на практичан живот нити се поминута законска одредба уопште користи у правосудној пракси. Да су декларативне сведочи видљива неодређеност поменутих одредаба, али је могућ разлог и постојећа умереност каматних стопа: обично су тек неколико процената (уколико искључимо инфлацију). Ова последња одредба је свакако сувишна и требало би је искључити из закона.

САВРЕМЕНИ ЕКОНОМСКИ ПОГЛЕД НА КАМАТЕ

У последњем одељку приказаћемо укратко неке важније елементе савременог економског погледа на камату. Препознаћемо неке од њих из приказа дискусија током претходних векова.

Камата се и данас посматра као цена употребе туђег новца, односно капитала. Са становишта онога који даје зајам она представља принос његове финансијске имовине (слично акцијама, некретнинама и другим облицима имовине), а са становишта онога који узима зајам она је трошак располагања туђом имовином. Каматна стопа је, као централна цена финансијског система, веома важна за економски живот пошто финансијско посредовање преусмерава новац, односно капитал, од онога ко га поседује али не жели да га сâм непосредно користи у датим околностима, у

¹⁸ Распис митрополита Михаила од 3. јуна 1860, у [Ранковић и Лазић 2010: 109].

¹⁹ Видети *Уредбу о ујрави, руковању, контроли и надзору црквених фондова, задужбина (заклада) и добара*, донету у време патријарха Варнаве.

руке онога ко жели да потроши више него што сам има у датим околностима. Финансијски систем стога представља важан чинилац привредног раста, с врло позитивним ефектима на дугорочно повећање дохотка становништва.

Временске њреференције. Људи више воле да располажу одређеном сумом новца данас него за годину дана, било зато што више цене потрошњу данас него за годину дана или зато што би радије да пословно уложе тај новац данас и одмах остваре зараду него за годину дана. То може да се изрази овако: појединац А спреман је да се одрекне данашње потрошње од 100 динара уколико му се за годину дана обезбеди 110, а поједнац Б уколико му се обезбеди 120 динара. Временске преференције су им различите, што омогућава кредитирање. За каматну стопу од 15% појединац А одређи ће се потрошње данас и позајмити новац појединцу Б, који ће га одмах потрошити и за годину дана вратити 115, које ће А тада потрошити. Обојица су кроз зајам поправили своју позицију.

Овај нам пример показује зашто неки људи штеде (јер је каматна стопа довољно висока да им компензује растанак с новцем на годину дана) и зашто неки људи не штеде, него узимају зајмове (јер је каматна стопа довољно ниска да им се исплати да за годину дана врате више него што су примили). Камата је, значи, подстицај за штедњу (што је већа каматна стопа, то је већа и штедња у датој земљи), као што је ниска каматна стопа подстицај потрошњи (кроз јефтине кредите).

Продуктивност капиталa. Економска наука данас сматра продуктивним све чиниоце производње: и капитал, и рад, и земљу, и предузетништво. Одавно је одбацила парцијалне теорије о томе да вредност стварају искључиво поједини фактори: рад, земља и др. Метафизичком умовању претпостављен је разуман приступ по коме је продуктивно све оно што доприноси производњи, односно што је чини већом. Уколико, на пример, на постојећи број машина додамо још једну, појавиће се повећање производње, исто као када датој површини земље додамо још једног радника. Из таквог схватања произилази да је праведно и економски нужно да зајмодавац, који је обезбедио повећање капитала, учествује у добити од инвестиције кроз камату.

Инвеститор процењује будући ток додатног приноса у вредности производње из планиране инвестиције. Исплати му се улагање све док је тај додатни принос већи од камате коју мора да плати на новоуложену инвестицију, односно док је стопа приноса већа од каматне стопе. Уколико су инвестиционе могућности боље у једној земљи, утолико је каматна стопа виша. Јер, тада је потражња за зајмовима велика, па је потребно додатно подстаћи штедњу.

Преференција ликвидности. Ова идеја каже да свако, и појединац и фирма, више воли да располаже готовином него да му је новац заробљен у неком другом облику имовине (некретнине, обвезнице, акције и др.). Готовина је боља стога што је увек на располагању за текућа плаћања, као средство сигурности у случају непредвиђених догађаја или као средство за спекулацију уколико се укаже прилика, док су остали облици

имовине мање или више неликвидни. Стога појединац или фирма траже, у облику каматне стопе, накнаду за одустајање од ликвидности. Уколико камате не би било, сви би држали новац у готовом.

Ризичносћ зајма. Нису сви зајмови једнако ризични: неки су клијенти поузданији од других, неке су намене кредита ризичније од других. Стога је природно да су камате за неке зајмове веће, а неке мање, а у зависности од вероватноће да дужник неће (на време) вратити дуг. Стога камата готово увек садржи две компоненте: чисту камату и накнаду за ризик. Ризик се за зајмодавца може смањити уколико дужник пружи неко солидно обезбеђење, као што су хипотека на имовину или гаранција друге банке. На висину ризика битан утицај има правни систем земље пошто од његове ефикасности зависи могућност наплате потраживања. Другим речима, што је правни (и правосудни) систем ефикаснији, то су каматне стопе ниже.

Рочносћ зајма. Дугорочни зајмови имају вишу каматну стопу него краткорочни, како због временских преференција, тако и због преференције ликвидности.

Очекивања. Каматна стопа има две компоненте: тзв. реалну каматну стопу (о којој смо говорили до сада) и накнаду за инфлацију, што сабрано даје тзв. номиналну каматну стопу. Што се виша инфлација очекује, то је и номинална каматна стопа виша.

Монетарна политика. На висину каматних стопа утиче политика централне банке, а ради усмеравања економске активности, пошто она својим каматним стопама битно утиче на тржишне каматне стопе.

Тржиште новца само је део свеукупног тржишта имовине, који чине и тржишта акција, обезница, некретнина, уметничких предмета итд. Сва су она међусобно повезана кроз сељење новца с једног на друго, проистеклог из жеље инвеститора да искористе повољне прилике и постигну што више приносе. Таква тежња инвеститора доводи до конкуренције међу тржиштима имовине, што онда води уједначавању приноса, наравно узимајући у обзир различит ризик.

ЗАКЉУЧАК

Погледи хришћанске цркве и зајмодача, укључујући и пословни свет, на камату разликовали су се од најстаријих времена. Хришћанска црква, ослоњена на јудејске корене и античку филозофију и веома осетљива на сиромаштво, од почетка је заузела став о неморалности наплаћивања камате од ближњих и сиромашних, а потом забранила клиру да се бави позајмљивањем новца уз камату. Западна црква је отишла корак даље и увела свеопшту забрану камата, што је пропратила и њена теологија. Тај покушај укидања нормалних кредитних односа морао је имати негативне ефекте на економски живот током средњег века. Ипак, живот се није дао и заобилазио је, колико је могао, црквену забрану. Ново време донело је и нова схватања, са човеком у центру космоса, па су и средњовековне забране изгубиле на уверљивости. У најновијем, већ секуларизо-

ваном свету хришћанство и камате су се помирили: цркве су прихватиле камату и научиле да живе с њом.

Овом помирењу допринеле су и промене карактера зајмова током векова. Кредитно тржиште данас разликује се од оног пре хиљаду или две хиљаде година најмање у две важне одлике: 1) сада доминирају продуктивни зајмови привреди и добростојећим појединцима који желе да повећају или убрзају своју потрошњу и 2) каматне стопе су обично ниске пошто је кредитно тржиште врло конкурентно и пошто правни систем све ефикасније обезбеђује наплату кредита, што смањује ризик. Остала је морална и понегде законска осуда зајмова с врло високим каматним стопама, али који су већ врло ретки и ограничени готово искључиво на личне зајмове појединца појединцу. Другим речима, променила се и појава која је толико раздвајала хришћанство и економску науку.

ЛИТЕРАТУРА

- Бајкић В. *Сељачки кредити – факта, мисли, критика*, Београд 1928.
- Библија*, Свети архијерејски синод СПЦ, Београд 2010.
- Богдановић Д. Душаново законодавство, у *Историја српског народа*, књ. 1, СКЗ, Београд 2000.
- Владика Николај. *Морални закони и њив. социјални закон, Номологија → Светосавље* http://www.svetosavlje.org/biblioteka/vlNikolaj/Nomologija/Lat_Nikolaj030117.htm (приступљено 4. 6. 2011).
- Мијатовић Б. (прир.) *Српски економисти до 1914. године*, Службени гласник, Београд 2008.
- Мијатовић Б. *Заштити сељака од финансијских ризика у некадашњој Србији*, Глас САНУ, Одељење друштвених наука, књ. 27, Београд 1995.
- Милаш Н. *Правила Православне цркве, са џумачењима*, књ. II, Нови Сад 1896.
- Николић Д. *Древноруско словенско право*, Службени лист СРЈ, Београд 2000.
- Петровић М. (приређивач и преводилац) О заштити обесправљених и социјално угрожених, у: Свети Сава: *Законоправило*, Београд 1998.
- Ранковић З. и М. Лазић (прир.). *Уредбе и џројиси Миџројолије београдске 1857–1876*, Српска православна Митрополија београдска, Епархија браничевска, Одбор за просвету и културу, Пожаревац 2010.
- Смит А. *Испраживање џприроде и узрока боџаисџива народа*, Global Book, Нови Сад 1998.
- Станојевић О. *Зајам и камата*, Правни факултет, Београд 1966.
- Тарановски Т. *Историја српског џправа у Немањинској држави*, Лирика, Београд 2002.
- Aristotle: *Nicomachean Ethics* (translated by W. D. Ross), Batoche Books, Kitchener 1999.
- Aristotle: *Politics* (translated by Benjamin Jowett), Batoche Books, Kitchener 1999.
- Bentham J. *Defence of Usury*, London: Payne and Foss, 1787.
- Böhm-Bawerk E. *Capital and Interest: A Critical History of Economic Theory*, MacMillan, London 1890.
- Congourdeau M. H. Usury: Byzantium, у: *Encyclopedia of the Middle Ages*, Volume 2, James Clarke & Co, Cambridge, England 2000.
- Divine T. F. *Usury*, у: New Catholic Encyclopedia, McGraw Hill, New York 1967.
- Gofas D. The Byzantine Law of Interest, у А. Е. Laiou (ed): *The Economic History of Byzantium, from the seventh to fifteenth century*, Vol 3, Washington 2002.

- Gratiani, *Decretum*, 1140.
- Harrington D. J. i dr: *Komentar evanđelja i Djela apostolskih*, BKT, Sarajevo 1977.
- Homer S. and R. Sylla. *A History of Interest Rates*, Wiley, New Jersey 2005.
- Jones N. *Usury*, EH.Net Encyclopedia, <http://eh.net/encyclopedia/article/jones.usury>, 2010, (приступљено 26. 5. 2011).
- Langholm O. *The Legacy of Scholasticism in Economic Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, United Kingdom.
- Mavor J. *An Economic History of Russia*, University of Toronto, London & Toronto 1924.
- Mill J. S. *Principles of Political Economy*, Routledge and Dutton, London – New York [1900].
- Rothbard M. *An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, Ludwig von Mises Institute, Vol. I, Alabama 1995.
- Schumpeter J. *History of Economic Analysis*, Routledge, London 2006.
- Turgot A. R. J. *Mémoire sur les Prêts d'Argent*, Paris 1770.
- Vermeersch A. *Usury*, Catholic Encyclopedia, New York 1917.

Инијернеј извори

<http://www.newadvent.org/cathen/15235c.htm>, 28.5.2011.

INTERESTS: CHRISTIAN AND ECONOMIC VIEWS

by

Boško Mijatović

SUMMARY: This paper provides a brief overview of the evolution of views on interest from ancient times to the present day. Historical changes, including legal acts prohibiting and restricting interest as well as theological and economic views and disputes about the justification of its existence, are followed. It turned out that life has sought and found ways to bypass bans, and that placing man at the center of the universe after the Renaissance decidedly marked a shift towards the legalization of interest. It was continuously tolerated in Orthodox countries, with less confrontations than in the West.

KEY WORDS: interest, loans, time, theology, economics

Марко Павловић

ЈУГОСЛОВЕНСКА КРАЉЕВИНА ПРВА ЕВРОПСКА РЕГИОНАЛНА ДРЖАВА

САЖЕТАК: Према општеприхваћеном становишту, прва европска регионална држава била је Италија (од 1948), а друга Шпанија (од 1978). Овим чланком се, међутим, доказује да је прва европска регионална држава била југословенска Краљевина (1921–1939). Југословенска краљевина као регионална држава формирана је по угледу на Јужноафричку Унију (од 1909). Носиоци идеје југословенског регионализма били су Словенац Богумил Вошњак и далматински Хрват Јосип Смодлака, који су сматрани за умерене националисте. Надлежност области према Видовданском уставу обликована је према Смодлакиним и Вошњаковим идејама. Законом о називу и управној подели Краљевине од 1929. установљене су бановине чија се надлежност углавном поклапала с надлежношћу области. Бановине су пренете у Устав од 1931, с тим што су у погледу самоуправних органа унеколико обликоване према идејама „умереног Србина” Стојана Протића. Обим бановина обликован је према Смодлакином нацрту па су оне биле знатно веће и економски јаче од ранијих области. Када се типска надлежност региона (обликована према Уставу Шпаније од 1978) упореди с надлежношћу југословенских области или бановина, долази се до закључка да су оне готово истоветне, па је с обзиром на временски приоритет југословенска краљевина била прва регионална држава. Она је пак била неадекватан државни облик с обзиром на постојање јаких националиста, првенствено хрватског.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Устав Јужноафричке Уније, уставни нацрт, области, бановине, послови покрајина, регионална држава

УВОД У ЈУГОСЛОВЕНСКИ РЕГИОНАЛИЗАМ

Већ на Крфској конференцији, на којој су први пут „измењене ... мисли о свима питањима, која су скопчана са будућим заједничким државним животом Срба, Хрвата и Словенаца“, питање које је остављено без решења било је најкрупније питање – питање државног уређења. У Крфској декларацији решено је питање будућег облика владавине и питање организације власти, али је питање будућег државног уређења заобиђено. После сучељавања хрватског федералистичког и српског унитаристичког становишта, питање будућег уређења југословенске државе свело се на претходно питање повлачења граница између Срба и Хрвата. Немо-

гућност разграничења, односно проблеми који би га пратили, биће и касније навођено као главни разлог против федеративног уређења¹.

Скоро две деценије југословенске државе обележили су политички сукоби хрватских федералиста и српских унитариста, односно централиста. Међутим, за то време уставноправни развитак југословенске краљевине текао је између федерализма и унитаризма – средњом линијом, односно према моделу регионалне државе. Овај модел био је наговештен при самом крају нормативног дела Крфске декларације, у ставу да ће „устав ... дати народу и могућност да развија своје посебне енергије у самоуправним јединицама, обележеним природним, социјалним и економским приликама“. Иза овог става стајао је „умерени“ Словенац, Богумил Вошњак². Иза Богумила Вошњака стајао је Лајонел Кертис (Lionel Curtis). Према запису самог Вошњака, Лајонел Кертис („живео је раније у Кептауну, и кумовао Уставу Јужне Африке“), дошао је до закључка да за југословенске прилике није „ни централизам ни федерализам; требало је тражити средњу линију“. Уз Кертиса, и Филип Кер (Philip Carr), главни уредник часописа *Round Table* и потоњи секретар Лојда Џорџа (Lloyd George), саветовао је да се југословенска држава организује по средњој линији³.

У 1920. години, години уставотворних припрема, Вошњак се нашао у Уставној комисији стручњака коју је образовао председник владе Сто-

¹ Никола Пашић је на Крфској конференцији рекао: „Од федерације смо одустали из два разлога: 1) то не би била довољно јака држава; 2) не можете оделити Србе и Хрвате једне од других. Јер ако би Срби за себе, Хрвати за себе, тешко би било границу поставити. Измешани су. Због тога морамо тражити форму, где ће сваки моћи да живи, и да сматра државу као заједницу“ [Krfска конференција 1924: 73]. – У Уставотворној скупштини, на Пашићев став подсетио је Љуба Давидовић, рекавши: „Када смо радили Крфску декларацију, најбољи међу добрима који су онда представљали наш неослобођени део народа, рекао је у првој својој речи: ‘Ја сам против федерације!’ Господо, одмах је рекао и зашто. Вели, не можемо се разграничити. Тачно господо, тачно! Не може се замислити, тешко је наћи Хрвата, који би замислио Хрватску без Срема, а мало је Срба, који би мислили да Срем треба да се одвоји од Србије. И можда бисмо још на првом кораку нашега народног живота дошли у опреку, можда бисмо још на првом кораку морали да идемо у борбу, да прве дане наше заједничке обележимо нашом рођеном крви. То господо, нити сме, нити треба да буде.“ [Стенографске белешке, 15. април 1921: 5].

² Б. Вошњак је рекао: „У нашим земљама постоје јединице које би се могле искористити. Јединице створене економским, социјалним, географским односима. Сретни би били ако се оне поклапају са досадашњим административним границама. Ја сам за самоуправу, у начелу, али не да се сачувају досадашњи облици.“ Против федерације, Вошњак се изјаснио овако: „Увек се може неки споља мешати у унутрашње ствари. Устројство федеративне државе за нас је и сувише компликовано. Ту судска власт игра важну улогу, а ми још нисмо навикли да толики ауторитет дамо судској власти. Централна власт, то је један отац, а локална власт су његова деца, код федеративне су сви очеви“ [Krfска конференција 1924: 65, 66]. У Уставном одбору Вошњак је изнео став да је одредба Крфске декларације о самоуправним јединицама „имала баш тај значај што је уништила појам хисторицизма, што је уништила историјску Хрватску, што је уништила племенску Словенију, и што је уништила Велику Србију.“ [Рад Уставног одбора, 7. фебруара 1921: 29].

³ Држећи се савета двојице Енглеза, Богумил Вошњак био је почетком 1917. изradio један нацрт устава, по коме се југословенска држава „имала поделити, на основу географско-економског начела, а не историјског, на десет до дванаест жупанија, од којих би свака бројала од прилике милион душа. По француском обрасцу, те би жупаније носиле имена наших река.“ [Vošnjak 1921b: 401, 402].

јан Протић. Као резултат рада ове Комисије настали су уставни нацрти самог Протића, као и Уставне комисије, који су објављени средином године. Уз ове нацрте објављено је и „одвојено мишљење г. Б. Вошњака о организацији покрајинске управе“. У том мишљењу, које се за ову прилику може означити као Вошњак („мали“) нацрт, Вошњак је навео органе покрајине и њихове функције, али у њему није било ни назнаке о величини покрајина. Ипак, у извештају петочлане Комисије о анкети у постојећим („историјским“) покрајинама, наведено је „да покрајине, ако се њихова аутономија озбиљно жели, морају бити много веће од садашњих српских округа. Обично се узима да би требало да броје између 500.000 и 1.000.000 становника.“ У Уставном одбору Уставотворне скупштине, Вошњак је ово мишљење изнео као своје, истовремено прихвативши области из нацрта устава владе чија је величина максимирана бројем од 700.000 становника.

За Богумила Вошњака подела на управна подручја, области, представљала је основу државног уређења. Он није могао да замисли „државу без јаких области, које ће бити носиоци локалног живота“. Области су морале да буду „за живот способне“, а то нису могли бити „стари србијански окрузи“⁴. На навођење италијанских провинција као примера за углед, Вошњак је одговарао: „Овде се говори много о Италији па се каже: ево како је Италија шездесетих година лепо решила ово питање провинција. Али ја баш мислим да Италија није добро решила ово питање кад је узела за основу државног уређења провинције, у место да је усвојила гледиште Фаринија који је тражио да се Италија подели на регионе, што би одговарало нашим областима. Господо, Кавур је учинио судбоносну погрешку, кад је пристао на планове централизма у место да је победио са принципом поделе државе на области.“ [Рад уставног одбора 22. март 1921: 151]. За образац уставног регионализма Вошњак је узимао Устав Јужноафричке Уније, а међу уставним предлозима који су израђени у време „видовданске“ Уставотворне скупштине фаворизовао је Нацрт устава Смодлаке, баш због тога што је овај Нацрт рађен по угледу на Устав Јужноафричке Уније.

Смодлака је за узор узео Устав Јужноафричке Уније из 1909, због тога што је овај устав „настао као плод компромиса између две дотад крвно завађене, а иначе најпрактичније расе на свету (Енглеза и Бура холандског порекла). Оба су ова племена исте крви, германске, оба живе испремешана на истој територији, и оба су упућена на државно јединство, и географским устројством земље у свим материјалним интересима, на-

⁴ Вошњак је у Уставном одбору, 7. фебруара 1921, ставио примедбу на конструкцију округа: „Покрајина треба да је географски обележена, и ту мени се чини да је владин пројекат ишао мало сувише путем како би(х) казао, пређашњих српских округа. Српски окрузи не могу за нас бити меродавни, јер српски округ није ову велику задаћу извршио коју је имао да изврши, а после тога ми стојимо овде пред покрајинама друкчијим, што треба да имамо у виду... Ја нисам за племенске покрајине. Ја сам против њих. И ја имам такође и мишљење својих бирача, који не траже, да ми сачувамо племенску Словенију, али хоћемо да дођемо с једном покрајином, која ће моћи да се развије и да постане велики моћан фактор у држави.“ [Рад уставног одбора, 7. фебруар 1921, 30; Вошњак, 1921б: 29].

дасве потребом заједничке одбране против спољашње опасности. Ту већ има доста елемената сличности с нашим приликама, али ћемо их наћи још више, кад уочимо, што је ова два племена досад раздвајало: различна ћуд, опречне културне традиције, други верозакон, два друкчија иако сродна језика, два супротна политичка идеала (за чудо слична програмима Велике Србије и Велике Хрватске), и напokon један крвави рат, вођен мало година пре оснивања заједничке државе.” Смодлака је закључио да „кад је овим двама племенима пошло за руком, да у међусобном споразуму саграде лепу и јаку државу, не треба нам се бојати, да то неће поћи за руком и нама, који имамо, што њима недостаје, заједнички језик и заједнички темељ народне културе“. Нашавши кључне сличности између јужноафричке и југословенске ситуације, Смодлака је калемиио „установе Јужно-Афричког Устава на Српски устав“. Јужноафричка Унија, по схватању Смодлаке, била је „јединствена држава с јаком средишњом владом и са тачно одређеном покрајинском самоуправом, из које су искључени сви послови општег државног интереса. Свака од четири покрајине, које сачињавају државу, има, за решавање посала покрајинске самоуправе, своје особите финансије, своје особито покрајинско представништво, које доноси решења с обавезном моћу закона, и своју покрајинску управу, којој чланове бира покрајинско представништво, док јој председника именује владалац...“ [Смодлака, 1920: 4, 5].

Свој средњи пут између централизма и федерализма Смодлака је трасирао поделом на 12 покрајина, које одговарају „географским, саобраћајним и културним приликама наше земље, као и историјском развитку“ „југословенског народа”. Тих 12 покрајина, с просечно преко милион становника, биле су следеће: „1. Подунавска Србија, с главним градом Београдом; 2. Војводина, с главним градом Новим Садом; 3. Славонија, с главним градом Осеком; 4. Хрватска, с главним градом Загребом; 5. Словенија, с главним градом Љубљаном; 6. Далмација, с главним градом Сплитом; 7. Крајина, с главним градом Бања Луком; 8. Босна, с главним градом Сарајевом; 9. Поморје, с главним градом Дубровником; 10. Рашка, с главним градом Новим Пазаром; 11. Моравска Србија, с главним градом Нишом; 12. Македонија, с главним градом Скопљем.“ До 12 покрајина Смодлака је дошао пошто је претходно одбацио „административне границе, које су нам остале од Аустрије“, а које „многи погрешно зову историјским границама“. Такође, одбацио је могућност постојања једне велике српске области јер, „кад би се напрама малим западним областима хтело сачувати једну велику српску област, која би ишла од Сегедина до Битоља и од Котора до Тимока, и која би била већа од свих других области скупа, то би била пука копија пруске хегемоније”. Таква хегемонија се пак могла одржати „у милитаристичком Немачком Царству”, али би југословенску „демократску државу неминовно довела до расула”. У југословенској демократији било је наводно потребно успоставити равнотежу, и то тако „да саставни делови државе буду, колико је год могуће, једнаки и једни другима равни“ [Смодлака, 1920: 6, 13].

Смодлака је свакој од покрајина ставио национални предзнак тако што је покрајинским поглавицама дао историјске називе. Тако, „покрајински Поглавица у Војводини званично се називље Војвода Српски. Покрајински Поглавица у Подунавској Србији, Моравској Србији, Рашкој, Крајини, Поморју и Македонији носе наслов Великог Жупана (први се зове Велики Жупан Подунавски, а остали: Велики Жупан Моравски, Рашки, Крајишки, Поморски и Македонски). Покрајинске Поглавице у Хрватској, Славонији, Далмацији и Босни носе наслов Бана (први се зове Бан Хрватски, а остали: Бан Славонски, Далматински, Босански). Покрајински Поглавица у Словенији зове се Кнез Словенски.“ [Смодлака, 1920: 60]. Титуле покрајинских поглавица, према опасци Слободана Јовановића, опомињале су на груписање покрајина у српску и хрватску зону⁵.

Послови провинција у Уставу Јужноафричке Уније распоређени су у 13 тачака. Послови „покрајинске самоуправе” у Нацрту устава Јосипа Смодлаке распоређени су у 18 тачака. Суштински у потпуности, а најчешће и вербално, Смодлака је преузео послове из надлежности јужноафричких провинција. Списак надлежности покрајина у Смодлакином нацрту почиње „управом покрајинске имовине”. Послом управљања покрајинском имовином почињао је и списак надлежности у „одвојеном мишљењу Б. Вошњака”. Вошњак је пак употребио другачију формулацију: „располагање ... покрајинским иметком и покрајинским добрима”.

Од друге до седме тачке чл. 178 Смодлакиног Нацрта устава предвиђени су следећи покрајински послови: „1. управа покрајинске имовине; 2. покрајински порези, прирези на државне порезе и други покрајински намети; 3. задуживање покрајине; 4. оснивање и уздржавање средњих, стручних и виших школа сопственим средствима; 5. оснивање и уздржавање болница и добротворних установа, и суделовање, у границама закона, у здравственој управи покрајине; 6. пољска привреда; 7. шуме”. Сам текст ове енумерације, углавном, представља скраћен или сажет превод аналогног дела текста јужноафричког устава (тачка I–VI)⁶. Слично је и с Вошњаковим нацртом („одвојеним мишљењем”). Као другу надлежност у списку надлежности својих покрајина Вошњак наводи „покрајинске порезе, да се њима покрију издаци покрајински” [Нацрт Устава 1920: 116]. То је формулација врло блиска преводу јужноафричког оригинала.

⁵ „Ако се оставе на страну словеначки кнез и војвођански војвода, остале поглавице се зову, у шест покрајина, велики жупани, а у четири банови. Када се узме да је бан историјски назив народног старешине код Хрвата, а велики жупан код Срба, онда излази да се у покрајинама, према титулама њихових поглавица, разликују две зоне: једна српска, а друга хрватска.” [Јовановић 199: 370].

⁶ „I. Direct taxation within the province in order to raise a revenue for provincial purposes; II. The borrowing of money on the sole credit of the province with the consent of the Governor-General in Council and in accordance with regulations to be framed by Parliament; III. Education, other than higher education, for a period of five years and thereafter until Parliament otherwise provides; IV. Agriculture to the extent and subject to the conditions to be defined by Parliament; V. The establishment, maintenance, and management of hospitals and charitable institutions; VI. Municipal institutions, divisional councils, and other local institutions of a similar nature” [The Union 1909].

Уз изузетак тачке 12, тачке од 8–18, чл. 178 Смодлакиног Нацрта устава представљају потпун или скраћен превод одређених тачака чл. 85 Устава Јужноафричке Уније⁷. Тако, према Смодлакином нацрту, „покрајинској самоуправи припадају” и ови послови: „8. одређивање реда за градње и регулације места; 9. путеви и мостови; 10. градње и предузећа покрајинског интереса, у границама покрајине, изузевши железнице и градње у мору; 11. заштита лова и рибања, у мору и у слатким водама; ... 13. тргови, мере и утези; 14. одређивање казна за преступке покрајинских уредаба; 15. уредбе службе покрајинских, жупских и опћинских чиновника и службеника; 16. уређивање, на основу Устава и закона, жупске и опћинске самоуправе, изборнога реда, надлежности и поступка за сва нижа самоуправна тела, и административни надзор над жупама и опћинама; 17. сви други послови који, по одлуци Државног Савета, као послови покрајинског интереса спадају под покрајинску самоуправу; 18. сви други послови који су уставом или особитим законом поверени покрајинској самоуправи.” Под тачком 12 Смодлакиног чл. 178 налазе се две чудно спојене врсте послова: „саобраћај странаца и купатила”. Ови послови се налазе и у списку послова Вошњакових покрајина, али су раздвојени. Међу покрајинским пословима по Смодлакином Нацрту устава С. Јовановићу је пало у очи издавање прописа о мерама и теговима. Та одредба је буквално преузета из јужноафричког устава (*Markets and pounds*). Али, у Јужноафричкој Унији за то је постојао разлог у томе што су једне покрајине имале енглески, а друге холандски систем мера и тегова. У југословенској држави за то није било разлога, осим ако се није хтео елемент више за покрајинско разликовање [Јовановић 1991: 375, 377].

РЕГИОНАЛИЗАМ ПРЕМА ВИДОВДАНСКОМ УСТАВУ

Према Видовданском уставу, јединица локалне самоуправе највишег степена била је област. Област је могла да има највише 800.000 становника, а подела на области имала је да се изврши „према природним, социјалним и економским приликама”. Представник државне власти у области, односно „врховни старешина опште државне администрације” био је Велики жупан, кога је постављао Краљ. Органи обласне самоуправе били су Обласна скупштина и Обласни одбор. Обласна скупштина, као демократски, непосредно изабрани орган, имала је у области „онај поло-

⁷ „VII. Local works and undertakings within the province, other than railways and harbours and other than such works as extend beyond the borders of the province, and subject to the power of Parliament to declare any work a national work and to provide for its construction by arrangement with the provincial council or otherwise; VIII. Roads, outspans, pons, and bridges connecting two provinces; IX. Markets and pounds; X. Fish and game preservation; XI. The imposition of punishment by fine, penalty, or imprisonment for enforcing any law or any ordinance of the province made in relation to any matter coming within any of the classes of subjects enumerated in this section; XII. Generally all matters which, in the opinion of the Governor-General in Council, are of a merely or private nature in the province; XIII. All other subjects in respect of which Parliament shall by any law delegate the power of making ordinances to the provincial council.” [The Union 1909].

жај који у држави (има) Народна скупштина”. Обласни одбор био је извршни орган обласне самоуправе. Према Закону о обласној и среској самоуправи, он је имао најмање пет а највише осам чланова које је бирала Обласна скупштина [Јовановић 1924: 386, 388, 391, 393, 397].

У погледу надлежности, уопштено гледано, областима је припало „све што се тиче привреднога и културнога живота у области”. Конкретно гледано, круг послова „самоуправних управа” у чл. 96 Видовданског устава одређен је по угледу на нацрте Вошњака и Смодлаке. О томе да се Пашићева уставотворна влада, приликом одређивања надлежности области, угледала на Смодлакин нацрт устава оставио је директно сведочанство радикалски првак др Лазар Марковић. Он је, образлажући владин нацрт устава, рекао: „Господин Смодлака прожет идејом народног јединства, имао је снаге и храбрости да покрајинама одузме аутономију и дао је покрајинама чисто самоуправну делатност онакову каква је предвиђена у нацрту Устава владе г. Пашића” [Рад уставног одбора, 9. фебруара 1921: 58].

По угледу на Смодлакин нацрт, у надлежност области према Видовданском уставу стављена је „управа обласним имањима”, као и то да „и други послови могу бити законом поверени обласним самоуправама”. Надлежност која се односи на „бригу о народном здрављу у области као и о свима установама, којима се унапређује здравствено стање у области” дефинисана је по угледу и на Вошњака и на Смодлаку. Исто се односи и на „обласне хумане установе”, „обласне саобраћајне установе” и на надлежност „сарађивања на стручном образовању у области”, које се *mutatis mutandis* налазе и код Вошњака и код Смодлаке⁸. Више према Вошњаку него према Смодлаки формулисана је тачке 3 чл. 96: „Старање о унапређењу обласних привредних интереса: ратарства, сточарства, виноградарства, воћарства, шумарства, речног и језерског рибарства, лова, као и о техничким пољопривредним побољшањима”. Према Вошњаковом „нацрту” формулисане су прве две тачке чл. 96 Видовданског устава, по којима у обласне послове спадају: „1) обласне финансије: а) утврђивање обласног буџета, б) располагање обласним дажбинама, које се на основу закона дају областима за покриће обласних расхода; 2) обласни јавни радови, као и грађевински прописи”. Такође, према Вошњаковом нацрту формулисане су надлежности области у погледу „бриге о социјалним задацима у области”, „сарађивање на унапређењу просвете у области” и

⁸ Удео Вошњакових идеја у обликовању области према Видовданском уставу до данас је остала сасвим незапажена. Слично је и са Смодлакиним Нацртом устава. Његов значај сводио се на то што је потицао од „Хрвата из Приморја”, а с озбиром на то „да менталитет Хрвата из Приморја у државноправним питањима није једнак са менталитетом Хрвата из Банске Хрватске”. С напоменом о различитим менталитетима Хрвата, Т. Антонијевић је навео да „др Ј. Смодлака није био члан Уставотворне скупштине, али је он у 1920 год. штампао свој нацрт устава, у коме су, као и у предлогу др. Трумбића, изложени погледи Хрвата из Приморја” [Антонијевић 1940: 92, 95]. Ово гледиште је, уз изостављање опаске о менталитетским разликама међу Хрватима, преузео Ф. Чулиновић: „Тај је нацрт донекле наличио на Трумбићев приједлог. Смодлака није био члан Конституанте, али је 1920. објавио свој лични нацрт за Устав”. Све у свему, Смодлакин Нацрт је окарактерисан као политички интересантна, али ипак лична и ефемерна творевина [Čulinović 1959: 259].

„завођење и одржавање установа за штедњу, узајамно помагање и осигурање”.

У Владином нацрту који је поднет Уставном одбору стајало је да се „самоуправним обласним управама поверавају” одређени послови. Поводом ове формулације А. Дулибић је приговорио да круг обласних послова изгледа као да „представља поверени делокруг, и да по томе те самоуправе не могу имати никакви самостални делокруг, јер оно што је ту поверено то се може одузети и то стоји под директном управом државне власти”. Сходно овој примедби, Ж. Миладиновић је предложио да се текст из Владиног нацрта „мало преиначи” и то тако што би се уместо израза „поверавају ови послови” употребила формулација да „у круг рада самоуправних обласних управа спадају ови послови”. Ова формулација је и усвојена.

У Владином нацрту устава у надлежности области налазиле су се и „мере безбедности”. Међутим, у коначној редакцији Видовданског устава ова ставка, која се односила на постојање локалне полиције, била је изостављена. Разлог за то било је доминантно расположење међу Србима у Уставотворној скупштини да би обласна полиција била елеменат „државе у држави”⁹. Тако је Матко Лагиња говорио да не сматра, на пример, „да је битно за опстанак државе да баш Министар Унутрашњих Дела буде полицајац у целој држави у сваком питању и у сваком погледу па да нам он у Карлобаг на море намести рецимо једног комесара железнице”. На ово је један министар Србин добацио да то значи „једном речју држава у држави” [Рад Уставног одбора 12. фебруар 1921: 92]. Федералисти су пак сматрали да је круг самоуправних послова крајње неадекватан. Ј. Шимрак је „казао мало јачу реч, да је ова самоуправа превара”¹⁰.

⁹ С. Јовановић је био један од ретких Срба, и то ван Уставотворне скупштине, који се изјаснио за постојање локалне полиције. Помињући да Смодлака у свом Нацрту не ставља у надлежност покрајинске самоуправе локалну полицију, С. Јовановић је приметио да то значи „да локална полиција није децентрализована, и да све полицијске уредбе за покрајинску издаје покрајински поглавица сам, без садејства покрајинског Сабора. Децентрализација полиције јесте, међутим, једно од главних обележја локалне самоуправе.” [Јовановић 199: 371, 372]. Ј. Шимрак, у дискусији у Уставном одбору, није веровао да ће локална полиција доћи у обласни делокруг: „Даље поверене су им мере за месну безбедност. Дакако да ће ово водити не самоуправа него онај који стоји на челу самоуправе именован од министарства полиције из Београда.”

¹⁰ Шимрак је иронично наводио да ће, на пример, после одредбе о старању „о унапређењу ратарства, виноградарства, воћарства, шума, као и о техничком пољопривредном побољшању... потећи мед и млеко по нашој земљи и да ће радници и сељаци бити задовољни. Сем тога имају се у областима подићи угледне пољопривредне установе свих врста. Ту ће се подизати ратарске школе, школе за наше сељанке да се уче кувати. ... Даље, и то је најјаче, поверена им је брига да се брину за народно здравље као и о свима установама које унапређују здравствено стање у областима. Сад ће лекари заћи по читавој нашој земљи и помор ће се снизити на минимум. ...” А. Дулибић је наводио да „те самоуправе не могу имати никакав посао и никакав утицај. Ја нисам знао зашто се каже, да се самоуправама поверавају мере месне безбедности, да се поверава старање о хуманим установама, а после се ту каже, да оне сарађују при унапређењу просвете, да сарађују у стручном образовању. ... Из ближе, шта то мора значити и какав ће утицај имати у просвети самоуправни тела, то није ништа назначено. Господо, у нашим покрајинама баш што се тиче просвете ми смо имали тај случај, да су покрајине у оквиру државних закона управљале школством и да су сабори

У погледу функционисања области чланом 99 Видовданског устава било је прописано да „обласна скупштина има права издавати обласне уредбе о свима питањима из своје надлежности”. Обласне уредбе имао је да проглашава велики жупан, односно „обласни начелник”, како се овај орган звао у Владином нацрту устава. Он је могао „задржати од проглашења уредбу за коју налази да није основана на уставу и законима”¹¹. У том случају, о питању законитости уредбе решавао је Државни савет (у року од два месеца). Ово уставно решење углавном је направљено по угледу на пропис Вошњаковог нацрта¹². У ствари, цео систем обласне самоуправе Видовданског устава имао је директно или индиректно извориште у Уставу Јужноафричке Уније. На то је у Уставном одбору указао сâм Вошњак, рекавши да јужноафрички Устав „има, како и ми хоћемо да то уредимо, области, има администратора, има обласни одбор и има ордонансе, ове обласне уредбе, које ће имати силу закона”¹³.

С изборима за обласне скупштине се каснило, тако да је неколико година обласна самоуправа постојала „само на хартији”. Њено увођење у живот било је под сенком сумње уставотворца да су области „сувише мале за велике задатке, а сувише велике за мале задатке” [Јовановић 1924: 403]. Када је уведена, обласна самоуправа била је кратког века. Избори за обласне скупштине обављени су тек јануара 1927, а већ приликом

стварали своје законе и уредбе и да је услед тога самоуправа у школама била таква, да збиља тим самоуправним телима мора н. пр. захвалити Чешка што је дошла до онога ступња просвете, на коме се сада налази. То је било и у разним другим покрајинама у бившој Аустрији...” [Рад уставног одбора 23. марта 1921: 159, 160].

¹¹ У Владином нацрту устава стајало је да „обласни начелник ће задржавати од проглашења уредбу, за коју налази да је противна Уставу и законима, или да вређа опште државне интересе”. Противност, односно неслагање с државним интересом као разлог за укидање обласне уредбе налазила се у Смодлакином Нацрту. Овај разлог наишао је на жестоко противљење у Уставном одбору. Др Јанко Шимрак истицао је да је овај члан „реакционарнији него сви остали и може се рећи, да је овај члан... посве поткопао темеље демократије”. Јер, реторски се питао Шимрак, „шта ће нам ту право стварања самоуправних уредаба, кад их не смемо проглашавати. Али не само да је темељна погрешка у принципу, него се овде налази још једна друга ствар. Ако обласни начелник по упутству партије, која је на Влади, односно по упутству Министра Унутрашњих Дела, нађе да која Уредба обласне скупштине није добра, да вређа опште државне интересе, онда је он неће прогласити. Ви знате шта вређа данас државне интересе. То је све оно што вређа радикалну и демократску странку...” Др Сима Марковић је додавао да постојећи режим „за заштиту државних интереса онако како их он схвата, не налази довољно гаранције ни у примени закона ни у примени устава, него је тражи ван закона и ван устава кроз неке своје параграфе. Па који су то параграфи? То су ’обзнане’... Шта вам значи ово: ’вређа државне интересе’? Чиме ћете то регулисати? – Обзнаном – Ви сте то већ показали, и ми о томе имамо великог искуства о вашем демократизму...” [Рад Уставног одбора 23. март 1921: 171, 172].

¹² У Вошњаковом нацрту је стајало да „прописи покрајинских скупштина морају бити потврђени намесником. Ако намесник налази да је правни пропис противан државним законима, може ускратити потврду теком двију недеља почевши од дана примања правног прописа у покрајинској скупштини. У томе случају има стални покрајински одбор право да се жали Државном Савету” [Нацрт устава 1920: 117].

¹³ У Уставном одбору Вошњак је посебно поменуо „једнога човека, који је нас навео на то, да смо ми примили и да смо се ми приближили оваквом једном решењу... То је би мој пријатељ, Лионел Куртис, који је створио Устав Јужне Африке. И овај Устав Јужне Африке је у великим цртама сличан овоме уређењу покрајинском или обласном, којега ми предвиђамо.” [Рад Уставног одбора 22. марта 1921: 153].

увођења Шестојануарске диктатуре све локалне самоуправе биле су збрисане, тако да је великим жупанима стављено у надлежност „да надаље воде све послове досадашњих обласних скупштина и обласних одбора” [Guzina 1981: 364, 365].

БАНОВИНСКА ЈУГОСЛАВИЈА

Увођење новог регионализма, којим је замењен „видовдански” („обласни”) регионализам, дошло је под спољним утицајима. Наиме, пред само увођење диктатуре, из савезничких земаља се од краља Александра тражило да учврсти југословенско народно и државно јединство, али и да децентрализује управу. Британски амбасадор у Београду 1928. године сматрао је да је „централна влада ... скандалозно занемаривала потребе успостављања односа између саставних делова Краљевине на новим основама”. По његовом схватању, постало је „јасно да је неопходно спровести ревизију (Видовданског) Устава; том ревизијом би 33 области, које не представљају политичке, економске и географске целине, биле замењене много већим покрајинама које би у знатној мери располагале локалном аутономијом и биле економски и финансијски независне”. Британски амбасадор је свој закључак изводио из искуства Чехословачке где је 1920. „предложено укидање покрајина Чешке, Моравске, Шлезије и Словачке и подела земље у двадесет и једну жупу. Пошто је установљено да су те територијалне јединице премале да би могле економски опстати, поново је установљен систем четири покрајине.” [Avramovski 1986: 499].

Као одговор на захтеве да се изврши уставна ревизија у одређеном правцу, 3. октобра 1929. донет је Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја. Првим параграфом Закона, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца преименована је у Краљевину Југославију. То није била обична замена имена, него ознака политичког пројекта интегралног југословенства, према коме су Срби, Хрвати и Словенци имали да се стопе „у једну велику и јединствену југословенску нацију” [Павловић: 220, 221; *Зачисници* 2002: XLI, 193]. Другим параграфом овог Закона установљене су бановине као највеће управне јединице: „Бановина има девет и то: 1. Дравска са седиштем у Љубљани; 2. Савска са седиштем у Загребу; 3. Врбаска са седиштем у Бањалуци; 4. Приморска са седиштем у Сплиту; 5. Дринска са седиштем у Сарајеву; 6. Зетска са седиштем на Цетињу; 7. Дунавска са седиштем у Новом Саду; 8. Моравска са седиштем у Нишу; 9. Вардарска са седиштем у Скопљу.” Посебно, десето управно подручје чинио је град Београд са Земунум и Панчевом.

Бановинама су замењене области. Према образложењу Владе, подела на девет бановина, којима је замењена подела на 33 области, уведена је у циљу ефикаснијег рада администрације и стварања природних привредних целина. „Оваквом поделом – стајало је у Образложењу Председника Владе – се централна управа растерећује, а администрација се упрошћује и целисходније организује. Преношењем многих важних надлежности са централе омогућиће се брже свршавање многих послова, који су и због

досадашњег уређења били у застоју.“ У министарском објашњењу наведено је да „бановине носе назив по најпознатијим рекама, које кроз њих протичу. То отуда што су и називи по рекама донекле већ одомаћени и што су већ одавно у употреби код војно-територијалне поделе. При одређивању граница нових бановина водило се првенствено рачуна о томе да те границе буду природне, тј. да иду планинским гребенима или дуж великих река. Затим се водило рачуна о томе да се искористе комуникационе и природне везе појединих крајева с појединим центрима којима они природно гравитирају. Даље се водило рачуна да поједине бановине буду толико велике да као економске целине буду потпуно способне за живот и коначно о томе да ова подела потпуно одговори потребама државне администрације.“ [Полиџика, 4. октобар 1929]. Министарско објашњење установљења бановина садржавало је, у ствари, разлоге који ће се најчешће наводити као разлози за регионизацију уопште. Иако су, Законом о називу и подели Краљевине, пређашње мале области замењене великим бановинама, основни циљ овог укрупњавања лежао је у раскиду с „историјским индивидуалитетима“ (наслеђеним покрајинама)¹⁴. Због тога бановинама нису дата историјска имена, него су назване „према именима већих река, које кроз њих протичу“¹⁵.

Модел према коме је извршена управна подела на бановине југословенски шестојануарски законодавац нашао је у Нацрту југословенског устава Јосипа Смодлаке. Прво, сам назив *бановина* изведен је од *бана* који је по Смодлакином нацрту био назив за „покрајинског поглавицу“ „у хрватској зони“¹⁶. Шестојануарски законодавац, тј. Краљ, Смодлакин назив за покрајинског поглавицу у западној зони проширио је на целу земљу.¹⁷ Увођењем звања бана, уз укидање звања великог жупана, учињен је уступак хрватској традицији, на рачун српске¹⁸. Затим, модел набрајања по-

¹⁴ Неименовани угледни Хрват истицао је да је заменом 33 дотадашње области добијено „девет далеко већих и за живот способнијих, апсолутно кадрих да се издржавају властитим дохоцима... јер патило се од пасивних области, снабдених и сувише уском аутономијом, недовољном да се живи, а превеликом да се умре“ [Југославија – Утисак у Хрватској, *Полиџика*, 5. октобар 1929].

¹⁵ У Образложењу Председника Владе стајало је да називи нових „области“, тј. бановина „узети су поглавито према именима већих река, које кроз њих протичу, пошто су ови називи код нас већ одомаћени и познати, а најизразитије обележавају поједине бановине“ [Полиџика, 4. октобар 1929].

¹⁶ У другом хрватском уставном нацрту, у Нацрту устава Народног клуба, назив бана био је резервисан за хрватску „троједницу“. „Покрајински намесници – стоји у чл. 119 овог Нацрта – носе уобичајену титулу, ако од прије постоји, а у Хрватској, Славонији и Далмацији наслов бана.“

¹⁷ У Видовданском уставу, велики жупан – Смодлакин назив за покрајинског поглавицу из источних, српских покрајина – био је прихваћен за целу земљу.

¹⁸ У једном чланку у *Полиџици* [Југославија! – Утисак у Хрватској, 5. октобар 1929] од неименованог, а наводно „познатог угледног југословенског народног радника, Хрвата“ стајало је: „И тако, ето, цела држава прожима се једном лепом успоменом из хрватске историје – уместо једнога бана, има их девет – и ко ће моћи да се усуди казати, после овога, да се из Београда, перхоресцира све што долази из Хрватске?“ У суседном чланку пак на насловној страни *Полиџике* [Име и значај бана у нашој прошлости] навођено је да се у средњем веку бан „помине у свима покрајинама нашег народа и у Зети, и у Србији, и у Дубровнику, поред Босне и Хрватске“ и да о томе сведоче народне песме.

јединих бановина с њиховим седиштима преузет је од Смодлаке. Такође, имена појединих бановина скројена су по угледу на имена Смодлаких покрајина. По Смодлакиној Подунавској Србији добила је име Дунавска бановина; Моравска Србија постала је Моравска бановина, а према Поморју добила је име Приморска бановина. Потом, Смодлакин модел давања назива покрајинама према рекама примењен је на целу земљу. Најзад, осим Осека, Новог Пазара и Дубровника, седишта Смодлаких покрајина узета су за седишта бановина.

Сама подела на бановине изведена је по угледу на покрајинску поделу из Смодлакиног уставног Нацрта. Смодлакина карта покрајинске поделе, приложена уз његов Нацрт устава, несумњиво је представљала основицу законске поделе на управна подручја из 1929¹⁹, која је потом преузета у Устав из 1931. По већем делу Смодлаких покрајина скројено је девет бановина. Тако се Дравска бановина углавном поклапала са Смодлакином покрајином Словенијом, Врбаска с Крајином, Вардарска с Македонијом, Савска са спојеним покрајинама Хрватском и Славонијом без Барање; Приморска бановина представљала је Смодлакину Далмацију, проширену поречјем Неретве. Ове бановине су како својом површином, тако и бројем становника веома личиле на Смодлакине покрајине. Тако је Смодлакина Крајина с површином од 17.260 км² и 739.000 становника била слична Врбаској бановини са 20.556 км² и 850.000 становника. Узете заједно Смодлакине покрајине Хрватска и Славонија, са по 24.540 км² и 1.757.000 становника и 13.420 км² и 740.000 становника, углавном су се поклапале са Савском бановином са 36.897 км² и 2.320.000 становника. Смодлакина покрајина Словенија са 18.850 км² и 1.188.000 становника била је нешто већа од Дравске бановине са 15.936 км² и око милион становника, али је у основи била реч о истом подручју. Чак се и Смодлакина Моравска Србија од 20.220 км² с око 1.100.000 становника у основи поклапала с Моравском бановином од 25.721 км² и са 1.200.000 становника²⁰.

Према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја надлежност бановине, тј. бана била је груписана у шест врста послова, који се односе на: 1) пољопривреду, 2) грађевину, 3) трговину и индустрију, 4) шуме и руднике, 5) социјалну политику и народно здравље и 6) просвету. Надлежност бановина, тј. бана углавном се поклапала с надлежношћу области из чл. 96 Видовданског устава, с тим што је она подробније регулисана, што је и иначе примерено законском регулисању. Тако је бан,

¹⁹ На везу између Смодлаке и шестојануарског законодавца указује једна белешка А. Трумбића о томе како је једном приликом председник владе, генерал Живковић, изнео да му је Смодлака „изричито рекао да је он противан, да се Далмација прикључи Хрватској”. Трумбић је овде додао примедбу: „На ово се силно срди Мештровић, називајући га издајника хрватства!” [Voban: 1974: 186, f 96].

²⁰ Смодлакина Македонија са 30.080 км² и 1.224.000 становника била је нешто мања, али се у основи поклапала с Вардарском бановином од 39.566 км² и око 1,4 милиона становника. Дринска бановина имала је за основу Смодлакину Босну, а Зетска бановина је настала спајањем и извесним смањивањем Смодлакиног Поморја и Рашке. Такође, модификоване Подунавска Србија и Војводина спојене су у Дунавску бановину. Најзад, Смодлакина Далмација, с 19.120 км² и 730.000 становника, послужила је као узор за образовање Приморске бановине с 19.417 км² и 800.000 становника.

примера ради, био надлежан да управља имовином бановине, да пропише посебне бановинске дажбине, саставља предлог бановинског буџета, као и да се бави пословима „око унапређења ратарства, воћарства, виноградарства, повртарства, ливада и пашњака”, пословима око „сточарства и ветеринарства у бановини”, пословима који се односе на „пројектовање, грађење и одржавање свих државних путева и мостова у бановини”, извршавањем закона о шумама и о лову, „пословима санитарске управе: болнице, купалишта, лечилишта”, као и пословима „који се односе на оснивање, уређење и рад народних школа, грађанских, државних и приватних, као и свих нижих стручних школа”. У овом списку надлежности видљиви су трагови Смодлакиног Нацрта. За неке послове из надлежности бановине, као што је, на пример, „заштита рада”, „старање око сиромашних и старих”, старање за културни развој, Краљ – законодавац је инспирацију вероватно нашао у Вошњаковом нацрту. Сам модел груписања послова бановина преузет је од Вошњака.

Према прописима о организацији новоустановљених бановина органи бановина били су Бан и Банско веће. Бан је стајао „на челу бановине”, као „представник краљевске владе у бановини”. Бан је вршио „највишу политичку и општу управну власт у бановини. Бану припада право коначног решавања по свима предметима његове надлежности.” Законом о називу и подели Краљевине још је прописано да се Бан „поставља краљевим указом на предлог председника министарског савета”. Ово решење вероватно је направљено по угледу на решење из Устава Јужноафричке Уније о администратору провинције кога је постављао генерални гувернер. Банско веће није било изборни орган него орган чије чланове „поставља и смењује на предлог бана министар унутрашњих послова”²¹. Првобитно је било предвиђено да банска већа броје од 20 до 30 чланова, али је убрзо овај број знатно повећан [Горшић 1936: 153–155, 158, 169; Čulinović 1959: 292].

Укидањем малих области и увођењем великих бановина, као и преношењем широког круга послова на Бана, режим Шестојануарске диктатуре Краља Александра правио је некакав сурогат федерализма. Преношење широког круга послова на Бана, представници режима нису представљали као деконцентрацију – што је оно заиста било – него као децентрализацију. „Треба признати да у томе лежи *моменај децентрализације* – писао је коментатор Закона о унутрашњој управи. Међутим, у нашој литератури и пракси преовлађује мишљење да *о децентрализацији у ужем смислу речи* треба говорити у случају кад је у питању пренос послова са централне власти *на самоуправе*, а *о деконцентрацији* кад се послови преносе са централне власти *на државне власти другој и првој степену*“ [Горшић 1936: 12].

Са Септембарским уставом (1931) дотадашњи законски режим бановинске деконцентрације преображен је у режим децентрализације. Сеп-

²¹ И у случају формирања Банског већа, Шестојануарски законодавац изгледа да је био инспирисан Уставом Јужноафричке Уније, по коме су чланови извршног одбора провинције за своје постављење морали имати пристанак генералног гувернера.

тембарски устав је из Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја преузео бановине, с њиховим границама и седиштима, с тим што је бановине дефинисао као „управне и самоуправне јединице“. Следствено томе, Уставом је прописано да „у свакој бановини, као самоуправном телу, постоји Бановинско веће и Бановински одбор“. Слични органи (покрајинска скупштина, односно сабор и покрајински одбор) налазили су се и у нацртима Протића и Смодлаке. За разлику од ранијег банског већа, бановинско веће по Септембарском уставу било је самоуправни, изборни орган који се „бира на четири године општим, једнаким непосредним гласањем“. Бановинско веће имало је да „бира из своје средине бановински одбор који је самоуправни извршни орган у бановини“. За разлику од области по Видовданском уставу, које су организоване по принципу двоструког управног колосека, за бановине по Септембарском уставу прописано је начело једноструког управног колосека. Бан је био шеф и „државне управне власти и самоуправне власти“. На увођење једноструког колосека сигурно је утицао Ј. Смодлака. Он је у објашњењу једног члана свог Нацрта изнео: „Исти човек, који стоји на челу државне службе у покрајини, глава је и покрајинске самоуправе. Ова је практична холандска установа много згоднија него ли је то било у Аустрији где је на врху покрајинске управе владао дуализам (један особити шеф државне службе и један особити председник покрајинске самоуправне власти, оба именовани од Владаоца). Усредоточењем обију власти у једноме лицу, које је непосредно одговорно Влади, даје се државној власти могућност свакидашњег трајног надзора над самоуправном службом, а да се тиме не сапиње самоуправа...“ [Смодлака 1920: 67].

Што се надлежности тиче, бановинама су припали они послови које је имао Бан према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја. Јер, Уставом је прописано да „бановинска већа могу уређивати поједине гране бановинске управе и живота бановинским уредбама на основу овлашћења закона о уређењу бановина или другим законима“. Први међу „другим законима“ био је Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја, који је иначе био „конституционализиран закон“²².

О надлежности самоуправних тела Устав је садржавао две начелне одредбе. Једна се односила на буџет, а друга на бановинско законодавство – уредбе. Уставом је изричито прописано да „бановински одбор спрема предлоге бановинских уредаба, а о њима решава бановинско веће“. Бановинске уредбе имао је да проглашава и обнародује Бан, али пошто „претходно тражи сагласност Државног савета по њиховој законитости. У случају да Државни савет сагласност одбије уредба се не може обнародовати.“ Ако се Државни савет не би изјаснио у року од месец дана, сматрало се „да је сагласност дата“. Одредба о бановинским уредбама очиглед-

²² Чланом 118 Устава из 1931. било је прописано да „сви постојећи закони сем закона о Краљевској власти и врховној државној управи од 6. јануара 1929, остају на снази док се редовним путем не измене или укину“. На овај начин, речју Л. М. Костића [Костић 1934: 294, 295] „предустановни закони су такорећи *конституционализирани*, добили су стварну снагу уставних прописа“.

но је направљена по угледу на одредбу (чл. 91) Устава Јужноафричке Уније, по којој је ордонансе доносило Веће провинције, док је администратор имао да их поднесе на потврду генералном гувернеру, а овај је у року од месец дана могао да потврди или да ордонансу стави под резерву²³.

Као што је, у складу са уставним принципом бановинске самоуправе, доношење бановинских уредби с Бана пренето на Бановинско веће, тако је и доношење буџета пренето на самоуправни орган. Наиме, Уставом је прописано да „бановинско веће решава сваке године у свом првом сазиву бановински буџет за наредну годину по предлогу бановинског одбора“. Ова одредба преузета је из уставног Нацрта Стојана Протића [Павловић 2000: 263, 264], али слична одредба налазила се и у Нацрту Јосипа Смодлаке.

Устав из 1931. садржавао је и начелан став да одредбе о организацији бановинских „самоуправних власти прописује закон“. Међутим, пошто је време пролазило, а Закон о бановинској самоуправи није доношен, требало је питање функционисања бановина решити тумачењем уставних прописа „самих за себе“. Наскоро, у пракси је превагнуло мишљење да се уместо новоустановљених бановинских већа употребе постојећа банска већа. Следствено томе, бановине су једна за другом приступиле доношењу бановинских уредби које су „издате од бана по саслушању банског већа“. Већ самом овом чињеницом одложено је увођење у живот бановинске самоуправе. У ствари, бановинска самоуправа је Уставом прокламована, али је фактички суспендована. У таквој ситуацији, Бан је добио двоstrуку улогу: „он је шеф државне опште управе и комесар бановинске самоуправе“²⁴.

ПРВА ЕВРОПСКА РЕГИОНАЛНА ДРЖАВА

По општеприхваћеном гледишту, прва европска регионална држава била је Италија, која је као таква образована Уставом из 1948. Три деценије касније, 1978, и Шпанија је организована као регионална држава. Она је више него Италија послужила изградњи теоријског модела регионалне државе. Као први елемент регионалне државе узима се надлежност региона. Према утврђеном моделу, направљеном углавном према чл. 148 Устава Шпаније, надлежност региона, је следећа: „уређивање регионалних органа и служби; утврђивање извора прихода региона (пореза и других); управљање регионалном имовином; индустрија регионалног значаја и занатство; пољопривреда, сточарство, шумарство (сем тзв. државних шума); лов и риболов; туризам и угоститељство; бање и лечилишта; вазари и сајмови; мелиорације и наводњавање; водоводи регионалног зна-

²³ Ордонанса под резервом није производила никакво дејство. Ордонанса коју је потврдио генерални гувернер, а потом објавио администратор, „ступала је на правну снагу за све становнике провинције“.

²⁴ У појединим законима донетим после Септембарског устава, као што је, на пример, Закон о лову, било је предвиђено да поједине бановинске уредбе не доносе банска, него бановинска већа [Костић 1934: 219–221].

чаја; путеви и mostovi regionalnog značaja; regionalni drumski i eventualno železnički saobraćaj; regionalno planiranje i uređivanje prostora; javni radovi regionalnog značaja; zaštita životne sredine regionalnog značaja; zdravstvene i socijalne službe regionalnog značaja; prosveta i kultura regionalnog značaja; muzeji i biblioteke regionalnog značaja; regionalna policija” [Jovičić 1996: 15, 93; Španski ustav 2003: 133, 134]. Kada se ova tipiska nadležnost regiona uporedi s nadležnošću jugoslovenskih oblasti i banovina, dolazi se do zaključka da su one gotovo istovetne.

Kao pretходни или специфични елемент regionalne државе јавља се одређени историјски основ, односно историјско утемељење за установљење regiona. Тако је било у случају Шпаније, као и у случају Италије. Речју М. Јовичића [1996: 37], „корени идеје о регионализацији у Шпанији су дубоки. Пре образовања јединствене шпанске државе 1479. године, на тлу ове земље је у доба феудалне расцепканости постојало више самосталних држава – Леон, Навара, Кастиља, Арагон, Каталонија и др. Иако од наведене године интегрисане у унитарно уређену државу, оне су чувале свој идентитет. Разлика у језику, обичајима, традиционалним институцијама, донекле и у праву, непрекидно су се одржавале, често упркос настојањима монархије да уведе строго централистички режим. Тежња за посебношћу, па и одређеним облицима аутономије, која је понекад добијала сепаратистичке облике, била је константа шпанске историје.” У складу с том константом, после Франкове смрти (1975) дошло је до процеса аутономизације. Устав из 1978, конституционализујући постојеће стање, начелно је признао „право на аутономију националности и regiona” (чл. 2), остављајући могућност да се образују аутономне заједнице од самоуправних јединица „са заједничким историјским, културним и економским обележјима” (чл. 143). У Италији, regionи су такође у знатној мери образовани на темељима традиционалне поделе [Jovičić 1996: 31, 33, 37, 38]. Бановинска Југославија као regionalna држава имала је своје историјско утемељење у Смодлакином уставном нацрту, односно у његовом поимању историјског територијалног обликовања код појединих југослоvensких народа.

У свом историјском приказу Смодлака је наводио: „Словеначка је област одувек чинила земљишну и културну целину за себе. Приморје се по природи дели и вазда се делило у две чести. Зета и поречје Неретве у залеђу Дубровника, то је старо Поморје српско, по поднебљу, ћуди и обичајима народа тако различно од Рашке... Рашка, језгро старе српске државе, око Краљевскога Раса, обухвата поречје Лима, Ибра и Западне Мораве. Њен су прираст: на југу Македонија, на истоку Моравска, на северу Подунавска Србија. Све су те три области савршене природне јединице, свака са својим особитим типом и са извршним средиштем (Скопље, Ниш, Београд). Најновија српска стечевина је прекодунавска, вишејезична Војводина са средиштем у Новом Саду... Првобитној Босни, данас у својој већини муслиманској, земљи гудура и долина, средиште је у Сарајеву. Од ње се разликује Крајина, око Бања Луке, стари Доњи Крајеви, које су

босански Краљеви помало откидали од средовечне Хрватске. Њима су доцнији српски досељеници дали посве ново лице, које се разликује и од Босне и од Хрватске.“ [Смодлака 1920: 14]. Износећи историјске напомене о појединим покрајинама, Смодлака је антиципирао један елемент регионалне државе – потребу историјске подлоге за образовање региона. С обзиром на то да је Смодлакина покрајинска подела послужила као основ поделе на бановине, то је и у бановинску Југославију знатним делом уграђен и историјски легитимациони основ.

Други елемент регионалне државе су самоуправни изборни органи региона. У другој фази регионализације, Септембарским уставом, бановине су добиле своје самоуправне органе, и тако је југословенски регионализам, и у погледу надлежности и у погледу организације, био комплетиран. Међутим, изборност органа бановине, па тиме и њихова самоуправност, није уведена у живот. Због тога је југословенски регионализам био окрњен. Ипак, према тексту Устава из 1931, југословенска држава била је регионална држава. Све у свему, бановине, како у погледу надлежности тако и у погледу принципа њиховог формирања, па и прокламоване самоуправне организације, претходиле су регионима Италије и Шпаније, које су до краја 20. века сматране јединим регионалним државама. Следствено томе, бановинска Југославија била је прва европска регионална држава.

Југословенски регионализам био је краткотрајна и неуспешна творевина. Крајем августа 1939. основана је Бановина Хрватска као уступак хрватском национализму. Уз то, ова национална бановина схваћена је као почетак преуређивања целе југословенске државе „на федеративном темељу“ [Andrassy 1940: 226–230]. Овај прелаз из регионализма у национални федерализам повлачи за собом питање о политичким условима за једно или друго. Наиме, утврђено је да је за функционисање вишенационалних федерација потребно то да се могу „култивисати два супротна национализма један крај другог“ [Фридрих 2005: 179]. Стављајући ову мисао у међунационални контекст југословенске Краљевине, може се доћи до закључка да се регионална држава може успоставити у условима слабијих, односно ослабљених национализма. У складу с тим, бановинску Југославију је њен творац засновао на декретованом југословенству којим је имао да се сузбије и ослаби и хрватски и српски национализам²⁵.

²⁵ У наше време, на везу између регионализма и слабог или ослабљеног национализма указује португалски референдум из 1998. године. Наиме, национализам у Португалији је био одвећ јак да би се прихватила регионализација земље. Противници регионализације наступали су под паролама „једна Португалија“ и „једна нација“ [Freire, Vaum 2003: 141, 145]. Иначе, еврорегиони, односно регионализација европских држава заснована је на јачању идеје европског јединства на уштрб националних држава, односно појединих национализма. Еврорегиони су замишљене и као средство остварења „Европе Региона“ [Вацић 2003: 21]. У једном извештају скупштине европских региона (AER) изнет је став да „у времену глобализације, европске традиционалне националне државе губе способност да ефектно извршавају своје задатке“. Стога се установљавају региони као средњи ниво власти између националне државе и општине [The State of Regionalism 2010: 13, 15].

Разлози за неуспех југословенског регионализма могу се тражити у разлозима за прихватање Смодлакиног регионализма, као и Вошњакових и Протићевих идеја, од стране Шестојануарског законодавца. Наиме, Смодлакин Нацрт Устава препоручивао се тиме што је потицао од човека који је важио за умереног Хрвата, односно за југословенског наднационалисту. Исто се односило и на Словенца Вошњака и Србина Протића. Међутим, Смодлакин Нацрт није одговарао реалности јаког хрватског национализма. Југословенски регионализам почео је одсудно да се руши у судару с реалношћу тог национализма. Другим речима, Смодлакин, Вошњаков, па и Протићев регионализам завршио је као умерена, неприкладна одећа у времену јаких национализама. Све у свему, из југословенског примера може се извести закључак да у вишенационалној заједници регионална држава може да успе само у случају слабих национализама.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Антонијевић, Трајко. *Хрватски уставни програм у држави Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1940.
- Вацић, Зоран; Бошко Мијатовић, Александар Симић и Зорица Радовић. *Регионализација Србије*, Београд 2003.
- Вошњак, Богомил. О покрајинском уређењу, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. II (XIX), бр. 1, 1921.
- Вошњак, Богомил. Федерализам или децентрализација?, *Архив за правне и друштвене науке*, књ. I, (XVIII), бр. 6, 1921.
- Горшић, Фрањо. *Коментар Закона о унутрашњој управи*, Београд 1936.
- Законски са седница министарског савета 1929–1931*, Београд 2002.
- Јовановић, Слободан, Dr. Josip Smolaka: *Nacrt jugoslovenskog ustava*, Zagreb 1920, *Из историје и књижевности*, I, Београд 1991.
- Јовичић, Миодраг. *Регионална држава – уставноправна студија*, Београд, 1996.
- Костић, Лаза, М., *Коментар Устава Краљевине Југославије, од 3. септембра 1931*, Београд 1934.
- Нацрт Устава Народног клуба*, Фонд Јована Јовановића, Архив Југославије.
- Нацрт Устава по предлогу Симојана Пројића*, министра припреме за Уставотворну скупштину, дефинитивни текст, после дискусије са комисијом, са додатком: Нацрт Устава изражен од Уставне комисије, Београд 1920.
- Павловић, Марко. *Југословенска држава и право 1914–1941*, Крагујевац 2000.
- Политика* (Београд), 4. и 5. октобар 1929.
- Рад Уставног одбора Уставотворне скупштине Срба, Хрвата и Словенаца / Стенографске белешке, Београд 1921.
- Смодлака, Јосип. *Нацрт југословенског устава*, Загреб 1920.
- Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1921.
- Устав Републике Италије, Нови уставни / збирка устава донетих после Другог светског рата*, Београд 1949.
- Шпански устав од децембра 1978. године. *Права човека*, 3–4, 2003.
- Andrassy, Juraj. *Novo ustavno uredjenje Hrvatske*, *Mjesečnik* (Zagreb), br. 5–6, 1940.
- Freire, Andre and Michael A. Baum. Referenda voting in Portugal, 1998: The effects of party sympathies, social structure and pressure groups, *European Journal of Political Research*, 42, 2003.

- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke, 1928–1941, knj. I*, Zagreb 1974.
- Čulinović, Ferdo. *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, knj. II*, Zagreb 1959.
- Guzina, Ružica, *Državno-pravni razvitak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odn. Jugoslavije (1918–1941), Istorija države i prava naroda Jugoslavije*, Beograd 1981.
- Krfska konferencija* – beleške sa sednica vlade Kraljevine Srbije i predstavnika Jugoslovenskog odbora, državnih na Krfu 1917 godine, na kojima je donesena Krfska deklaracija, Beograd, 1924.
- The State of Regionalism in Europe*, An AER Report, Part I: Region of yesterday, Regions of tomorrow, Strasbourg 2010.
- The Union of South Africa: *South Africa Act, 1909*, www.law.wisc.edu/gls/cbsa1.pdf

THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA FIRST EUROPEAN REGIONAL STATE

by

Marko Pavlović

SUMMARY: It is generally accepted that the first European regional state was Italy (since 1948), and the second was Spain (since 1978). This article, however, proves that the first European regional state was the Kingdom of Yugoslavia (1921–1939). The Kingdom of Yugoslavia as a regional state was formed in imitation of the Union of South Africa (since 1909). The main proponents of the concept of Yugoslav regionalism were Bogumil Vošnjak, a Slovene, and Josip Smolaka, a Croat from Dalmatia, both of them considered moderate nationalists. Regional jurisdiction in the Vidovdan Constitution was modeled according to Smolaka's and Vošnjak's ideas. Law on the name and the administrative division of the Kingdom from 1929 established administrative areas (banovinas), whose jurisdiction mostly coincided with regional jurisdiction. Banovinas were also carried to the Constitution of 1931, provided that, with respect to self governing bodies, they were somewhat shaped by the ideas of Stojan Protić, „a moderate Serb“. The territories of banovinas were shaped according to Smolaka's draft, so they were much larger and economically stronger than previous (oblasti). When we compare the standard regional jurisdiction (designed according to the Spanish Constitution of 1978) with the jurisdiction of Yugoslav counties or banovinas, we can conclude that they are almost identical. So, considering the time priority, the Yugoslav Kingdom was the first regional state. However, it was an inadequate form of a state due to the presence of strong nationalisms, primarily Croatian.

KEY WORDS: Constitution of the Union of South Africa, the constitutional draft, oblasti, banovinas, provincial competencies, regional state

Владимир Умељић

ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ У НЕМАЧКОЈ ИСТОРИЈСКОЈ НАУЦИ: У ХРВАТСКОЈ ДРЖАВИ 1941–1945. НИЈЕ ИЗВРШЕН ГЕНОЦИД НАД СРБИМА?

(Докторска дисертација Александра Корба, награђена највишом оценом на Хумболтовом универзитету у Берлину, и све њене импликације)

САЖЕТАК: Немачки историчар Александер Корб на Хумболтовом универзитету у Берлину с највишом оценом (*summa cum laude*) одбранио је докторску тезу из области историјских наука под насловом „У сенци светског рата. Масовно насиље усташа над Србима, Јеврејима и Ромима“. Његове радикално нове тезе гласе: 1. у тадашњој хрватској држави 1941–1945. „није се догодио геноцид над Србима“; 2. клерикална компонента (хрватски католички клир и Ватикан) „није играла никакву битну улогу“ при масовном насиљу над Србима у хрватској држави 1941–1945, тако да је и насилно покатоличавање Срба имало „искључиво секуларни карактер“. Корб, дакле, улази у радикалну колизију с огромном већином свих досадашњих научних радова и њихових закључака.

Ова анализа поставља Корбове тезе на проверу с три тачке гледишта: а) научно-историјске, б) језичко-филозофске (теорија дефиниционизма) и в) политиколошке.

Научно-историјски гледано, Корб бира једностран, селективни приступ овој проблематици и већ на почетку драстично редукује, тј. искључује енормни део примарних историјских извора и научне литературе. Томе припадају сви српски извори, закључно са сведочанствима преживелих српских жртава, с образложењем да су исти или „српсконационалистичка“ или „српскокомунистичка“, све изворе сведока/очевидца из редова тадашњих окупатора – немачких нациста и италијанских фашиста – с образложењем, да су исти „српсконационалистички“ или „српскокомунистички“ манипулисани, као и све примарне историјске изворе и научну литературу, који сведоче о улози хрватског католичког клира и Ватикана, јер су „антиклерикални“.

Језичко-филозофски, Корбов доказни поступак недвосмислено припада принципу „узурпација власти над дефиницијама и психагогија“, који теорија дефиниционизма препознаје као покушај интересног редефинисања, виртуализовања стварности и психагошког етаблирања те нове „стварне стварности“ у свести циљне групе путем њене интернализације. Корбов рад је тиме пре релативистички језичко-филозофски трактат у научно-историјским хаљинама него научна историјска студија.

Политиколошки се може констатовати да је и његовим неспорним трудом промена парадигме у немачким друштвеним и хуманистичким наукама достигла нови квалитет, сасвим други ниво самоволне и виртуелне рефлексije стварности.

Те науке наине убрзано добијају заједнички и доминантни идеолошко-политички предзнак.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Независна Држава Хрватска 1941–1945, геноцид, Римокатоличка црква, немачка историографија

Млади немачки историчар Александер Корб (Alexander Korb) на Хумболтовом универзитету у Берлину (Humboldt-Universität, Berlin) успешно је одбранио своју докторску тезу из области историјских наука под насловом „У сенци светског рата. Масовно насиље усташа над Србима, Јеврејима и Ромима“¹.

Научници који су били задужени за законом предвиђене експертизе у односу на његов научни рад – професори Јерг Баберовски (Prof. Dr. Jörg Baberowski), Киран Клаус Пател (Prof. Dr. Kiran Klaus Patel) и Михаел Вилт (Prof. Dr. Michael Wildt) – једногласно су му доделили највишу могућу оцену, *summa cum laude*.

У образложењу свог предлога највише оцене, поред осталог, проф. Баберовски пише чак и ово: „Корбова дисертација је изванредан прилог истраживању геноцида и насиља. Нико више неће моћи да убудуће пише о овој теми на до сада уобичајени начин.“

Шта је то што је револуционарно ново у Корбовом начину научно-историјског третирања хрватске државе 1941–1945, коју су Адолф Хитлер (Adolf Hitler) и Бенито Мусолини (Benito Mussolini) војном силом изнудили пошто су разбили и прегазили прву Југославију?

То што Александра Корба, несумњиво и непревидиво, дијаметрално разликује од огромног дела претходне (позитивне) историјске науке и истраживања овог периода историје Балкана, односно злочина геноцида у дотичној хрватској држави (осим наравно од става хрватске историографије), то су његови основни постулати и финални закључци. Он наине тврди:

У тадашњој хрватској држави 1941–1945. „није се догодио геноцид над Србима“.

Клерикална компонента (хрватски католички клир и Ватикан) „није играла никакву битну улогу“ при масовном насиљу над Србима у хрватској држави 1941–1945. Тако је и насилно покатоличавање Срба имало „искључиво секуларни карактер“.

Ово је несумњиво радикални заокрет у истраживању историје тзв. НДХ, тј. феномена геноцида, јер – како Корб упут наводи – само о логору смрти Јасеновцу је до 1999. објављено 1188 монографија и зборника, као

¹ Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941–45 – Dissertationsschrift – zur Erlangung des akademischen Grades Doctor philosophiae (Dr. phil.) eingereicht an der Philosophischen Fakultät I der Humboldt-Universität zu Berlin von Alexander Korb, M. A. geboren am 24. Januar 1976 in München Der Präsident der Humboldt-Universität zu Berlin. Der Dekan der Philosophischen Fakultät I. Gutachter Prof. Dr. Jörg Baberowski, Prof. Dr. Kiran Klaus Patel, Prof. Dr. Michael Wildt.

и 1544 научних чланака и прилога (стр. 297); Корб, дакле, улази у колизију с огромном већином тих научних радова и њихових закључака.

Његова дисертација, после које „нико више неће моћи да убудуће пише о овој теми на до сада уобичајени начин“, као што је напоменуто, компатибилна је превасходно с хрватском историографијом и њеним упорним релативизовањем и порицањем геноцида у тзв. НДХ 1941–1945, као и било каквог (негативног) учешћа Римокатоличке цркве у том делу историје.

Између осталих компатибилна је и са ставом једног високог хрватског, интелектуалног и клерикалног ауторитета по имену Иво Омрчанин (који уза своје име ставља звучне титуле: Doctor Theologiae, Iuris, Iuris canonici, Advocatus Sacrae Romanae Rotae, Procurator Sacrae Congregationis Rituum, Professor of Jurisprudence and Philosophy of Law...), који је већ након десет година по завршетку Другог светског рата тврдио не само да хрватска држава 1941–1945. није извршила геноцид над Србима, већ, напротив, да су „Срби извршили геноцид над Хрватима“ [Omrcanin 1955].

Оно што је револуционарно ново код Корба, уколико је проф. Баберовски у праву то је да је тиме најављена радикална промена парадигме у немачкој историјској науци што је већ више него довољан разлог да се овом раду посвети пажња.

Стога желим да кратко размотрим његов научни поступак, тезе и закључке с три тачке гледишта:

- научно-историјске,
- језичко-филозофске (теорија дефиниционизма), и
- политиколошке.

НАУЧНО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ

Sine ira et studio

Тацит

Као прво – шта је то у досадашњим научним истраживањима што Корб пориче? Укратко, актуелно стање проучавања геноцида у европском 20. веку (пре Корба):

У Европи у 20. веку одиграла су се три велика геноцида (турски геноцид над Јерменима 1915–1919. припада не само геополитички већ, по моме убеђењу, пре свега културолошки и социјално-психолошки сасвим другачијем историјском и социјално-моралном наслеђу. Истраживање овог, хронолошки гледано првог великог геноцида у 20. веку тиме генуино припада европском непосредном суседству – области туркологије).

• Геноцид нациста и свих њихових – немачких и ненемачких – помагача над Јеврејима (холокауст, шоа) је упркос свим напорима неуморних заступника тзв. Auschwitz-Lüge („лажи о Аушвицу“)² вероватно најисцрпније истражен геноцид у историји човечанства. То, свакако, није само

² Духовни наследници овог геноцида тврде, наиме, да ни Аушвица ни холокауста никада није ни било. Овакве тврдње су у Немачкој строго кажњиво дело.

результат бројних научних анализа и студија, већ и дуготрајног, упорног и мукотрпног процеса мултидисциплинарног упознавања и расветљавања тих страшних збивања, у коме учествују не само потомци жртава већ и потомци тадашњих починитеља злочина. Број жртава износи око 6.000.000.

• Геноцид над Синтима и Ромима је, нажалост, још увек недовољно истражен. Познато је, међутим, да су нацисти и њихови помагачи убили преко 500.000 припадника ове етничке групе.

• За време Другог светског рата Адолф Хитлер и Бенито Мусолини конструисали су и на Балкану једну сателитску државу, тзв. Независну Државу Хрватску. Њу су водили хрватски клерофашисти, усташе. Они су и највећим делом одговорни за тај трећи велики геноцид у Европи 20. века над Синтима и Ромима (око 40.000 жртава), над Јеврејима (око 30.000 жртава) и, у првом реду, над Србима (Србоцид³), које су прогањали по јавно прокламованом правилу – трећину Срба ћемо протерати, трећину покатоличити и, тиме, похрватити и трећину ћемо побити. Резултат је био да је:

- преко 100.000 Срба било протерано,
- преко 240.000 насилно поримокатоличено и
- према још непотпуним подацима, који нису дефинитивно утврђени и превасходно потичу од нацистичких и фашистичких очевидаца тог геноцида (и турска тадашње хрватске државе), најмање 750.000 Срба било је убијено⁴. Овај податак потиче, дакле из вредних примарних историјских извора. Он, међутим, остаје отворен, јер није финално верификован ексхумацијама, идентификацијама итд. Квантитет жртава геноцида, међутим, не одређује и не условљава квалитет овог „најстрашнијег злочина, који историја човечанства познаје“ (Р. Лемкин).

³ Појам „Србоцид“ био је уведен у научно истраживање геноцида 2006, као *terminus technicus* за означавање геноцида над Србима, који су починили Хрвати и босански муслимани у „Независној Држави Хрватској“ 1941–1945. Тај *terminus technicus* сам ја, додуше, спорадично употребљавао већ крајем деведесетих година 20. века (на пример, у предавању KZ Jasenovac – die Balkanversion der „Auschwitz-Lüge“ (Концентрациони логор Јасеновац и балканска верзија „лажи о Аушвицу“, на научном скупу „The First International Conference about KZ Jasenovac“, University of New York, 1997). Он је, међутим, био дефинитивно утврђен у разговору који сам водио с познатим немачким социологом и истраживачем геноцида Рихардом Албрехтом (Richard Albrecht) 2006. године. Он је с правом указао на назив холокауст или шоа, као фактор брзог идентификовања нацистичког геноцида над Јеврејима, и пошли смо од тога да би специфично именоване овог геноцида по природи ствари требало аналогно да следи Лемкинов назив „геноцид“. Рихард Албрехт, чије тежиште истраживања лежи на турском геноциду над Јерменима, указао је и на свој труд да научно етаблира аналогни назив „Јерменоцид“.

Ја сам закључно увео овај *terminus technicus* „Србоцид“ у истраживање геноцида својим есејом „Ethik und Definitionsmacht“ у научном часопису *Kultursociologie 2006/1*, Leipzig, 2006. Рихард Албрехт је то учинио нешто касније, исте године, у свом прилогу *Serbozid 1941–1945. Über den Dritten europäischen Völkermord im 20. Jahrhundert*, GRIN-Online, 2006.

⁴ Подробније у: Vladimir Umeljic, *Die Besatzungszeit und das Genozid in Jugoslawien 1941–1945*, Graphics High Publishing, Los Angeles, 1994. Број жртава није, дакле, дефинитивно утврђен и тешко да ће то икада бити случај, осим ако се једног дана заиста не отворе тајни архиви, као, на пример, они у Ватикану.

Напомена: Балканска верзија ове Auschwitz-Lüge – релативирање и негирање геноцида 1941–1945 – у редовима хрватске интелектуалне, политичке и клерикалне елите је, нажалост, пре правило него изузетак.

Како се Корб односи према овој проблематици?

Примерено је претходно напоменути да он изузетно добро влада инструментаријумом своје струке: а) његов начин изражавања врло је елоквентан и течан, б) већ импозантан број од 1365 фуснота/упутница на историјске изворе и научну литературу, које је користио, имплицира код читаоца осећај сериозности и темељитости аутора, као и отворености за сва, па и за контроверзна мишљења и супротстављене ставове.

Тај први утисак, међутим, вара.

Он, наиме, одмах одриче зачуђујуће великом делу примарних историјских извора сваку веродостојност и апсолутно их искључује из научног доказног поступка. Тако су сви српски извори или „националистички“ (стр. 18, 24, 45) или „комунистички, јер су састављени у стаљинистичком дуктусу“ (стр. 45), а изјаве преживелих и избеглих српских жртава злочина садрже само „појединачне исказе, који изгледају нефалсификовано“ (стр. 46).

Разлог за ову последњу процену гласи: јер је „материјал проблематичан, пошто га је српска влада из националистичких разлога манипулисала“ (стр. 45).

Он исто тако одриче веродостојност и изворну историјску вредност свим сведочанствима немачких нацистичких (и италијанских фашистичких) очевидаца тадашњих догађања, с истим занимљивим образложењем да су дотични једноставно „преузимали информације и податке од српских националиста“ (стр. 16, 17, 18, 24, 25, 35).

Овај уводни и радикално елиминаторни став у односу на драгоцене примарне изворе историјске науке готово да онемогућава сваку озбиљну дискусију, јер – како водити аргументовану дискусију с неким ко заступа следеће ставове:

- Изјава тадашњег хрватског министра културе, Мила Будака, „Једну трећину Срба ћемо протерати, једну трећину покатоличити и тиме похрватити, једну трећину ћемо побити“ (као *dolus specialis*, „посебна намера“, по дефиницији предуслов злочина геноцида) у суштини је непостојећа, то је само „српска ратна пропаганда, коју је српско православно свештенство потурило немачким носиоцима окупационе власти“ и тако, ето, ушла и у немачка документа (стр. 35). Индикативно је да Корб за ову тврдњу у фусноти/одредници наводи само хрватске ауторе.

- Шеф нацистичке Цивилне управе у Србији Харалд Турнер (Harald Turner) „наводио је у својим извештајима преувеличане бројке српских жртава, којима су га снабдевали српски националисти“ (стр. 16). За ову тврдњу Корб, који иначе има у свом раду 1365 фуснота/упутница на историјске изворе и научну литературу, не наводи никакав извор.

- Он, међутим, одмах нуди објашњење за овако „некритичко“ извештавање нацистичких сведока. Наиме, они су „кроз наводну крволочност усташа желели да скрену пажњу са сопствене одговорности за укупну ситуацију“ (стр. 27). Овде такође нема никакве фусноте/одреднице. Реч је, дакле, о ауторској интерпретацији.

• Корб назива и највишег представника нацистичке Немачке у тадашњој Хрватској и тиме драгоценог сведока/очевица, генерала Глеза фон Хорстенауа (Glaise fon Horstenaу), „некомпетентним, изгубљеним у својој аустроугарској прошлости, једним оперетским генералом“ (стр. 19) и тиме несумњиво покушава да дисквалификује вредност његових сведочења.

• „Српски националисти су још у време рата били успешни са својом пропагандом сатанизовања усташа и поставили су својим потпуно преувеличаним бројкама жртава камен темељац свом миту о преко 1.000.000 српских жртава хрватског геноцида“ (стр. 18). Овде такође нема никакве фусноте/одреднице.

• „У Србији је створен цинични култ у односу на број жртава, који је довео до његовог апсолутног преувеличавања“ (стр. 24). Овде такође нема никакве фусноте/одреднице.

• „Националисти у Србији инструментализују патње Срба, прогањаних од стране усташа, утискујући их у једну парадигму српских страдања. Говори се о некаквом српско-јеврејском холокаусту, о наводној заједници жртава обе групе“ (стр. 25).

• Насупрот томе, Корб обзнањује да за његову студију „хрватски извори представљају централни фондус у односу на научно истраживање усташке политике“ (стр. 41).

• Он пориче геноцид над Србима у хрватској држави 1941–1945. и назива та догађања „масовним насиљем“: „Ништа не наговештава, да је хрватска влада при преузимању власти планирала масовна убиства“ (стр. 114). Овде такође нема никакве фусноте/одреднице.

• За њега ни изјава Анте Павелића у разговору с нацистичким изаслаником Фезенмајером, којом усташки поглавник узима као узор турски геноцид над Јерменима, а коју и Корб цитира, не представља најаву и намеру масовних убистава (па чак ни у најмању руку *индицију* у односу на начин размишљања хрватског диктатора): „Уништење и потискивање Јермена у Османском царству је битно олакшало каснију изградњу турске државе... Ататурк је после своје смрти ушао у историју, као један од најзначајнијих људи...“ [Veesenmayer 1943]. Можда за Корба ни смислено иста изјава Адолфа Хитлера у његовој књизи *Моја борба* (Mein Kampf) [Hitler 1925] није представљала најаву холокауста? Јер, познато је да је и Адолф Хитлер био у не малој мери инспирисан и охрабрен турским геноцидом над Јерменима. Он је при доношењу одлуке о финалном истребљењу европских Јевреја, поред осталог, рекао својим генералима и следеће: „А ко још данас уопште говори о уништењу Јермена?!“ [Umeljić 2011].

• Корб, додуше, није увек конзистентан. Тако му се, на пример, догодила (омакла?) и констатација „Од доласка усташа на власт у априлу 1941, преправиле су њихове групе области насељене Србима својим масакрима“ (стр. 203).

• Над Србима се, значи, није извршио геноцид, а мотиви починилаца „масовног насиља“ над њима били су „дифузни, нису имали централно вођство“, тако да се „усташко вођство пре осећало примораним да толе-

рише овакво делање својих трупа на терену“ (стр. 252). Још једна поставка која би требало да потврди непостојање злочина геноцида. Ни овде иначе нема никакве фусноте/одреднице, реч је, дакле, опет о ауторској интерпретацији.

- Та недела су, по Корбу, имала различите и по правилу баналне а не геноцидне мотиве: „Бројни осветнички чиновници и поравнавање личних и политичких рачуна“ (стр. 125), „борба за превласт унутар различитих усташких група, која је резултирала применом силе у односу на треће“ (стр. 126), „често ерупција спонтаног насиља, произашла из конкретних ситуација“ (стр. 204), од 1942. „борба за храну“ (стр. 243), понекад и „планирање једног хрватског националног парка, као на пример у области Плитвичких језера“ (стр. 163).

- Нечовечно дивљаштво при примени „масовног насиља“ у односу на Србе Корб објашњава пак психологизирајући: „Усташки починиоци (злочина) су се плашили својих српских противника и тај страх је био потхрањиван митолошким приповедањима, паранојом грађанског рата и сасвим реалним стрепњама. Примена голе силе с њихове стране је по могућству могла да служи циљу, да се тај страх победи“ (стр. 251). „Понеки од локалних починилаца (злочина) су, како изгледа, прибегавали једној врсти заноса (транса), да би постали тупи за патње убијаних, да би ућуткали њихове крике и јадиковања“ (стр. 232).

- „Масовно насиље“ над Србима је иначе превасходно тежило „исељавању и асимилацији Срба и то на немачку иницијативу. Немци су на име желели да протерају 180.000 Словенаца у Хрватску а Хрвати су на то захтевали да протерају 200.000 Срба у Србију.“ (стр. 131). „Примарни мотив је било исељавање а не физичко уништавање. Отпор погођених и новонастали проблеми су међутим радикализовали прогонитеље“ (стр. 155). Тако су следствени „масакри и масовна убиства у логорима само каузални беочузи ланца, који су следили неуспешном исељавању“ (стр. 133).

- Корб помиње концентрационе логоре хрватске државе и остаје консеквентан, када, на пример, говори о логору Јадовно, да они „примарно нису служили планираном масовном убиству заточеника“ (стр. 160) јер је „оснивање логора подсећало на планове хрватске владе, да запосли логораше у соланама и на пољопривредним радовима. Управа логора је, међутим, била разочарана, када је увидела, да нема позитивног економског ефекта.“ (стр. 156–157). Што се тиче Јасеновца, то је по Корбу био један од „већих“ логора у Европи и коштао је живота укупно „до 70.000 Срба“ („хрватски фондус историјских извора“), а људи су умирали од глади, хладноће и епидемија, мада и кроз повремена масовна убиства (стр. 296). Иначе, за њега је изузетно вредно исцрпног помена и следеће: „Једна од најгорих криза у логору Јасеновац с масовним жртвама међу логорашима, била је међутим једна природна непогода, изливање Саве у касну јесен 1941.“ (стр. 320).

С обзиром на то да би анализа ове докторске дисертације без напора испунила читаву једну књигу, то желим још само кратко да се осврнем на однос тадашње хрватске државе према Српској православној цркви,

али и на ауторово третирање хрватског католичког клира и улоге Ватикана у хрватској држави 1941–1945.

Зато прво неколико података о односу тадашње хрватске државе према Српској православној цркви, уз напомену да нису забележени било какви протести римокатоличке цркве у Хрватској тим поводом или чак покушаји да се помогне сестринској хришћанској заједници.

То чињенично стање за Корба, иначе, није било вредно помена:

Српска православна црква је 10. априла 1941. године, на дан устоличења Анте Павелића и његовог покрета, имала девет епископа у тзв. НДХ.

Загребачки митрополит Доситеј одмах је ухапшен, саслушаван и мучен, нервно оболева, бива протеран у Србију и у манастиру Ваведење подлеже последицама хапшења [*Сјоменица њравославних свешћеника ...* 1960].

Бањалучки епископ Платон је 5. маја 1941. године ухапшен, мучен и убијен. Његов леш пронађен је и, пре сахране, фотографисан – брада му је била ишчупана, нос и уши одсечене а у многобројним ранама пронађена је и со. [Извештај Светог Синода СПЦ 1060/2371/1947].

Сарајевски митрополит Петар ухапшен је 12. маја 1941. године, мучен и убрзо убијен [Извештај Светог Синода СПЦ 1060/2371/1947].

Карловачки епископ Сава доживео је исту судбину [Извештај Светог Синода СПЦ 1060/2371/1947].

Далматинског епископа Иринеја интернирале су италијанске окупационе трупе и он је остао у животу [Дедијер 1987: 477].

Сремски епископ Валеријан умро је 12. јула 1941. године природном смрћу [Извештај Светог Синода СПЦ 719/1941].

Тузлански епископ Нектарије и херцеговачки Николај успели су да стигну до Србије [Дедијер 1987: 477].

Усташе протерују више стотина и убијају 187 српских православних свештеника, 30 монаха и двојицу вероучитеља [Извештај Светог Синода СПЦ 1060/2371/1947]. Исто тако, почиње систематско уништавање и отуђивање/отимање српских православних храмова.

У документу *Dossier Remis par la Yougoslavie*, који је по завршетку рата поднет на Конференцији о ратној штети (*Conference sur les Reparations*) у Паризу, стоји додуше, да је „...укупно 456 православних цркви уништено од стране окупатора...“, али је чињеница да су „...Немци одговорни за највише 10% овог броја, остало је био резултат усташког крсташког похода...“ [Давидов 1990: 36–40].

Александер Корб једноставно игнорише, изоставља, апстрахује ово – значајно и карактеристично – поглавље историје хрватске државе 1941–1945, не наводи га и, по природи ствари, не коментарише. Он кратко помиње, додуше, нечовечно мучење и убијање српских православних свештеника и великодостојника (стр. 249), а систематском разарању стотина српских Божјих кућа посвећује једну једину реченицу: „Хрватске трупе су разарале црквене торњеве, да исти не би служили партизанима као осматрачнице“ (стр. 240).

Што се тиче насилног покатоличавања православних Срба, као још једног значајног и карактеристичног поглавља историје хрватске државе 1941–1945, исто тако прво неколико историјских извора и навода из научне литературе:

Анте Павелић 18. маја 1941. године потписује „Римске уговоре“ с фашистичком Италијом и истог дана, на молбу хрватских бискупа, примага и папа Пије XII који одваја пола сата за аудијенцију једног – два пута у одсуству на смрт осуђеног – терористе [*Hrvatski narod*, 20. 5. 1941].

Почетком маја 1941. године, штампа се у бискупској штампарији у Ђакову летак и дели Србима: „Господ Исус Христос је рекао, да ће бити једно стадо и један пастир (...) То значи да ће бити једна црква и један поглавар те цркве, Христов заступник на земљи и највиши свештеник у Христовој цркви (...)

Становници грчко-источне вере! Послушајте овај пријатељски савет – бискуп од Ђакова је до сада превео хиљаде грађана у свету католичку цркву (...) следите примеру ваше браће и јавите се што пре за прелазак у католичку цркву. Као католици, моћи ћете да останете у свом дому...“ [Novak 1948: 618].

Хрватска Бискупска конференција 15. маја 1941. године објављује упутство свом свештенству за прелазак православаца у римокатоличанство. Бискупска конференција упозорава да до преласка не би смело да долази из „... материјалистичких и егоистичких разлога...“ али позива на разумевање свих оних, који су „... у последњих двадесет година, под притиском државне силе, против свог убеђења, због повластица, каријере или из других личних интереса отпали од католичке цркве...“ [*Katolički list*, бр. 19, 1941: 230–231].

Усташки министар правде пише 14. јула 1941. године хрватској Бискупској конференцији (под бр. 42687–D 1941): „Хрватска влада не жели да православни свештеници, учитељи и уопште интелигенција, као и богати слој трговаца, занатлија и сељака могу да пређу у католичанство...“ [Novak 1948: 621].

Одговор стиже већ 16. јула (под бр. 9259–41): „Што се прелаза православних свештеника, учитеља, трговаца и уопште интелигенције и богатих тиче, ту нема никакве сумње да је потребан опрез (...) Морамо, међутим, нагласити да је против духа и обавезе католичке цркве, када би принципијелно одбила целу интелигенцију (...) Стога узимамо себи слободу да приметимо, да црква не може одустати од свог права и Божије обавезе, да прими све шизматике...“ [Novak 1948: 621].

Ватиканска „Света конгрегација за источну цркву“ пише председнику хрватске Бискупске конференције, др Алојзију Степинцу, 17. јула 1941. године: „Света конгрегација за источну цркву обраћа пажњу Вашој еминенцији, да не би требало спречавати природни повратак шизматика на грчко-католички ритуал (...) Уколико би Ваша еминенција ову потребу учинила обавезом за Вашу часну браћу, Ви бисте имали велике заслуге с овим прилогом за правилан развој католичанства, сад кад је настала једна велика нада у унију...“ [Novak 1948: 621].

Прокламовање усташке тзв. НДХ и нова улога римокатоличке цркве, као доминантне (фактички једине) државне цркве, показује неколико детерминанти у овој почетној фази, при чему се јасно види а) очекивана и обухватна спрега хрватског клира и ватиканске централе и б) исто тако, види се да дневнополитичко акцентуирање заједничких приоритета није безусловно хармонично.

Заједничке детерминанте су очување и учвршћивање римокатоличко-теократског државног оквира и трансформисање постојеће некатоличке људске масе у римокатолике; хрватски римокатолички клир ставља примарни нагласак на стабилизовање тог теократског државног оквира и, очигледно, има пуно поверење у усташке властодршце и њихову решеност да у тзв. НДХ врло убрзо живе само „Христови праведници“ (= римокатолици = Хрвати), док стратеги Ватикана – како сведоче цитирани а и следствени историјски извори – размишљају дугорочније и свестраније, те стављају примарно тежиште на унијаћење и покатоличавање, а секундарно на политичку будућност тзв. НДХ.

У прилог овоме говоре, на пример, (успешна) настојања хрватских бискупа да папа укаже Павлићу част аудијенције, као и њихови (безуспешни) напори да Ватикан и формално призна тзв. НДХ: „Однос с Ватиканом је, додуше, остао проблематичан јер Ватикан – супротно препоруци Алојзија Степинца, није формално признао нову државу (...) али је ипак постигнута једна сатисфакција, да Ватикан у лето 1941. године пошаље бенедиктинца Ђузепеа Рамира Марконија (Giuseppe Ramiro Marconi), као ‘Папског визитатора’ и сталног представника у Загребу, који је тамо радио као *de facto* папски нунције...“ [Horry und Broszat 1964: 72].

Шеф полиције немачке Службе безбедности пише, у свом извештају од 17. фебруара 1942. године, свом претпостављеном, СС рајхсфиреру Хајнриху Химлеру (Heinrich Himmler), пошто је потврдио да су усташе, до тог тренутка, побиле око 300.000 Срба:

„Од Хрвата започето насилно покатоличавање православног становништва и терор, који је с тим повезан (...) доприносе такође у великој мери заоштравању ситуације. Тим поводом се мора схватити да је католичка црква, кроз своје мере покатоличавања и присилу преласка у католичанство, форсирала усташке ужасе, јер се она при спровођењу покатоличавања, служила усташама. То јој је пало утолико лакше, јер је хрватско становништво фанатично католички настројено (...) Из тога се види, да је хрватско-српско стање напетости и борба католичке цркве против православне цркве...“ [РА/АА, Büro RAM, Kroatien 1941/42, Bl. 442–449].

Тежина и вредност овог исказа свакако лежи у чињеници да овај сведок а) припада туторима, заштитницима и савезницима усташке Хрватске и непријатељима, окупаторима и угњетачима Срба, као и б) да се сигурно може поћи од тога да њега не воде никакви – балкански детерминисани – национални, конфесионални или пак лични интереси, већ само тадашњи немачки национални интерес, а то је – у конкретном случају – била пре свега жеља и тежња да на освојеним територијама и у нацистичким сателитским државама влада што мирније стање.

Сличну научну вредност поседује још један историјски извор, једно сачувано писмо словеначких клирика хрватском римокатоличком надбискупу:

„Вашој Еминенцији је сигурно познато, да данас у Хрватској православици у масама прелазе у католичанство (...)“ које планове Загреб при томе следи, рекао је са савршеном искреношћу један од најутицајнијих људи у Хрватској, министар др Миле Будак. Он је у Госпићу званично изјавио – један део Срба ћемо побити, један део протерати а остатак покатоличити и тиме похрватити.

То значи да је крајњи циљ данашње политике Загреба уништавање српског народа у НДХ. И том неморалном циљу би требало да служи и покатоличавање (...). То, што се данас дешава у Хрватској, не заснива се на религиозним мотивима, већ представља понижавајућу злоупотребу римокатоличке цркве и судбоносно гажење ногама њеног доброг гласа и њеног достојанства. Хрватско министарство правде пише 30. јула 1941. године Бискупској конференцији у НДХ, поред осталог, да не би требало примати у цркву српску интелигенцију и богати слој трговаца, занатлија и сељака (...) Чини нам се важним, да је ово писмо потписао један католички свештеник или бивши свештеник, Радослав Главаш (фрањевац Радослав Главаш упада и у очи нацистичке обавештајне службе, као врло утицајна личност у Павелићевом најближем окружењу – *џрим. ауџора* [РА/АА, Gesandtschaft Zagreb, BD. 67–1, Bl. 65, 29. Mai 1941]).

Хрватска Бискупска конференција наглашава 17. новембра 1941. године да је прелазак у католичанство само тада дозвољен и правоваљан, када је учињен без притиска и силе и само из унутрашњег убеђења (...) Када би, међутим, хрватска Бискупска конференција заповедила својим свештеницима да се без страха и консеквентно тога и држе, онда би прелазак српскоправославних маса у католичанство био одмах окончан (...)

Изгледа да је покатоличавање – а то значи и похрваћивање – Срба заједнички циљ хрватске Бискупске конференције и усташке владе. Православци су мишљења, да једино што је између усташке владе и хрватске Бискупске конференције спорно, то је само метода, којом би требало стићи до циља...⁵

Хрватски посланик у Ватикану др Рушиновић потврђује у свом извештају усташком министру Лорковићу да су врло конкретна и прилично детаљна сазнања о усташком геноциду већ (најкасније) 6. фебруара 1942. године – и у Ватикану а, логична је претпоставка, и унутар хрватског католичког клира – била несумњиво присутна:

„Кардинал (Тисеран /Tisserant/ – *џрим. ауџора*) је, поред осталог, рекао: ’Ваши пријатељи, фашисти, исмевају вашу независност и слободу, као и постојање хрватске државе (...) у Хрватској свако влада, само Хрвати не.’ (...) Фратар Симић је лично предводио руљу, с оружјем у руци, која је разарала православне цркве... Рекао је исто тако, да сигурно зна да су се фрањевци у Босни и Херцеговини исто тако јадно понели. Такве

⁵ Акција католичке цркве, 2–6 (упореди: [Novak 1948: 787]).

ствари не може да ради један цивилизовани човек а камоли једно духовно лице (...) Немци су признали хрватску православну цркву тек када су заједно с нама ’... побили све православне свештенике и када је више од 350.000 Срба ишчезло...’

Онда ме је питао, зашто се ми жалимо и тврдимо да су католици носиоци културе и вере? Срби су, у борби против Турака, западу и католичанству дали исто толико много, ако не и више. Хрвати су, међутим, добили назив *ante murale christianitatis* (...) Потом смо говорили о преобраћеницима (...) али када сам ја тврдио да је читава Хрватска, као и Црна Гора била католичка и да су православци тек с доласком османских Турака почели да инфилтрирају чисто хрватске области, те да су потом многи католици услед најгорег терора отпали од своје вере и прешли делом у ислам а делом у православље – он је одлучно рекао, да је то за њега нешто сасвим ново.

Рекао је да он добро познаје историју хришћанства али да се још никад није десило, да католици прелазе у православље. Поменуо је и пример Грчке, која је имала сличне проблеме с Турцима као и Хрватска и, упркос томе, број католика у Грчкој је остао исти, као и пре доласка османских Турака...“ [Poslanstvo NDH, Rim, 6. 3. 1942].

Како Александер Корб третира насилно покатоличавање Срба у Хрватској 1941–1945?

Он једноставно тврди да је усташки режим имао „претежно секуларни карактер“ (стр. 29) и да је насилно покатоличавање православних Срба било само „секуларни пројект хрватске државе, да би решила ’српско питање’, пошто се претходна пракса масовних убистава показала нефункционалном а пракса иселјавања стигла до своје границе изводљивости“ (стр. 285–286).

Али чак и да је било тако, зар Корб овим у суштини не потврђује да је тадашња хрватска држава форсирано радила на анихилизацији српског народа (народоубиству, геноциду) и при томе се систематски служила с три опробана геноцидна метода, наиме, масовна убиства, протеривања („етничка чишћења“) и насилне религиозне конверзије, као средство поништавања битне одреднице националног идентитета жртвене групације?

Корб међутим тврди, да хрватска држава 1941–1945. није извршила геноцид над Србима.

Како би, даље, насилно покатоличавање уопште могло да буде „секуларни“ пројект? Сâм чин покрштавања *немогуће* је обавити на секуларни начин, он је једноставно неизводљив без детерминантног, одлучујућег учешћа, без есенцијалне, извршне и тиме водеће улоге локалног римокатоличког клира при томе.

Незамисливо је, свакако, да би се и последњи сеоски римокатолички свештеник и фратар годинама и масовно бавио овом битном прозелитском делатношћу а без знања тј. налога или бар изричите дозволе својих претпостављених, у оквиру строго централистичке и аутократске хијерархије своје црквене организације.

Другим речима, масовна насилна покрштавања стотина хиљада Срба би била немогућа без активног и директног саучествовања хрватске римокатоличке хијерархије, од председника Хрватске бискупске конференције, Алојзија Степинца, па до последњег сеоског свештеника или фратра.

Да ли је дакле констатација, да је искључено, да црквено-канонски чин крштења и прекрштавања/конверзије/преласка у другу конфесију (на страну то, да присилни прелазак никада није канонски ваљан) не може да буде спроведен од стране световног лица, већ само од стране клирика, можда само још један „антиклерикални, српско-комунистички тј. српско-националистички став“?

Ауторе који заступају друга мишљења и позивају се на не тако мало-бројне примарне историјске изворе, Корб једноставно дисквалификује, декларишући их као „антиклерикалце“ (стр. 35).

Он допушта још једну могућност: „Како изгледа, напади на католичанство у послератној Југославији су служили камуфлирању националистичких циљева. Та комунистичка парадигма је потом, од осамдесетих година 20. века без много труда преведена у једну српсконационалистичку парадигму“ (стр. 30).

То је све што он има да каже о овој проблематици.

Тиме он заокружује искључивање свих историјских извора и научне литературе, који би могли да противурече његовој основној тези да се у хрватској држави 1941–1945. није догодио геноцид над Србима, те да Ватикан и хрватски католички клир нису имали никакве везе с дотичним збивањима.

Јер једни су неверодостојни као „српсконационалистички, српско-комунистички или немачконацистички а под утицајем (иначе њихових смртних непријатеља) српских националиста“ а други јер су „антиклерикални или пак само камуфлирани српсконационалистички“.

Он, дакле, и само консеквентно остаје при својој изјави да за његову студију „хрватски извори представљају централни фондус у односу на научно истраживање усташке политике“. Закључимо овај део излагања само још једним цитатом, још једним примером Корбовог односа према Јасеновцу и римокатоличкој цркви:

„Да депортација у логор Јасеновац није обавезно морала да резултира усмрћивањем депортованих, показује и пример хиљада српске деце, која су после напада на партизанске области доведена у овај логор.

У једној примерној акцији спасавања, коју је организовало неколико приватних особа, уз помоћ Црвеног крста и католичке цркве, успело је пуштање на слободу те деце и њихово смештање у сиротишта и дечије логоре“ (стр. 329).

Да ли из незнања или намерно, тек он не помиње име дотичног „приватног лица“, племените и храбре аустријске болничарке Диане Будисављевић, која је 1941–1945. заиста избавила хиљаде српске деце из логора смрти тадашње хрватске државе.

Можда разлог изостављања њеног имена лежи и у следственој нужној потреби да се потом цитира и из њеног дневника.

Дакле, из још једног примарног историјског извора, који би моментално дезавуисао Корбову горњу тврдњу да је спасавање српске деце из Јасеновца уследило „уз помоћ католичке цркве“.

О сусретима с римокатоличким надбискупом Алојзијем Степинцом и својој молби, да јој први човек хрватског католичког клира помогне при овој хуманој мисији, Диана Будисављевић извештава два пута у свом дневнику.

Белешка од 3. децембра 1941. гласи: „Мој први пријем код надбискупа др Степинца: И тамо је резултат разговора био потпуно негативан...“

Белешка од 6. маја 1942. звучи још резигнираније:

„Надбискуп је врло суздржан. Не жели се заинтересирати. Каже да нема никаквог уплива на владу. Испричао ми је да је због стана неке Жидовке био код неког министра. Тај му је обећао да ће жена моћи остати у стану а сад ју се успркос томе, намјерава из стана избацити. Кажем му да сам дошла тражити да спаси један народ, а он ми прича о неком стану...“ [Dnevnik Diane Budisavljević 2003].

Можда, међутим, и њен дневник припада „српсконационалистичким“, „српскокомунистичким“ тј. „антиклерикалним“ и тиме безвредним историјским изворима? Тешко, али очигледно не и немогуће, јер како је Фридрих Ниче (Friedrich Nietzsche) тврдио: „Не постоје чињенице, већ само интерпретације“.

Ниче, међутим, као што је познато, није био историчар.

ЈЕЗИЧКО-ФИЛОЗОФСКИ АСПЕКТ (ТЕОРИЈА ДЕФИНИЦИОНИЗМА)

Interesting ideas. I've never thought about them.
Will try to find some time to do so.

(Noam Chomsky
about Definitionism Theory, 11. 3. 2010)

Теоретска лигатура између свих духовних делатности човека је непревидиво *језик* и то не само као заједничко добро, не само као средство међусобне комуникације. Језик је и *сујсџанца* мишљења, и читаве спекулативне интелигенције, која есенцијално детерминише људску биолошку врсту а тиме и *предуслов* свих наука, и *conditio sine qua non* егзистенције (стварности бића) човека, какву он познаје и практикује, перципира и креира.

Битни предуслов оваквог начина размишљања је, свакако, била промена парадигме у филозофији језика у 20. веку, која је поред осталог постулирала да нисмо ми ти који детерминишу, разлажу и образлажу језик, већ је језик тај који – у најмању руку у истој мери – детерминише, разлаже и образлаже нас саме [Heidegger 1926].

Истовремено је у оквиру филозофије – за разлику од историјских наука – не само дозвољено, већ и неизбежно морално/етичко вредновање стања, односа и процеса, као предмета истраживања. Погледајмо неколи-

ко битних детерминанти теорије дефиниционизма и њених импликација у односу на истраживање феномена геноцида.

Њена полазна основа је, дакле, наизменична примена дедуктивне и индуктивне истраживачке методе: језик, који као *ојшџи* фактор и основни елемент синтезе, утемељује целокупно мишљење, све науке и превазилази њихове (ионако само договорне) границе, томе потом следи специфични аналитички приступ партикуларних научних дисциплина одређеном проблему и, закључно, долази до поновне синтезе и уливања новостечених појединачних сазнања у општу теорију феномена геноцида.

Овакав приступ се по својој структурној природи не ограничава само на феномен геноцида, већ је дефинитивно применљив на све социјалне и хуманистичке науке. У односу на истраживање геноцида, међутим, непревидива је језичка каузално-последична димензија: први (уводни), други (који све време прати конкретну физичку реализацију овог злочина) као и трећи (завршни) геноцидни чин увек су језичке природе. То значи исто као што економско-финансијски предуслови омогућавају успостављање и примену неопходне логистике, и исто као што репресивна државна сила физички реализује план злочина, реч (= дело) дефинише, усмерава и тиме битно условљава извршавање присутне политичке воље у односу на циљни објект.

Реч је, дакле, о претходној дехуманизацији циљне групе предвиђених жртава (први чин), која се потом спроводи и све време конкретног вршења геноцида (други и перманентни чин), док је последњи геноцидни чин накнадна апологетика истог, било да је реч о релативизовању извршеног злочина или пак – у екстремном случају – о негирању истог (трећи чин). Ова карактеристика је дефинитивно заједничка за све геноциде које људска историја познаје.

Не постоји, наиме, геноцид коме није претходила и који није пратила масовна психагошка кампања и редефинисање циљне групе у „нижу људску врсту“, чије физичко елиминисање, дакле, није убиство или грех већ „дозвољена“, „леgitимна“ радња. Само тако је било могуће мобилисати онај увек велики број „нормалних“ починилаца (Хана Арент /Hannah Arendt/ и њена „баналност зла“, 1968). Не постоји, исто тако, ниједан геноцид који се *ex post* није издашно релативизовао или чак негирао.

Механизам интернализације језичке понуде, који је открио Норберт Елиас (Norbert Elias), увек је интеракција идеолога геноцида (који су у тој припремној, али и у извршној, као и у фази после реализације злочина узурпирали власт над дефиницијама, на пример, „бело је црно“, „слобода је ропство“, „рат је мир“, „Јевреји, Срби, Роми су нижа бића“ и сл.) и „нормалних“ починитеља злочина.

При овоме је додуше реч о асиметричној интеракцији ове две групације, али ниједна од њих не може да користи ову чињеницу као алиби за почињена недела (једна асиметрична интеракција подразумева увек и једну асиметричну одговорност, али никада међусобно предавање или чак потирање исте).

Тиме се обелодањује битни аспект промене парадигме у филозофији језика 20. века – *реч је дело*. Да би се избегли неспоразуми – све ове *иојединачне* чињенице нису тако нове и *сингуларна* сазнања о њима су одавно присутна у траговима духовне активности човека. Ново је, међутим, спознавање тј. препознавање базичног значаја поменуте (језичке) лигатуре, које само по себи већ отвара нове хоризонте и превазилази селективне оквире размишљања.

Ова поставка се може одмах проверити на историјском примеру Србоцида 1941–1945, који су починили припадници народа Хрвата и њихови босанскомуслимански помагачи. Првим геноцидним чиновима при овом конкретном злочину припада и реч (= дело) великохрватског идеолога и једног од духовних отаца Србоцида 1941–1945, Анте Старчевића:

„Срби су дакле злочинци и, истовремено, најглупље становништво Хрватске (...) злочинци, крволочни издајници и сличан смрад (...) то је дакле стока (...) тај пасји накот стоји много ниже од обичне живине (...) већ на овом свету на ове злочинце чека секира...“ [*Djela Ante Starčevića* 1894: 18].

Геноцидни карактер ове речи (= дела) Анте Старчевића произилази из несумњиве функције форсиране редефиниције у смислу дехуманизације циљне групе следственог злочина геноцида над Србима 1941–1945. Јер, још једном – само масовном дехуманизацијом предвиђене циљне групе могу се мотивисати неопходни (и многобројни) „нормални“ извршитељи масовних убистава жена, деце, мушкараца, стараца, дакле по правилу беспомоћних жртава.

Александер Корб, међутим, и у случају Старчевића узурпира власт над дефиницијама и редефинише снагом свог претпостављеног научног ауторитета овог милитантног расисту хрватске провенијенције у „национално-демократског, од стране Француске револуције инспирисаног политичара, чија је политичка Странка права захтевала асимилацију православног становништва у Хрватској“ (стр. 100).

Још једна ревизија историје, дакле, кроз покушану редефиницију стварности.

Последњим чиновима Србоцида припада и реч (= дело) већ поменутог Ива Омрчанина, који једва десет година од краја Другог светског рата и Србоцида тврди да су у суштини Срби починили геноцид над Хрватима:

„... Али тада је почео, као што смо већ доказали, српски геноцид над Хрватима. Најстрашније се десило 1941–1945, када су Хрвати узели своју судбину у своје руке, да би мирно живели у својој Независној Држави Хрватској. Суседни Срби, међутим, којима су Хрвати кроз дугу историју увек помагали, објавили су Хрватима уништавајући рат, који је вођен на најсуровији начин (...) и за Хрвате био потпуно нов, изненадио их и затекао потпуно неспремне...“ [Омрчанin 1955].

Геноцидни карактер ове речи (= дела) и тиме покушане редефиниције стварности од стране Ива Омрчанина не испољава се само у дубоко неморалној и фактички саучесничкој апологетици Србоцида 1941–1945 (принцип „Држите лопова!“). Суштинска опасност оваквог вербалног делања (редефинисања историје) лежи пре свега у одржавању латентног

геноцидног потенцијала у једном друштву (= опасност понављања геноцида). Истовремено, апологетика извршеног геноцида иде на руку и „нормалним“ починиоцима геноцида, у тежњи да задрже своју „нормалност“ у психосоцијалном односно психоморалном смислу речи.

И – у оба случаја сусрећемо се, још једном, са самовољном и изразито антиетичком узурпацијом власти над дефиницијама, с редефиницијом стварности (*а*: Старчевићево „Срби уопште нису људска бића“ и *б*: Омрчаниново „Срби су ти, који су починили геноцид 1941–1945. и то над Хрватима“).

Овај начин размишљања у оквиру истраживања теоретске основе феномена геноцида условио је, дакле, мој покушај испитивања могућности језичко-филозофског доприноса решавању овог проблема. Резултат је био представљање доње хипотезе (као базичне поставке језичко-филозофски условљене „теорије дефиниционизма“) научној јавности 2006. и позив да се она што свеобухватније преиспита [Umeljić 2006]:

Узурпирање власћи над дефиницијама с тежњом постојања монопола над њима, од стиране ценитара пољитичке моћи, оличених у државним или парламентарним институцијама, најделотворнији је инструмент њих ценитара пољитичке моћи и истовремено, погонска снага напретка и регреса у семенитарном и глобалном развоју људског друштва. Расип пољитичке моћи је искусљиво директно пропорционалан опадању привржености императиву етике људског друштва. Тиме је узурпирање власћи над дефиницијама саодлучујући каузални и праисторијски фактор и свих социјалних девијација историје човечанства.

Ова језичко-филозофска детерминанта не искључује и не девалвира ни у ком случају све друге и одавно препознате факторе економске, политичке, религиозне, психолошке и др. природе и њихов несумњиви утицај на историјска збивања. Она, међутим, као базични елемент условљава егзистенцију свих других фактора и повећава вероватноћу сазнања и разумевања релевантних историјских догађаја и процеса.

Како узурпација власти над дефиницијама води ка већ поменутом „давању ауторитативне 'моралне' основе једном изразито неморалном развоју догађаја“, може се илустровати и примером из опште и црквене историје (значи – ван области истраживања феномена геноцида). Узмимо за пример констелацију између и данас важеће догме „папинске непогрешивости“, и масовног средњовековног убијања „вештица“ у окциденталном, римокатолички доминираним делу Европе.

„Папинску непогрешивост“ је, додуше, званично догматизовао тек 18. јула 1870. папа Пије IX. Тај чин је, међутим, опет само једном потврдио и санкционисао више од хиљаду година трајућу праксу. Већ папа Иннокентије I (401–417) тврди да постоје „важни случајеви“ (*causa majoris*), које искључиво римски папа сме и може да решава, а његов наследник Зосим постулира потом да нико нема право да још једном расправља о пресуди римских папа.

Лав I (440–461) подвлачи папинско право на „свеобухватну, неограничену моћ тј. власт“ (*plenitudo potestatis*). Папа Григорије VIII (1073–1085)

обзнањује у својој „Папинском диктату“ (*Dictatus Papae*) да „католичка црква никада није ни у чему погрешила, нити ће икада направити неку грешку, као и да сваки папа поседује принципијелну светост“.

Инокентије III (1198–1216) пак истиче да се један папа увек налази „у средини између Бога и људи, он је мањи од Бога али већи од човека“. Бонифације VIII (1294–1303) захтева у својој були *Unam sanctam* за папе владавину светом, итд.

Овде се, значи, сусрећемо с континуираном и консеквентном узурпацијом власти над дефиницијама, у служби јачања сопственог ауторитета, у служби јачања сопствене духовне и политичке моћи (*печ је дело*). С растом те моћи искуствено опада регулаторни утицај етике и морала, односно, и ове есенцијалне категорије социјалне егзистенције редефинишу се у смислу сопствених стремљења, циљева и интереса.

Једна од последица овог дуготрајног процеса језичког креирања стварности, као „легитимизирајућа“ претпоставка и предуслов изградње световне моћи, била је, на пример, и масовно прогањање, хапшење, мучење и усмрћивање жена у средњем веку, тада дефинисаних од стране тог истог центра моћи као „вештице“.

Већ папа Григорије IX поверава 1231. године „Свету инквизицију“ Доминиканском реду и подвргава је директно папама. Инокентије IV регулише и „легитимише“ једном својом булом 1252 (*Ad exstirpanda*) питање мучења ухапшених у циљу изнуђивања „признања“, Сикст IV (градитељ Сикстинске капеле у Ватикану) постиже својом „Инквизиционом булом“ 1478. да непосредно потом само у Шпанији 16.000 жртава бива усмрћено, а папа Инокентије VIII крунише ову активност скоро шест година касније својом „Вештичјом булом“ [Umeljić 2006].

Доминиканци Јакоб Шпренгер (Jakob Sprenger) и Хајнрих Инститорис (Heinrich Institoris) састављају 1487. обимни приручник за проналажење, хапшење, мучење и убијање „вештица“, и систематизују тиме у међувремену већ институционализовану праксу масовног убиства жена. Овај приручник је назван *Вештичји чекић* (*Malleus maleficarum*) и његов мото је био „Негирање постојања вештица је највећа јерес“ (*Haeresis est maxima opera maleficarum non credere*) [Sprenger und Institoris 1906].

Од изузетног значаја је при овоме, свакако, да је већ редефиниција једне жене била сасвим довољна да она буде лишена слободе (и иметка), мучена и жива спаљена а да се, истовремено, као „највећа јерес“ означава сваки покушај да се *власи над дефиницијама Ватикана уочише њосиави у њишање* („негирање постојања вештица“ је, дакле, још већи грех). То, наиме, врло експлицитно указује на само прагматично и емпиријски образложено вредновање језичког фактора од стране тада самопрокламованих „власника“ дефиниција стварности.

Између 1258. и 1526. објављује се 47 папских едиката, а њима следи (између 1270–1540) још 46 писмених расправа, диспутација и трактата католичке теологије о „питању вештица“ и „црне магије“, који утврђују и уграђују ову значајну последицу ватиканске узурпације власти над

дефиницијама у историју и традицију западне и средње Европе [Sprenger und Institoris 1906].

Ово је, дакле, класична и историјски утемељена констелација снага и чинилаца утицаја при иницирању и спровођењу једног „пројекта“ историјских размера:

1. Ватикан вербално редефинише стварност, проглашава себе врхунским, тј. *јединим* ауторитетом за сва духовна („непогрешивост папа“) а потом и за политичка („право владања светом“ и, тиме, право постављања и смењивања световних владара) питања, васпоставља и учвршћује ту нову „стварну стварност“ путем методе психагогије античких реторичара (в. доле).

2. Ватикан редефинише снагом свог самодефинисаног ауторитета циљну групу жена у „вештице“.

3. Ватикан редефинише потом и основну људску и хришћанску етику и претвара је у њену очигледну супротност (антиетичка примена дијалектике). Непосредна последица је „леgitимно“ и систематско хапшење, мучење и масовна убиства припадника ове циљне групе жртава.

4. Путем повратне спреге Ватикан овим масовним злочинима додатно и масивно утемељује свој ауторитет (и иметак, присвајањем поседа „вештица“), јер врло јасно и драстично показује људима у својој зони утицаја, шта се може и мора очекивати ако се „поседник власти над дефиницијама“ одлучи за неки нови „пројект“: редефиниција једне нове циљне групе сада у смислу њене дехуманизације, којој следе конфискације свих добара, лишавања слободе, мучења и егзекуције.

Привремени резиме био би, дакле, да је овај механизам неетичке (односно антиетичке) узурпације власти над дефиницијама, који је открила филозофија језика као узрок, погонску снагу и средство практиковања политичке моћи, односно као иницијалну капислу и динамичку енергију социјалних процеса, много старији од 20. века и од, у конкретном случају, његових великих геноцида, у првом реду, у Европи.

Зачеци овог система владања људима могу се констатовати (на подручју нашег културног и цивилизацијског наслеђа) већ у античкој, односно хеленистичкој Грчкој. Његова суштина састоји се у негирању постојања *истине*, а његова основа лежи у комбинацији класичне језичке парадигме Платона и Аристотела с релативистичким учењем софиста (њихов много каснији следбеник Фридрих Ниче ће тврдити: „Не постоје чињенице, већ само интерпретације“) и с психагогијом (= вођење, управљање душама путем језичког упливисања и убеђивања) античких реторичара [Umeljić 2006].

Сви научни напори, дакле, за утврђивање истине (овде конкретно у односу на феномен геноцида) почињу и завршавају се дубоко хуманистичком борбом за утврђивање саме егзистенције истине и тиме се поново враћамо на еминентну улогу језика као одсудне детерминанте етичког оправдања егзистенције човека (тиме се истовремено указује и на значајну посредничку улогу филозофије језика у овом процесу).

У односу на преиспитивање могућности језичко-филозофског доприноса разумевању феноменологије геноцида, овде желим још само кратко да оцртам методолошки приступ теорије дефиниционизма овој проблематици (историјски осведочене чињенице за размишљање):

Опшћа премиса:

Узурпација власти над дефиницијама и октроисање тих нових, интересно условљених редефиниција стварности (путем психагогије) у једном друштву, као средство стицања, одржавања и ширења сопствене политичке моћи, већ су столећима укорениени у историји и политичко-културној традицији (овде конкретно – Западне и Средње) Европе⁶.

Специјална премиса:

У случају геноцида научно је доказиво да је вербална дехуманизација циљне групе потенцијалних жртава путем ауторитативног узурпирања власти над дефиницијама први (иницијални), други (време реализације све време пратећи) и последњи (накнадно релативизовање или негирање злочина) чин при сваком геноциду.

Чињенично стање и уједно полазна тачка даљеј истраживања:

Починиоци свих великих геноцида у европском 20. веку примарно припадају геополитичкој целини и, пре свега, културној традицији Западне и Средње Европе. Жртве свих великих геноцида у европском 20. веку примарно не припадају геополитичкој целини и, пре свега, културној традицији Западне и Средње Европе.

Како теоретичар дефиниционизма види Корбову докторску дисертацију и њен допринос тражењу историјске истине? Јер, да подсетимо, нова језичка парадигма постулира сазнање, језик је тај који детерминише, разлаже и образлаже човека, у сличној мери као и обрнуто.

Примерено је прво (иако редувантно) подсетити да: а) овај аутор изузетно добро влада инструментаријумом своје струке, да је његов начин изражавања врло елоквентан и течан и б) да већ импозантан број од 1365 фуснота/упутница на историјске изворе и научну литературу, које је користио, имплицира код читаоца осећај сериозности и темељитости аутора, као и отворености за сва, па и за контроверзна мишљења и супротстављене ставове.

Горња примедба већ постулира два есенцијална инструмента једног научника/ стручњака (али у суштини и сваког човека). То су, као прво и основно, опште владање језиком и као друго, владање партикуларним („занатским“) знањима одређене области.

Корб је врло добро школован у обе области.

Он припада академски верзираним ревизионистима историје. Његов селективни и непревидиво интересно мотивисани приступ проблематици хрватске државе 1941–1945. и њеној геноцидној политици у односу на

---

⁶ Ова констатација, наравно, ни у ком случају не имплицира да се тај механизам своди само на ову геополитичку и културну целину. Напротив, мишљења сам да је реч о универзалној појави. Чињеница је, међутим, да се у другим деловима Европе, с другом културном и цивилизацијском традицијом, нису организовала оваква систематска масовна убиства (геноциди) читавих народа.

Србе, Роме и Јевреје, као и његов екстремно апологетски став у односу на хрватски католички клир, Ватикан па и на тадашњу хрватску државу (све масовне злочине су, по њему, починиле оне малобројне усташе, а чак се и „усташко вођство пре осећало примораним да толерише овакво делање својих трупа на терену“) њега, додуше, у значајној мери доводе у питање као озбиљног и објективног историчара.

Задатак историјске науке није, наиме, да додељује (увек субјективне) апсолуције.

Оно што он у овом делу у суштини чини то је да, захваљујући уменом баратању језиком, узурпира власт над дефиницијама, самосвојно и научно ауторитативно редефинише стварност, да затим ту виртуализовану стварност прогласи једином „стварном стварношћу“ (супституција садржине формом) и да је психагошки прошири и етаблира у јавности, у свести људи.

То, међутим, није историјска наука.

То је методологија опробане (и успешне) инструментализације и манипулације људима, коју проучава и анализира претходно кратко представљена, мултидисциплинарна, мада превасходно језичко-филозофски утемељена, теорија дефиниционизма.

Корбов начин рада, дакле, изворно припада релативистичком схватању филозофије, за које језик представља најубојитије оружје, главни инструмент доминације над другима, а у служби остваривања својих партикуларних интереса и циљева.

Његово врло солидно познавање „заната“ историчара стоји превасходно у служби конструисања спољне форме, која би, ето, требало да детерминише и садржину овог његовог дела (покушај супституције садржине формом).

Другим речима, његов рад се може посматрати као релативистичко-филозофски трактат у научно-историјским хаљинама.

Да би се избегла понављања, овде желим да само кратко укажем на још једну језичку одредницу овог рада, на ауторово скоро не приметно (уткано), али радикално померање тежишта, тј. редефинисање актера геноцидних злочина у хрватској држави 1941–1945.

Срби (жртве злочина) су „националистички“, „комунистички“, „антиклерикално“ детерминисани, они „гаје циничан култ жртава у смислу смишљања свог мита“. Преведено на „нормални“ језик, Срби су, дакле, бестидно лажљиви, бескрупулозни преваранти, негативни чиниоци.

Хрвати и њихове усташе (починиоци злочина) су пак од стране Срба били и остали „сатанизовани“, многоструко посведочена свирепост злочинаца је на једном месту за Корба само „наводна“, а њихови мотиви при масовним убиствима беспомоћних српских жртава имају непревидиво људску конотацију – „страх од Срба“, „борба за храну“, а понекад и „планирање једног хрватског националног парка, као, на пример, у области Плитвичких језера“...

Тешко, дакле, да се може поћи од тога да је Корб заиста искрено и интересно неоптерећено трагао за историјском истином, да се осећао оба-

везним етичко/моралним параметрима и хуманистичким принципима човековог духа, да је покушао да се бар приближи императивном постулату што веће научне објективности.

Закључно, и еуфорична изјава једног од татора његове дисертације с берлинског Хумболтовог Универзитета, проф. др. Јерга Баберовског, да „више нико неће моћи убудуће да пише о овој теми на до сада уобичајени начин“, указује преваходно на наду учесника овог политичког пројекта да ће Корбова, овако редефинисана, виртуализована стварност успети да се психагошки рашири и учврсти, да ће временом успети да се – путем што масовније интернализације ауторове језичке понуде (Норберт Елиас) од стране циљне групе, а то је научна и општа јавност – етаблира као једина „стварна стварност“.

То је, међутим, била нада и свих других узурпатора власти над дефиницијама у историји.

ПОЛИТИКОЛОШКИ АСПЕКТ

Није важно шта ко каже или уради.
Важно је коме то користи.

Николо Макијавели
(Niccolo Machiavelli)

Докторска дисертација Александра Корба представља неспорно нови квалитет, али не – као што се очигледно намерава и прижељкује – у смислу револуционарне и успешне ревизије позитивне историјске науке, већ у оквиру *полиитичког* пројекта немачке и читаве западне провенијенције, који се може пратити већ од почетка деведесетих година 20. века.

Тај оркестрирани пројект је започет политичко-медијском кампањом.

Тако је, на пример, у августу 1991. један хрватски римокатолички свештеник, Јосип Дубовечак из Вараждина, добио (и искористио) прилику да у једном немачком листу обзнани основну, готово парадигматичну одредницу започете кампање, овог систематски иницираног и синхронизованог политичког пројекта:

„У Србима се крије нешто сатанско, нешто генетски покварено.“
[*Main Echo*, (Aschaffenburg) 31. август 1991].

Ни редакција овог листа а ни десетине хиљада дневних читалаца (осим једног јединог⁷) нису се потом огласили, оградиле или чак протестовали против овог „милитантно-насилног покушаја обезвређивања и поништавања цивилизацијско-културних достигнућа у једном друштву“, који би указивао на „распад социјално-моралних вредности“ (Рихард Албрехт /Richard Albrecht/, 1989), овог несумњивог повампирења нацистичко-расистичког, тј. усташко-расистичког вокабулара у сада „правној и демократској“ немачкој држави.

⁷ СПД политичар и члан баварског парламента Хилмар Шмит (Hilmar Schmidt) се, као *једини* читалац, протестно огласио у следећем дневном издању ових дневних новина, да би га одмах потом вербално напао и ућуткао локални ЦСУ политичар Целер (Zoeller).

Ауторитативна рedefиниција стварности потом се интензивирала, истина и етика су већ профилактички биле релативизоване (редефинисане), психагогија (политичари и медији) је активирала интернализацију („нормални човек, медијски конзумент“) и „сопствена динамика догађаја“ је затим само повремено (по потреби, према развоју ситуације), али истрајно и консеквентно добијала нове и врло професионално одмерене импулсе.

Већ тада су, међутим, и немачке академске институције – прво опрезно и далеко од очију опште јавности а потом све отвореније почеле – да дају свој специфични допринос овом пројекту, чији тренутни врхунац (нови квалитет) представља студија Александра Корба.

Тако је, на пример, 1991–1992. на Гетеовом универзитету (Goethe Universität) у Франкфурту била редовно пријављена и званично прихваћена једна докторска дисертација на исту тему [Umeljić 1994], коју је одабрао и Корб, која, међутим, није селективно, тј. једнострано бирала историјске изворе и научну литературу, која је анализирао и улогу Ватикана и хрватског католичког клира у овим збивањима, која се бавила *џеноцидом* над Србима, Ромима и Јеврејима у хрватској држави 1941–1945.

Законом прописане експертисе биле су позитивне и предлагале врло високу оцену, универзитетска испитна комисија била је одређена, датум, сат и место одбране дисертације били су утврђени, а потом је докторски рад био јавно изложен на универзитету.

Одмах потом уследила је жестока кампања унутар универзитета, која је кулминирала спречавањем финалне одбране дисертације и искључивањем аутора с листе званичних доктораната.

Коментар академика Милорада Екмечића у односу на то гласио је:

„Европска историјска наука не може остати равнодушна на овакву појаву гушења историјске истине (...). Ова књига је истовремено и једна врста протеста против околности саучествовања немачке историјске науке с дневном политиком своје владе у разарању југословенске државе 1992...“ [Екмечић 2000].

Тон се 1995–1996. у немачким академским круговима мења, постаје оштрији, безобзирнији и – излази у јавност.

Навешћу још само кратко један верификовани случај из деведесетих година у Немачкој, који је исто тако био у служби тада потенциране дисквалификације и дехуманизације циљне групе (Срба), тј. тада актуелне политике немачке државе.

Реч је о серији предавања и закључном зборнику тих прилога, који су у зимском семестру 1995/96. били организовани за студенте хуманистичких наука на Универзитету Фридриха Вилхелма (Friedrich-Wilhelm-Universität) у Бону. Иницијатори, организатори и аутори били су сам универзитет и академско Друштво за истраживање југоисточне Европе из Минхена.

Шеф пројекта и један од аутора, одговорни уредник и издавач зборника био је дугогодишњи професор славистике с бонског универзитета, др Вилфрид Потхоф (Wilfried Potthoff). Оквирна тема је гласила „Кон-

фликтни регион југоисточна Европа, прошлост и перспективе“ [Aus der Südosteuropa-Forschung 1998].

Прилог професора Потхофа [Potthoff 1998] налази се у мом приватном архиву. Исто важи и за моју тадашњу реплику ауторима зборника, под називом „Критика нечистог ума“ (намерно парафразирајући Имануела Канта), коју су тада објавили само студенти универзитета у Бону, у свом званичном гласилу [Umeljić 1998].

Тематски оквир Потхофовог прилога је у суштини историја књижевности, а формално тежиште стављено је на лик епског јунака Марка Краљевића у српској народној поезији, дакле, нешто што се само уз велики труд дâ политизовати.

Некадашњи студент универзитета у Загребу Потхоф, међутим, није жалио труда и он почиње своје књижевноисторијско разматрање одмах кратким апострофирањем „хомеровских Хрвата и атавистичких Срба“.

Када Потхоф потом долази на то да говори о српским хајдуцима (у народној поезији), он одмах успоставља корелацију с последњим грађанским ратовима на тлу бивше Југославије у последњој деценији 20. века. Српски хајдуци су, по њему, наиме: „Крволочни друмски разбојници (...) и то све је поново провалило из атавистичких дубина свести...“

У српској народној поезији опевана дела Марка Краљевића су „страшна“ и „варварска“, а српски племић Милош Обилић, који је 1389. усмртио агресорског турског султана Мурата на Косову Пољу, за њега је „човек сумњивог морала, што проистиче из његове двоструке улоге – подмуклог убице и јунака“.

Српски „Косовски мит“ је пак, по њему, превасходно „проклетство, чија опасност проистиче из чињенице да је он служио као идеолошки инструмент фашистичке, насилне и експанзивне политике...“

Круна овог уводног дела његовог излагања, које је требало да научно-образовно просвети студенте хуманистичких наука универзитета у Бону у односу на Србе и Хрвате, представља његов приказ хрватског духовног оца Србоцида 1941–1945, већ цитираног Анте Старчевића.

И Потхоф, наиме, тврди да Анте Старчевић није био никакав великохрватски расиста који је драстично дехуманизовао Србе и позивао на њихово истребљење, већ само „творац једне националне идеологије, који се само залагао за излазак Хрвата из Аустроугарске и био чак спреман да пактира са Србима (...) анализа његових дела показује да он при томе није мислио на хрватизацију јужних Словена, већ на један државни савез истих...“

Да подсетимо – Александер Корб редефинише Анту Старчевића у „национално-демократског политичара, инспирисаног Француском револуцијом, чија је политичка Странка права захтевала асимилацију православног становништва у Хрватској“ (стр. 100).

У овом контексту сагледава се и све оно што је у докторској дисертацији Александра Корба „ново“, али не и „револуционарно“ – он се налази у оквиру и у служби немачког *йолиџичког* пројекта, а ново је само да га његов вешти и суптилни начин интересно условљене редефини-

ције стварности и висок ниво владања „занатом“ историјске науке квалитативно разликују од, на пример, његовог колеге Потхофа.

То буди оправдану наду у следствену успешну – на први поглед академску, на други можда чак и политичку – каријеру младог немачког научника Корба. Штавише, усуђујем се и да поставим (иначе у принципу увек незахвалну) прогнозу, да ће он у догледно време постати и члан Хрватске академије знаности и умјетности.

Јер и његов горе цитирани претходник у овом политичком пројекту самосвојног редефинисања позитивне науке, проф. др Вилфрид Потхоф, постао је 20. маја 2004. члан ове највише академске научне институције у Хрватској.

Његовом пријему није сметала ни чињеница да је у поменутој реплици „Критика нечистог ума“ поред осталог било и непобитно доказано да је он био и плагијатор, јер је преко 80% његовог дотичног „научног“ текста – реч по реч – било *идентично* с већ објављеним трактатима његовог колеге с универзитета у Гетингену, проф. др Рајнхарда Лауера (Reinhard Lauer)⁸.

Александер Корб не чини тако почетничке грешке, он је бољи од овог свог претходника у заједничком политичком пројекту. Његовим неспорним трудом промена парадигме у немачким друштвеним и хуманистичким наукама достигла је нови квалитет, сасвим други ниво самовољне и виртуелне рефлексивне стварности.

Те науке, наиме, убрзано добијају заједнички и доминантни идеолошко-политички предзнак.

То је једино што је заиста револуционарно (и жалосно) у делу Александра Корба.

ЛИТЕРАТУРА

- Давидов, Динко. Обавестите Европу о томе, *Дуџа* (Београд), бр. 425, 9. 6–22. 6. 1990.
 Дедијер, Владимир. *Вайшкан и Јасеновац*, Београд 1987.
 Екмечић, Милорад. Две расправе о геноциду и усташама, *Радови*, бр. 2, Филозофски факултет, Бања Лука 2000.
 Извештај Светог Синода СПЦ, 1060/2371/1947, Београд.
 Извештај Светог Синода СПЦ, 719/1947, Београд.
Споменица православних свештеника жртва фашистичког терора и њалих у народно-ослободилачкој борби, Београд 1960.

⁸ Ту чињеницу је учила др Вера Бојић, тадашњи лектор на Катедри славистике Универзитета у Бону, и ставила ми је на располагање, пре писања моје реплике, за коју ми је такође дала више драгоцених информација из области славистике. Чињеница је, наиме, да је од 12,5 страница Потхофовог прилога у овом зборнику 10,5 страница *дословце* преписано од Рајнхарда Лауера (*Genese und Funktion des illyrischen Ideologems in den südslawischen Literaturen des 16. bis Anfang des 19. Jahrhundert*, као и *Das Wüten der Mythen. Kritische Anmerkungen zur serbischen heroischen Dichtung*), иначе иностраног члана Српске академије наука и уметности (од 15. децембра 1988) и Хрватске академије знаности и умјетности (од 17. маја 1990. године).

- Albrecht Richard. *Serbozid 1941–1945. Über den Dritten europäischen Völkermord im 20. Jahrhundert*, GRIN-Online 2006.
- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem. Ein Bericht von der Banalität des Bösen*; m.e. Essay v. Hans Mommsen; aus dem Amerikanischen von Brigitte Granzow, Neuausgabe (Serie Piper/SP 308), München–Zürich 1986.
- Aus der Südosteuropa-Forschung; Bd. 8: *Konfliktregion Südosteuropa – Vergangenheit und Perspektiven* (Hrsg. Prof. Dr. Wilfried Potthoff), Bonn/München 1998)
- Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, Hrvatski državni arhiv, Jasenovac – Javna ustanova Spomen-područje. Zagreb 2003
- Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*, Tübingen 1926.
- Hitler, Adolf. *Mein Kampf*, Franz Eher Verlag, München 1925.
- Horry, Ladislaus und Martin Broszat. *Der kroatische Ustascha-Staat 1941–1945*, Schriftenreihe der Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, Nr. 8, S. 72, Stuttgart 1964.
- Hrvatski narod* (Zagreb), 20. 5. 1941.
- Katolički list* (Zagreb), br. 19, 1941; Uputstvo pod br. 4101
- Korb, Alexander. *Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien, 1941–45* –Dissertationsschrift – zur Erlangung des akademischen Grades Doctor philosophiae (Dr. phil.) eingereicht an der Philosophischen Fakultät I der Humboldt-Universität zu Berlin von Alexander Korb.
- Main Echo* (Aschaffenburg, Немачка), 31. август 1991.
- Novak, Viktor. *Magnum Crimen*, Zagreb 1948.
- Omrcanin, Ivo. Kommentare über die Broschüre „Kroatische Priester ermordet von den Tschetniken und Kommunisten“, von Dr. Ivo Omrcanin, München, 1955. Universitätsbibliothek Frankfurt a. M.
- PA/AA, Büro RAM, Kroatien 1941/42, Bl. 442–449 (Политички архив Министарства иностраних послова Немачке).
- PA/AA, Gesandtschaft Zagreb, BD. 67–1, Bl. 65, 29. Mai 1941.
- Poslanstvo Nezavisne Države Hrvatske, V.T. br.–V.–1942, Rim, 6. 3.1942.
- Potthoff, Wilfried. Geschichte und Geschichtsmythen in den südslawischen Literaturen (Aus der Südosteuropa-Forschung; Bd. 8: *Konfliktregion Südosteuropa – Vergangenheit und Perspektiven*. Hrsg. Prof. Dr. Wilfried Potthoff, Bonn/München 1998).
- Sprenger, Jakob und Heinrich Institoris. *Der Hexenhammer*, Hrsg. J. W. R. Schmidt, Berlin 1906.
- Starčević, Ante. *Bi li k slavstvu ili k hrvatstvu? Djela Ante Starčevića*, Knj. III., s. 18. Zagreb 1894.
- Umeljic, Vladimir. *Die Besatzungszeit und das Genozid in Jugoslawien 1941–1945* (Време окупације и геноцид у Југославији 1941–1945), Graphics High Publishing, Los Angeles 1994.
- Umeljic, Vladimir. Ethik und Definitionsmacht, *Kultursoziologie* (Aspekte, Analysen, Argumente), *Wissenschaftliche Halbjahreshefte der Gesellschaft für Kultursoziologie e.V.*, Leipzig 2006.
- Umeljić, Vladimir. *Teorija definicionizma i fenomen genocida. Etika i vlast nad definicijama*. Magna Plus i Fond istine o Srbima, Beograd 2011.
- Umeljić, Vladimir. Kritik der unreinen Vernunft, *Akut, Das Bonner Uni-Magazin*, Nr. 282, Bonn 1998.
- Veesenmayer an RAM, Bericht über Kroatien, 3. April 1943, PA AA/BA/61144, Bl. 144–171.

A PARADIGM SHIFT IN GERMAN HISTORIOGRAPHY: IN THE STATE OF CROATIA (1941–1945) THERE WAS NO GENOCIDE AGAINST THE SERBS?

by

Vladimir Umeljić

SUMMARY: At the Humboldt University of Berlin, German historian Alexander Korb defended, with the highest grade (*summa cum laude*), his doctoral thesis in historical studies „In the Shadow of the World War II. Mass violence by the Ustaša against Serbs, Jews and Roma“. His radically new thesis are as follows: 1) in the State of Croatia (1941–1945) „there was no genocide against the Serbs“; 2) clerical component (Croatian Catholic clergy and the Vatican) „played no significant role“ in the mass violence against the Serbs in the State of Croatia (1941–1945), so the forced catholicization of the Serbs was „purely secular in character“. Korb, therefore, enters into absolute conflict with the vast majority of previous research papers and their conclusions.

Korb's theses are challenged from three aspects in this analysis: a) scientific and historical, b) linguistic and philosophical (definitionism theory) and c) political.

Regarding scientific and historical aspects, Korb approached this problem one-sidedly, in a selective way, and from the very beginning drastically reduced i.e. excluded an enormous part of primary historical sources and scientific literature. He excluded all Serbian sources, including testimonies of Serbian survivors and victims, on the grounds that they were either „Serbian nationalists“ or „Serbian communists“, then all testimonies of eye-witnesses from the the oppressors side – German Nazis and Italian Fascists – with justification that they are manipulated by „Serbian nationalists“ or „Serbian communists“, as well as all primary historical sources and scientific literature which testify of the role of Croatian Roman Catholic clergy and the Vatican, on the basis that they are „anti-clerical“.

From linguistic and philosophical aspect, Korb's argumentations clearly belong to the principle of „usurpation of power over definitions and psychagogy“ recognized by classical theory of concepts as a convenient redefinition, virtualization of reality and psychagogic establishment of the new „real reality“ in the minds of the target group through its internalization. Korb's work is, therefore, rather relativistic linguistic and philosophical treatise clad in historical science than scientific study of history.

As for the aspect of political science, it can be concluded that paradigm shift in social sciences and humanities in Germany, due to his indisputable efforts, obtained a new quality, a completely different level of arbitrary and virtual reflection of reality.

Namely, these sciences are rapidly getting common and dominant ideological and political connotation.

KEY WORDS: Independent State of Croatia (1941–1945), genocide, the Roman Catholic Church, German historiography

PARADIGMENWECHSEL IN DER DEUTSCHEN GESCHICHTSWISSENSCHAFT:
IM STAAT KROATIEN WURDE IN DEN JAHREN 1941–1945 KEIN GENOZID
AN DEN SERBEN DURCHGEFÜHRT?

von

Vladimir Umeljčić

ZUSAMMENFASSUNG: Der deutsche Historiker Alexander Korb promovierte an der Humboldt-Universität zu Berlin mit höchstem Lob (*summa cum laude*) auf dem Gebiet der Geschichtswissenschaft mit der Arbeit unter dem Titel „Im Schatten des Weltkriegs. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945“. Seine radikal neuen Thesen lauten: 1. im damaligen Staat Kroatien wurde in den Jahren 1941–1945 „kein Genozid an den Serben durchgeführt“; 2. die klerikale Komponente (der kroatische katholische Klerus und Vatikan) „spielte keine wichtige Rolle“ bei der Massengewalt gegen Serben im Staat Kroatien von 1941–1945, so dass die Zwangskatholisierung der Serben „einen ausschließlich säkularen Charakter“ hatte. Korb kommt somit in eine radikale Kollision mit den meisten seiner bisherigen wissenschaftlichen Arbeiten und deren Schlussfolgerungen.

Diese Analyse unterzieht Korbs Thesen einer Prüfung, indem sie von drei Standpunkten aus betrachtet werden: a) wissenschaftshistorisch, b) sprachphilosophisch (Theorie der Definitionismus) und c) politologisch.

Vom wissenschaftshistorischen Standpunkt aus betrachtet, wählt Korb einen einseitigen, selektiven Zugang zu dieser Problematik und reduziert drastisch bzw. schließt schon am Anfang einen enormen Teil der primären historischen Quellen und der wissenschaftlichen Literatur aus. Dazu gehören alle serbischen Quellen – einschließlich der Zeugnisaussagen von serbischen Überlebenden – mit der Begründung, dass diese serbisch-nationalistisch oder serbisch-kommunistisch sind; dann alle Quellen der Augenzeugen aus der Reihe der damaligen Okkupanten – deutscher Nazisten und italienischer Faschisten – mit der Begründung, dass diese serbisch-nationalistisch oder serbisch-kommunistisch manipuliert waren; sowie alle primären historischen Quellen und die wissenschaftliche Literatur, die von der Rolle des kroatischen katholischen Klerus und Vatikans zeugt, weil sie „antiklerikal“ sind.

Vom sprachphilosophischen Standpunkt aus betrachtet, gehört Korbs Beweisverfahren zweifellos dem Prinzip „Usurpation der Macht über Definitionen und Psychagogik“, das von der Theorie der Definitionismus als Versuch der interessierten Redefinierung, der Virtualisierung der Realität und der psychagogischen Etablierung dieser neuen „realen Realität“ im Bewußtsein der Zielgruppe mithilfe ihrer Internalisierung erkannt wurde. Korbs Werk ist eher ein relativistisches, sprachphilosophisches Traktat in einem wissenschaftsgeschichtlichen Gewand, als eine wissenschaftsgeschichtliche Studie.

Vom politologischen Standpunkt aus betrachtet, kann man feststellen, dass auch mit seiner unbestrittenen Mühe der Paradigmenwechsel in deutschen Sozial- und Humanwissenschaften eine neue Qualität erreicht hat, ein ganz anderes Niveau der eigenwilligen und virtuellen Reflexion der Realität.

Diese Wissenschaften bekommen nämlich schleunigst ein gemeinsames und dominantes, ideologisch-politisches Vorzeichen.

SCHLÜSSELWÖRTER: Unabhängiger Staat Kroatien 1941–1945, Genozid, Römisch-katholische Kirche, deutsche Historiografie

Мирољуб Јевџић

КАКО НАЦИЈЕ БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ ГЛЕДАЈУ МОДЕРНУ ТУРСКУ

САЖЕТАК: Државе које су створене после пропасти бивше Југославије у последњој деценији 20. века дуго су биле део Османске империје или су биле у конфликту с њом. Све се то одражава на односе тих држава с данашњом Турском, наследницом Османске империје. Аутор показује како новостворене државе гледају на данашњу Турску. Посебну пажњу посвећује узроцима различитих погледа на Турску. По његовом мишљењу, то представља основу за заједничко разумевање и развој добрих односа на Балкану и европском простору и услов је да Европа (а и Медитеран) буду стабилни и мирни.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Турска, нове јужнословенске државе, ставови, разлике

Турска је без сумње један од важнијих актера у балканској политици. Она је пре свега важна као актуелни актер, али и као држава која баштини традиције Османске империје која је веома дуго владала највећим делом Балкана. Османско царство је било исламска верска држава, а Турска је њен наследник. Јасно је онда да је исламска прошлост оставила дубоке трагове на модерну Турску. Стога се у овом раду држимо приступа политикологије религије [Јевџић 2007].

У овом раду посматрају се само нације које су се одвојиле од бивше Југославије, не све балканске нације. Када се говори о нацијама бивше Југославије онда се не мисли само на нације у етничком смислу већ и на нације као државотворне елементе. Стога ће се у овом раду анализирати како на Турску гледају државе настале после распада Југославије, а у оквиру њих како на Турску гледају етничке и верске заједнице које чине те државе.

У том смислу веома је важно извршити поделу новонасталих држава на основу доминантне религије у њима. Србија је доминантно православна земља, али у њој живи и бројна албанска мањина која је (према америчким подацима¹) 97% муслиманске вероисповести. Поред Алба-

---

¹ <http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/100931.htm> (доступно 12. 3. 2012).

наца у Србији живи и око 3,2%² других муслимана. БиХ је троконфесионална држава, равноправних верских заједница: православних, муслимана и римокатолика. Како пописа становништва дуго није било, дају се различите процене које треба узети с резервом, пре свега зато што свака верска заједница жели да повећа број својих следбеника. Према проценама ЦИА у БиХ живи: 40% муслимана, 31% православних, 15% римокатолика и 14% осталих³. Македонија је такође већински православна, али је муслиманска заједница у њој веома бројна. Број муслимана је 33,3%⁴. Наредна је Црна Гора, која такође има православну већину од 74%, али је бројна и муслиманска мањина – 17,7%⁵. Хрватска је доминантно римокатоличка са 87% приврженика. Муслимана готово да и нема, свега 1,3%⁶. Али Хрватска има интереса у БиХ, где живи значајна хрватска римокатоличка заједница, па самим тим Хрватска има посебан интерес за турску политику у БиХ и на Балкану.

Ова подела је веома важна из врло једноставног разлога. Као исламска држава Османска царевина је у свом продору на Балкан као основну идеологију имала идеју ширења ислама [Sultana 2008]. Дакле, и сви оружани сукоби које је Османска царевина водила с државама које је касније покорила биле су врста исламске мисије. Самим тим и прихватање ислама од стране дела покорених народа било је схваћено као прихватање религије која доноси спасење. Ако су прве генерације муслимана ислам прихватиле, јер им је тако било лакше да живе у исламској држави, већ је друга и трећа генерација муслимана искрено веровала у исправност исламског учења и у предност ислама над вером предака. Када су ти муслимани ислам доживели као предност, нормално је да су и исламску државу доживели као предност а Османлије као усрећитеље и спасиоце. Самим тим акција освајања њихових земаља од стране Османлија за њих је била божји дар и били су захвални Османлијама због тога што су им открили вредности „праве вере“. Самим тим они су заволели османску државу коју нису доживљавали као поробљивачку већ као своју јер их је ислам већ учио да сви муслимани треба да чине једну заједницу и живе у заједничкој држави. Како су новообраћени муслимани, до јуче балкански хришћани, видели Османску царевину и њен долазак на Балкан, види се из следећих речи Мухсина Ризвића, познатог муслиманско-босанског књижевног посленика. Ризвић цитира питање које је извесни Енглез поставио једном кадији из Босне: „Како је било у Босни прије доласка Турака?“ Кадија на то одговара: „Ко ће знати како је изгледало све ово прије него

² <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ri.html> (доступно 12.3. 2012).

³ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/bk.html> (доступно 12.3. 2012).

⁴ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mk.html> (доступно 12.3. 2012).

⁵ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mj.html> (доступно 12.3. 2012).

⁶ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/hr.html> (доступно 12.3. 2012).

што нас је обасјала свјетлост ислама.“ [Ризвић 1995: 657]. Енглеz кадију пита о доласку Турака мислећи на османско освајање Босне. Питање се односи на војну акцију, јер су Османлије дошли као освајачи Босне, и Енглеz мисли на све што то освајање подразумева. Али кадија, иако свестан сложености питања, цео одговор концентрише на ислам, на веру у чију истинитост верује без имало зазора. Он је свестан да је помињане ислама и Османлија који долазе у Босну повезано с политичким пројектом који се тако остваривао, али ипак све то сажима у једну реч – ислам, а то је пре свега вера. Дакле, за кадију нема никакве дилеме, за срећну околност да је он прихватио праву веру која му после смрти доноси спасење заслужни су Турци, како их Енглеz именује. Самим тим види се колика је његова захвалност Османлијама зато што су му омогућили да прихвати једину праву веру, која ће му после неминовне смрти донети рајско блаженство.

Таквих примера у писаној традицији југословенских муслимана има много. Узмимо, на пример, једног од најзначајнијих исламских аутора из 16. и 17. века, Хасана Кафију Прушћака (1544–1616). Он је знао да је његов прадеда Јаков био хришћанин у време освајања Босне од стране султана Мехмеда ал Фатиха 1463. године. Његов прадеда се као становник босанске државе суочио с османском војском која је дошла да укине босанску независност и да Босну припоји Османском царству. Долазак те војске створио је ситуацију у којој је Јаков прешао у ислам. Описијући то, Прушћак вели: „... и тада га је узвишени Алах, који је опростив, упутио на прави пут, па је примио ислам у вријеме доласка Абу ал Фатиха да заузме Прусац“ [Накићевић 1977: 13]. Став Прушћака нам још једном и врло директно показује шта је за оне становнике Босне који су прешли на ислам представљао долазак османске војске, која је ислам донела. То није била војна окупација странаца већ долазак браће који су их пригрлили. Зато је сасвим нормално да муслимански становници Босне Османску царевину доживљавају као своју земљу, да је воле, бране и да су спремни да се за њу жртвују. Зато Прушћак османско царство назива „домовином спаса“, затим „дар ас салам“ – земљом мира [Накићевић 1977: 68]. Балкански муслимани су своју судбину везали за ту државу и доживљавали је као своју. Представљали су њене верне синове, чинили њену војску, давали јој своје најумније и најспособније синове за најистакнутије дужности и све време опадања моћи царства најискреније се борили да се границе државе што дуже очувају и да не напуштају провинције од којих је настала Југославија.

Безброј је историјских извора, југословенског, османског, турског, арапског, ватиканског, аустријског и другог порекла који то доказује. Овде ћемо се задржати на изворима југословенске провенијенције, почев од Адила Зулфикарпашића (1921–2008) истакнутог босанског политичара. Обраћајући се на једном скупу у Новом Пазару тамошњим муслиманима, он је рекао: „Познато је да је на овим просторима до балканских ратова била турска држава... То је била наша држава. Држава која је испуњавала наше интересе... Дакле, ми смо своју еманципацију, свој просперитет,

своју будућност везивали за ту турску државу и настојали да је ојачамо... Када се турска империја повукла... Срби су у дубини душе остали наши противници, рушитељи наше земље..." [Стив 21. 2. 1992: 21]. Верујем да ће се свако сложити да је ово веома карактеристичан став. Он показује како су босански муслимани и муслимани Србије гледали на Османско царство, које Зулфикарпашић назива Турском. То је, како видимо, била „њихова земља“. Став Зулфикарпашића није наишао на противљење. Напротив! Присутни су те речи прихватили с одобравањем. У исто време истицањем да су Срби рушили ту земљу показало се како муслимани, који сада живе у Србији, гледају на своју садашњу домовину. А Османско царство је домовина спаса без које нема живота. Зато што је донело ислам. А како видимо Срби су муслимане лишили те домовине, јер су је бар на простору Србије срушили.

Говорећи о односу ислама према бошњачкој нацији, а ње без Османске империје не би било, лист Исламске заједнице (ИЗ) Косова намењен муслиманима српског језика говори следеће: „Наше бошњаштво не значи негирање нашег исламског веровања, напротив ислам је главни конституент (темељ) наше нације, да нисмо постали муслимани не бисмо постали ни Муслимани ни Бошњаци“ [Селам св. 10 (мај–јуни 1997): 7]. Овим текстом они који се данас национално одређују као Бошњаци јасно показују да су свесни да је ислам главни камен темељац њихове заједнице. А ислама без Османлија не би било.

Због свега тога потпуно је природно да у свим републикама бивше Југославије у којима данас живе муслимани, постоји јасно изражен осећај јаке симпатије за савремену Турску, наследника Османске империје. И то симпатије о којој је говорио Адил Зулфикарпашић, осећања потпуне везаности за Османску царевину у елементима који формално гледано немају везе с исламом већ су сасвим секуларни. Тако, на пример, у *Гласнику Врховног исламског сјарешинсјива (ГВИС)* постоји рубрика „Из наше прошлости“. Јасно је да је та рубрика везана за прошлост Исламске заједнице (ИЗ) и муслимана као верника. Али, ако се она пажљиво прегледа, видеће се да се у њој као прошлост ИЗ и муслимана с подручја бивше Југославије узима све оно што је везано за османску државу. Тако се у једном тексту налази наслов „Једна турска кућа у Београду“ [ГВИС, св. 3 (1988): 281]. Без икакве дилеме овде се употребљава етничко име Турчин, односно турски, Турска. То је кућа из прве половине 19. века, времена када су Београдом владале Османлије. Из података који се дају види се да су у тој кући према ГВИС-у живели Турци: „1810. у овој кући су поново становали Турци“. [ГВИС, св. 3 (1988): 281]. Дакле, без икакве дилеме ИЗ кућу коју назива турском сматра културном баштином данашњих муслимана, који с Турцима немају етничку везу.

Много значајанији доказ поистовећивања муслимана с подручја бивше Југославије јесте пример поистовећивања с османском војском, која се доживљава као војска данашњих муслимана. Описујући Наполеонов поход на Египат 1799. године, поход који с данашњом Босном нема никакве везе, ГВИС читавим текстом показује да вест доживљава као део

историје босанских муслимана. Цео тај поход и одбрана од њега представља се као опште муслиманска ствар, дакле, и босанска. „У смислу шеријатских фетви и уз Божју помоћ муслимани су одмах мобилисали све своје снаге и повели борбу против њих са циљем и жељом да потпуно ослободе своју земљу од непријатеља ислама“ [ГВИС, св.5 (1987): 673]. И најједноставнија анализа текста показује да се цео поход на Египат доживљава као напад на ислам, а одбрана од напада је исламска верска дужност. Нема никакве сумње да је то ствар која се тиче босанских муслимана. Посебно је важно да се у тексту истиче да је командант османских трупа паша Гази Џезар Ахмет (1720–1804) пореклом из Херцеговине [ГВИС св. 5 (1987): 673]. Такође, важан податак из поменутог текста јесте да је у војсци коју је предводио Гази Џезар Ахмет паша био „велики број Босанаца и Херцеговаца“ [ГВИС св. 5 (1987): 673].

Мислимо да никоме не треба доказивати колико је војска суштински државна институција. С те тачке гледишта јасно је да је поистовећивање с њом потпуно поистовећивање с државном политиком. А то овде ГВИС јасно чини стављајући овај опис у рубрику „Из наше прошлости“. Дакле, ту причу, коју данас као своју препричава савремена Турска, исто тако доживљава и најзначајнија институција босанских муслимана – Врховно исламско старешинство, које издаје ГВИС.

После овако јасних примера поистовећивања с османском прошлошћу није много тешко разумети да се и све остало тако доживљава. Узмимо још један карактеристичан пример. Зна се да је паша високи војни и државни функционер у рангу европског генерала. Тако су поглавари османских провинција носили тај чин. Такав чин имао је у принципу поглавар београдског пашалука, који је као представник султана био државни функционер Османске царевине. Никако није могао имати везе с независном Исламском заједницом БиХ. ИЗ БиХ формирана је после престанка владавине османске државе на просторима Босне. Али ИЗ БиХ ту државу, како смо видели, доживљава као своју и због тога у рубрику „Из наше прошлости“ сврстава и пашин конак на Горњем Калемегдану у данашњем Београду, главном граду Србије [ГВИС, св. 5 (1987): 673]. Све то показује степен идентификације с Османским царством у прошлости.

Данас је ситуација нешто другачија. У условима када се покушава формирати бошњачка национална свест јасно је да се мора начинити отклон од османске прошлости, колико год муслимани из БиХ истицали везу с некадашњим царством. При томе је веома важно истаћи да постоје два приступа: један који је доминантан, који и садашњу Босну и бошњаштво емотивно везује за модерну Турску и гледа у њој најближег савезника, и други који је малобројнији, али постоји, и који настоји да од Турске начини већи отклон. Врло је важно подвући, да без обзира на то што истичемо, да први и доминантнији своје емоције упућује ка модерној Турској, и он мора примат да да Босни. Већ смо рекли да је ИЗ та која одржава традицију везану за Османску царевину, али чак и она мора да истакне предност Босне над Истанбулом. То најбоље показују наслови у *Прејорду*, исламским информативним новинама, које штампа старешинство

ИЗ за БиХ. Пред референдум о независности БиХ, *Прејород* је штампао следећи слоган на насловној страни – „Босна је наша једина домовина, гласајмо за њу“ [*Прејород*, 15.2.1992: 1]. Ако се сетимо Хасана Кафије Прушћака који Османско царство назива „домовином спаса“, ово је ипак значајан отклон.

Како немуслимански становници бивше Југославије гледају на савремену Турску? Прво ћемо у том смислу погледати како се на Турску гледа у српским земљама насталим после распада Југославије. Ако се има у виду да је у средњем веку постојала стабилна и просперитетна српска држава, односно више српских држава које су се урушиле због османских освајања, логично је да Срби на такве акције Османлија не могу гледати са симпатијама, као што Турци нису могли са симпатијама гледати на покушаје великих западних сила да после Првог светског рата поделе Турску. Друго, савремена српска држава настала је у ослободилачком покрету који је против османске власти вођен у 19. веку. То је резултирало стварањем савремене српске државе. Када се те чињенице узму у обзир, јасно је да период османске владавине у свести и култури Срба није могао да има позитивне одјеке. Увек је негативно, изазвано нежељеном страном окупацијом, било јаче од било чега позитивног, чега је по дефиницији морало бити. Ако се погледа српска епска поезија настала у том периоду, најбоље ће се видети тачност ове чињенице.

Ту, међутим, постоји веома важна чињеница за разумевање савремених српско-турских односа. Рекли смо да је османска држава била исламска верска држава у којој је национално осећање било потиснуто у име верске припадности. Самим тим сви муслимани били су једно тело. Како се у време османске владавине појам Турчин, који су Срби користили, употребљавао као синоним за муслимана, то је све што је везано за ислам било називано турским. Када се данас говори о том периоду, Срби под тадашњим термином Турчин, турско итд. подразумевају да је реч о етничким Турцима, турској култури итд., а занемарује се да су активни део те културе и тих Турака били и муслимани који говоре српски. У том смислу све што се из тог периода доживљава као турско везује се за савремену Турску. Посебно је важно да се Турска у последњим збивањима на просторима бивше Југославије понашала тако да је од стране Срба то било виђено као навијање за муслиманску страну [Новаковић 2007], било у Босни и Херцеговини било на Косову и Метохији, што је све додатно оптеретило слику коју о Турцима има просечан Србин. Ако се крене од ових општих чињеница ка појединачним, онда се мора рећи да сада постоје две међународно признате државе које су начинили Срби, Србија и Црна Гора, као и да у оквиру међународно признате БиХ постоји ентитет који се назива Република Српска. Ове три српске политичке заједнице различито гледају на Турску. Кренули бисмо од ентитета у оквиру БиХ, Републике Српске (РС).

Ако се проанализирају односи које РС има према Турској, онда се може видети следеће. РС сматра да је политика Турске према БиХ веома пристрасна и да власти Турске одржавају и привилегију муслимански

део државе. И то је константа у политици која се у РС формулише према Турској. Она се најбоље види из изјава које дају најистакнутији представници овог ентитета. Тако Милорад Додик, председник РС, каже: „Мени смета улога Турске у БиХ. Она је чланица Савјета за имплементацију мира и на свим састанцима подржава искључиво бошњачки приступ рјешавању проблема; никада се није десило да буде објективна. Зато је Турска апсолутно неприхватљива као модератор односа у БиХ.“⁷ Овај јасан став првог човека РС показује какав је став у томе ентитету према политици Анкаре. Како Додик има велику политичку подршку у РС, јасно је да је то став великог броја људи у овом ентитету. Говорећи даље о томе, Додик је казао да је Турска „помагала муслимане у рату 90-их година, међу првим признала Косово и увијек била на супротној страни од интереса српског народа у БиХ, додавши да је свој став пренио и предсједнику Србије Борису Тадићу“⁸. Додик не оклева ни да се негативно изрази о политици Турске према другим српским земљама као кад је Република Србија у питању. Ево његовог става о улози Турске у регулисању спора унутар ИЗ у Србији: „Предсједник Српске је оцијенио да је погрешно укључивање Турске у рјешавање проблема унутар исламске заједнице у Србији, те да о томе треба да одлучује сама исламска заједница“⁹. Он критикује и политику Србије према Турској, што се види из следеће изјаве: „Предсједник Републике Српске Милорад Додик рекао је да је Београд полудио за Сарајевом и да игнорише реалност да мултиетничко Сарајево од прије 20 година више не постоји. Ви сте из Београда сви полудјели за Сарајевом. Сарајево није оно које је било прије рата. У Сарајеву данас живи 98 одсто Бошњака, нагласио је Додик. Додик је констатовао да се неки либерални београдски кругови и неки медији понашају као да се ништа није десило. Овдје сада постоји сасвим друга реалност, а једна од тих реалности је да у Сарајеву, по истраживању Хелсиншког одбора, живи 1,2 одсто Срба. Тог мултиетничког Сарајева нема; нису Срби отишли из Сарајева зато што им је било лијепо, нагласио је Додик.“¹⁰ То се посебно види из речи којима се описује спољна политика савремене Турске. Додик ту политику дефинише као неоосманизам, а шта она представља за њега најбоље показују речи којима ту политику описује: „Циљ Републике Српске је да се брани од турске доминације и неоотоманизма, рекао је председник РС Милорад Додик.“¹¹ Таква изјава уследила је после победе на изборима странке Реџепа Тајипа Ердогана када је „обећао да ће његова странка АКП бити глас муслимана, истичући такође да ће и Либанци, Сиријци, Палестинци и Босанци имати користи од њене победе“ [Sundal 2008]. У тексту који цитирамо каже се: „Додик је реаговао на конкретан коментар турског премијера Реџепа Тајипа Ердогана, дат после победе на изборима, који је изазвао жестоке емоције у БиХ и у

⁷ <http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Dodik-Turska-neprihvatljiva-kao-moderator-odnosa-u-BiH-113196.html> (доступно 23. 3. 2012).

⁸ Исто. ⁹ Исто. ¹⁰ Исто.

¹¹ http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/sr_Latn/features/setimes/features/2011/07/08/feature-03 (доступно 23. 3. 2012).

другим деловима региона“ [Sundal 2008]. Као што видимо, Додик је показао посебну осетљивост по питању тзв. неоосманизма који доживљава као суштину савремене турске спољне политике која, по његовом мишљењу не доноси ништа добро Републици Српској нити српском народу уопште. Управо због тога аналитичари истичу да се политика РС разликује од политике Републике Србије по питању односа са савременом Турском. Већ се из тога види да постоји знатна разлика гледања на Турску од стране два српска ентитета.

Да је политика Србије другачија лако се може закључити из изјава оних који Србију данас представљају. На званичном сајту амбасаде Србије у Анкари стоји: „Билатерални односи две земље имају тенденцију сталног раста, Република Србија поклања значајну пажњу развоју односа с Републиком Турском као једном од најважнијих земаља у овом делу света.“¹² Амбасада то документује бројним посетама које су у периоду од 2007. до 2011. обавили високи функционери двеју држава. Као почетну истичу посету председника Србије Бориса Тадића Турској 2007, а као последњу трилатерални састанак државника Србије, Турске и БиХ 2011. године.¹³ Колика је разлика у односима с Турском између Републике Српске и Србије најбоље се може видети из изјаве коју је председник Тадић рекао у јулу 2010. године после сусрета с председником турске владе Ердоганом. Тадић је тада рекао: „Велика је улога Турске и њен утицај и кредибилитет на простору Западног Балкана, као што је и велика улога Србије. Данас сви треба да буду свесни нашег пријатељства, сви треба да буду свесни нашег сагледавања заједничких циљева.“¹⁴ Сама чињеница да је тада у веома осетљивом региону Србије, Рашкој области, коју муслимани називају Санџаком, отворен турски културни центар „Кемал Ататурк“ јасно говори о тежњи Србије да с Турском развија добре односе.¹⁵ Како је Тадић дочекао високу турску делегацију, види се из поруке коју је турском госту упутио: „Желим да се у Србији, Београду и Новом Пазару осећате као код своје куће и желим да и убудуће радимо на повезивању народа на простору Балкана“.¹⁶ Ако се подсетимо претходних пасуса овога текста, у којима подсећамо да је Османско царство до 1912. године било суверен у Новом Пазару, а до 1878. формално и у Београду, јасно је шта та порука значи. За Србе је свако подсећање на владавину Османлија негативно и изазива горке емоције. Од стране неких српских политичких партија то може бити оцењено као издаја националне историје. Уосталом управо је тако реаговао и премијер Републике Српске Додик. Али, Тадић је упркос свему те речи изговорио. И то је доказ какве су стварне намере Србије према Турској.

Трећа српска земља чији је савремени став према Турској важан је сте Црна Гора. Црногорски Срби су епски народ, са снажном племенском

¹² <http://ankara.mfa.rs/cir/us.php> (доступно 23. 3. 2012).

¹³ Исто.

¹⁴ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Srbija/736528/Most+izme%C4%91u+Srbije+i+Turske> (доступно 23. 3. 2012).

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

традицијом. У томе епском амбијенту улога Османске царевине у нашој прошлости посебно се негативно оцењивала. Црна Гора на извештан начин цели свој идентитет заснива на борби против Османлија, много више него Србија. Највећи интелектуални и духовни производ настао у Црној Гори јесте *Горски вијенац*, еп владике и господара Црне Горе Петра II Петровића Његоша (1813–1851). Тај еп пева о херојској борби Срба из Црне Горе против Османске империје. Црна Гора је стога себе веома дуго доживљавала као бастион српске борбе против Османлија. Због тога је веома важно погледати како данашња Црна Гора гледа на савремену Турску. Да бисмо то показали, послужићемо се примером који одсликава данашње расположење великог дела црногорског културног миљеа. Говорећи о Његошу, који је до скоро био неприкосновен, веома утицајни црногорски културни посленик о томе каже: „То су црногорске тмине којима је свакако кумовао и Његош... Зар Његош не говори о муслиманима као о нечему страном и накарадном... Како сад моја супруга може у Подгорици предавати *Горски вијенац*... а слушају је наша браћа Муслимани чији је гријех, ето што су прихватили мухамеданство. Црногорци никада нису имали снаге да се суоче с ужасом и теретом који нам је оставио Његош. Ја сам први направио неке кораке, додуше опрезно, да се Његош сведе на праву мјеру, да се раскине с канонизирањем сваке његове мисли, и да се он врати поезији и само поезији“ [Дани, 24.11.1997: 45]. Ово је једно крајње мишљење оних Срба из Црне Горе који свој политички пројект граде на идеји да су Црногорци посебна етничка нација у односу на Србе. У том покушају одвајања од Срба они користе све могуће савезнике, па су им у томе смислу потребни и муслимани који говоре српски језик. Отуда оваква настојања да се приближе муслиманима, говором који сасвим одудара од стварне историје црногорских Срба. Садашња ситуација у Црној Гори је да је та опција победила на изборима и да она влада Црном Гором, тако да има све више садржаја у култури који настоје да се приближе муслиманима. А како су муслимани у Црну Гору дошли с османским освајањима, то ствара претпоставке за промену односа према садашњој Турској. Таква се политика јасно осећа у наступима оних који у Црној Гори врше власт. Најзначајнија личност црногорске политике је председник владајуће партије Демократске партије социјалиста, Мило Ђукановић. Говорећи у марту 2012. о црногорско-турским односима, Ђукановић је рекао: „Мислим да су политички односи на непроцењивом нивоу. Два председника наших двају угледних земаља већ су се састали неколико пута. Такође сам се упознао с премијером Ердоганом на разним међународним форумима. Премијер Црне Горе ускоро ће посјетити Анкару и то ће бити прва службена посјета црногорског премијера Турској. Наша Министарства вањских послова такође имају изврсну и учесталу сарадњу. Комуникација на свим нивоима је веома успешна. Дакле, рекао бих да је овај политички оквир одличан темељ за унапређење наше сарадње, посебно у области економије. Турске компаније већ показују значајан интерес за пословање у Црној Гори. Вјерујем да ће посјета нашег премијера Турској пружити нови подстицај за активнију улогу инвеститора и пословне од-

носе између наших земаља.¹⁷ Из овога става Мила Ђукановића турском листу *Заман* види се колико су претходно изнети ставови једног интелектуалног дела Црне Горе добили одјек у службеној црногорској политици. Посебна разлика у поимању турске политике на Балкану у односу на ставове Милорада Додика види се из следеће изјаве: „Знам да је било неких предрасуда према јачању турског положаја на Балкану. Црна Гора нема такве предрасуде, ми смо мултиетничка држава и мултиетничко друштво. Напротив, сматрамо Турску за блиског партнера. Такође је јасно да Турска има конструктивну улогу на Балкану, као и у Босни и Херцеговини. Због тога мислим да је ова недавна трилатерална иницијатива између Турске, Босне и Херцеговине и Србије нешто што доприноси стабилности на Балкану, што је погодно за побољшање сарадње и одржавање добрих односа између Турске и земаља западног Балкана.“¹⁸ Посебно је важно погледати какви су ставови Ђукановића по питању заштите верских објеката ислама, а многи од њих су део османске културне баштине јер су изграђени за време османске владавине Црном Гором. На питање о томе Ђукановић је рекао: „Као што сам рекао, црногорско друштво је мултиетничко друштво и веома смо поносни на наше заједничко културно и историјско наслеђе. У том смислу, не постоје предрасуде ни изузеци. Држава Црна Гора придаје једнаку пажњу потреби да се заштите и обнове сва вјерска мјеста без обзира да ли је то џамија, православна или католичка црква.“¹⁹ Види се колико је то велики напредак. У традицији Црне Горе било је исламско наслеђе третирано као културно наслеђе непријатеља. Сада, како видимо, званична Црна Гора то наслеђе сматра својим заједничким културним благом.

Представљајући Србију, Црну Гору и Републику Српску и њихов став према савременој Турској, ми смо почели обрађивати православни део бивше Југославије, па ћемо у складу с тим погледати како на савремену Турску гледа Република Македонија, која је такође доминантно православна земља. Прост увид у међуверске односе у Македонији показује да су тензије између већинског православног дела популације и бројне муслиманске мањине видљиви. Велики светлећи крст на планини Водно изнад Скопља, као симбол православља, посебан је доказ за то. Колико је то карактеристичан симбол, најбоље се види из података да је Скопље, престоница Македоније, мешовит православно-муслимански град, у коме су православни већина али у коме се број муслимана стално повећава. Процент муслимана од пописа до пописа расте. Слична ситуација види се и у другим градовима западне Македоније, где се сусрећу ислам и православље. И тамо се на појединим висовима могу видети крстови који би требало да докажу присуство и снагу православља, док се у селима где су муслимани већина стално дижу нове џамије. Та чињеница је исто као и у БиХ или Санџаку последица османске владавине.

¹⁷ <http://www.pobjeda.me/2012/03/15/zaman-istanbul-crnogorac-dukanovic-poziva-turske-poslovnje-ljude-da-investiraju>, (доступно 23. 3. 2012).

¹⁸ Исто. ¹⁹ Исто.

Али те чињенице не оптерећују државне односе Турске и Македоније. Борећи се за свој идентитет и име које Грчка оспорава, Македонија је нашла у Турској значајну подршку. Говорећи о томе службени новински извештаји цитирају изјаву премијера Турске Реџепа Тајипа Ердогана: „Природно је да Македонија користи уставно име под којим је постала независна држава. Грчко се име зна и то је Грчка. У том контексту додаци као Горња, Доња и Северна немају никакав значај. Оваква и слична навођења су неправедна.“²⁰ Већ та изјава сасвим јасно говори какав је став званичне Македоније према Турској. Скопље због тога само може да испољи велику захвалност јер је улога и опредељење Турске у овом случају за Македонију од непроцењиве важности.

Следећи случај је случај Хрватске. Као и у случају Србије и хрватско-турски односи могу се гледати као односи Хрватске државе према Турској и кроз ставове Хрвата из БиХ. Прва је она која се тиче односа Хрвата из БиХ, као једног од три равноправна народа у тој републици према Турској, а друга се тиче Републике Хрватске. Босанско-херцеговачки Хрвати имали су идентичну историју односа с Османским царством као и босански Срби. И они су се у тој држави нашли као резултат војне окупације и присиле. Због тога су присуство Османског царства на босанско-херцеговачком тлу доживљавали као велику невољу и својски се трудили да она што пре престане. Истовремено, своје суседе муслимане доживљавали су као своје противнике и непријатеље јер су они желели да османска власт траје. Како данас Хрвати из БиХ гледају на савремену Турску? О томе најбоље говоре односи који се виде на терену између две верске групе. Најтипичнији пример је град Мостар, који је подељен на два дела реком Неретвом. Ти делови су као две државе. Док се на муслиманској страни Турска доживљава као најдражи пријатељ, Хрвати су против тога. Велике манифестације као фудбалске утакмице најбољи су пример за то. Тако су приликом утакмице репрезентација Турске и Хрватске у медијима доминирали описи од којих један наводимо: „Муслимани традиционално навијају за Турску док босански Хрвати виде хрватску репрезентацију као властиту, а попут невидљиве границе дијели их ријека Неретва.“²¹ Очигледно је да босанско-херцеговачки Хрвати не гледају повољно на Турску. С друге стране, из званичних изјава хрватске државе види се да Загреб веома повољно оцењује односе с Турском. У овом случају чини нам се да је веома карактеристичан став хрватске амбасаде у Анкари. Тамо стоји: „Политички односи Републике Хрватске и Републике Турске континуирано су пријатељски, стабилни и без отворених питања, а сурадња с Турском Хрватској осигурава важног међународног партнера. Узајамност у односима успјешно се развија на билатералном, регионалном и мултилатералном плану.“²²

²⁰ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/11/Region/964208/Turska+izme%C4%91u+Gr%C4%8Dke+i+Makedonije.html>

²¹ <http://www.index.hr/vijesti/clanak/muslimani-navijaju-za-tursku-reprezentaciju-a-bosanski-hrvati-za-hrvatsku-kaodaje-njihova/391689.aspx> (доступно 23. 3. 2012.)

²² <http://tr.mvp.hr/?mh=437&mv=2600&id=3589> (Доступно 23. 3. 2012.)

На крају, важно је истаћи да се савремени односи Турске и новонасталих балканских држава мање-више развијају у позитивном правцу. Они су, међутим, оптерећени и озбиљним изазовима какви су они који се тичу различитих гледања на нека важна питања. Ту се пре свега мисли на будућност БиХ и независност Косова и Метохије [Copley 2007a]. Будућност тих односа умногоме ће зависити од начина решавања ова два питања.

ЛИТЕРАТУРА

- Гласник врховног исламског сјарџешинства* (Сарајево), различити бројеви.
 Накићевић Омер, *Хасан Кафија Прућњак, пионир арајско-исламских знаоси у БиХ*, Сарајево 1977.
 Новаковић Драган, Исламска заједница у функцији остваривања албанских националних интереса, *Политикологија религије*, год. 1, бр. 1, 2007.
 Новаковић Драган, Однос Исламске заједнице у социјалистичкој Југославији према издавачкој делатности као модерном начину информисања верника, *Политикологија религије*, Година 2, бр. 1, 2008.
Прејород (Сарајево), 15. 2. 1992.
 Ризвић Мухсин, *Босански муслимани у Андрићеву свијету*, Љиљан, Сарајево 1995.
Селам, Ревизија за културу, науку, вјеру, издање Исламске заједнице Косова (Призрен), бр. 10, мај–јуни 1997.
Српске народне јуначке песме / [изабрао и приредио Драган Лакићевић], Рад, Београд 1986.
Сјав (Нови Сад), 21. 2. 1992.
 Ужас и терет владике Његоша, *Дани* (Сарајево), 24. 11. 1997.
- Copley, Gregory R. Meeting the Burden of Statehood: Is Kosovo Ready?, *Politics and Religion Journal* (Belgrade), Vol. 1. № 1, 2007.
 Copley, Gregory R. The Road to Peace in the Balkans is Paved with Bad Intentions, *Politics and Religion Journal*, Vol. 1. № 2, 2007.
 Jevtic, Mirosljub. Political Science and Religion, *Politics and Religion Journal*, Vol. 1. № 1, 2007.
 Rex, John. Secular Substitutes for Religion in the Modern World, *Politics and Religion Journal*, Vol. 1. № 1, 2007.
 Sundal, Fatma. What has Happened in AKP Years in Turkey: the Condition of Islamism, Turkish Islam Synthesis and Islamist Violence, *Politics and Religion Journal*, Vol. 2, № 1, 2008.
 Sultana, Aneela. Digging Islamic Roots of Jihad to Unveil the Truth, *Politics and Religion Journal*, Vol. 2, № 1, 2008.

Инијернеј извори

- <http://ankara.mfa.rs>
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>
<http://www.index.hr>
<http://www.nezavisne.com/>
<http://www.pobjeda.me>
<http://www.rts.rs>
<http://www.setimes.com>
<http://tr.mvp.hr/>

HOW NATIONS OF FORMER YUGOSLAVIA LOOK ON MODERN TURKEY

by

Miroљub Jevtić

SUMMARY: The states that were created after the breakup of former Yugoslavia in the last decade of the 20th century had long been either part of the Ottoman Empire or in conflict with it. It is all reflected in their relationship with today's Turkey, the successor of the Ottoman Empire. The author shows how the newly independent states look on Turkey today. Special attention was dedicated to the causes of different views on Turkey. In author's opinion, it is the basis for mutual understanding and the development of good relations among Balkan States and it is also the condition for peace and stability in Europe (and in the Mediterranean).

KEY WORDS: Yugoslavia, Turkey, the new states in South East Europe, attitudes, differences

Гојко Рикаловић, Жаклина Сџојановић
и Зорка Закић

НОВИ ОБРАЗАЦ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА И ЗАПОШЉАВАЊА: Модел креативне руралне индустријализације

САЖЕТАК: У раду су анализиране перформансе тржишта рада у претежно руралним областима Србије класификованим према ОЕЦД критеријуму руралности (мање од 150 становника/км²). Обухваћено је 18 области на III нивоу статистичке номенклатуре територијалних јединица (NUTS III). Анализа указује на структурне проблеме везане за старење становништва, лошу образовну структуру и неповољне секторске односе запослености. У контексту решавања проблема незапослености спроведена анализа на бази демографског индекса тржишта рада индикује потребу специфичног приступа структурно различитим подручјима руралне Србије. Решење се тражи у новом обрасцу привредног развоја и запошљавања у оквиру кога примат добијају иновативност и модел креативне руралне индустријализације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: претежно руралне области, тржиште рада, индикатори, запосленост, креативна економија

ОД ЕГЗОГЕНИХ ДО ЕНДОГЕНИХ МОДЕЛА:

Улога радне снаге као покретача развоја руралних региона

У литератури постоје различита објашњења улоге коју поједини фактори имају у контексту регионалног, а унутар њега, и руралног развоја [Terluin 2001]. Производна функција у традиционалним моделима има два параметра – радну снагу и капитал. Тако *неокласична теорија разлика* регионалне разлике објашњава као последицу расположивости и интеррегионалне мобилности производних фактора – рада и капитала. Капитал тежи да се сели у регионе с вишком јефтине радне снаге, док се радна снага креће у супротном смеру. Напуштајући теорију засновану на факторима понуде, *кеновски приступ* потенцира дејство фактора тражње за производима одређеног региона. Економске активности региона овде су подељене на базичне активности за извоз и небазичне активности за подмирење интерне потрошње. Разлике у економској развијености директна су последица обима економске активности усмерене ка производњи

добра и услуга за потрошњу ван региона. *Чисти модели агломерације* факторској расположивости додају и екстерне факторе економије обима која настаје као резултат концентрације рада или капитала. Функционисање водеће или пропульзивне фирме на одређеној територији делује као фактор привлачења осталих врста послова у региону. Према овом приступу, једном настале регионалне разлике могу се само увећавати. Ипак, основ за дугорочно генерисање економског просперитета проналази се и у локалним факторима развоја. *Модели локалног миљеа* валоризују утицај способности радне снаге, техничког и организационог знања, као и социјалне инфраструктуре одређеног подручја на приходе настале као резултат ангажовања основних фактора производње – капитала и рада. Специфични развојни фактор се у суштини односи на људски капитал – знање генерисано путем истраживања и развоја или путем јавне инфраструктуре. У центру посматрања ендогених модела раста налазе се локално предузетништво, производна флексибилност, као и бројност, трошкови ангажовања, способност и мобилност радне снаге. То су уједно и фактори диференцирања региона, а тиме и лоцирања фиксног капитала. Територијална неједнакост у расположивости и квалитету фактора рада може изазвати сељења капитала ка местима оптималне употребе, изазивајући тако инвестиционе и дезинвестиционе циклусе. *Модели итериторијалног ириситија иновацијама* претходно идентификованим факторима развоја региона придодају и дифузију нових знања. Способност развоја локалне економије зависи од капацитета за трансфер ресурса од „старих“ начина употребе ка новим методама. Заједничка нота свих новијих приступа огледа се у наглашавању значаја креирања регионалних иновативних система. У оквиру њих потенцира се и приступ креативизације руралне индустрије [Рикаловић и Микић 2010].

На основу прегледа теоријских приступа, може се закључити да су расположивост и квалитет радне снаге лоциране у руралним срединама битни фактори развоја руралних региона. При томе треба имати у виду да је рурално тржиште рада специфично и да се његове особености одражавају на укупан потенцијал приступа који у први план истиче значај сопствених снага као главног покретача економског развоја.

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Огромне регионалне разлике, укључујући и разлике на релацији село–град, последица су практикованог модела класичне индустријализације [Закић и др. 2010]. Параметри неразвијености нарочито су продубљени у периоду транзиције када је традиционално неразвијеном Југу Србије у контексту економских и социјалних карактеристика додат низ региона лоцираних у Источној и Централној Србији [Арандаренко и Нојковић 2007]. У раду се полази од претпоставке да се кључне индикације стања и перспективе руралне економије на одређеном простору могу уочити посматрањем тржишта рада [Закић и Стојановић 2008а]. Оваква анализа пружа широку основу за доношење закључака о конципирању и

могућим ефектима политике руралног развоја. Карактеристике тржишта рада, попут дубине и структуре, могу послужити као основа за оцену улоге људског капитала као кључног фактора у креирању конкурентске позиције руралног региона [Закић и Стојановић 2008б].

У одабиру индикатора обично се инсистира на економским и социодемографским карактеристикама тржишта рада [The Way Group 2005]. Тако, на пример, PAIS (Proposals on Agri-Environmental Indicators) извештај у структури међународно усвојених статистичких показатеља којима се прати просперитет руралних региона од 58 индикатора руралног развоја 27 заснива на популацији и радној снази [Eiden и др. 2004]. Ови индикатори су обухваћени у три подручја: 1) *Популација и миграције* – демографија и промене; 2) *Друштвено благостање* – запосленост и квалитет запослености; 3) *Економска структура и перформансе* – предузећа, људски капитал и секторска структура. Истовремено, у оквиру листе усвојених OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) тема које треба континуирано пратити у смислу оцене квалитета руралног развоја, у делу који носи наслов *Економска структура и перформансе руралних региона*, посебно место припада индикаторима радне снаге и запослености [OECD 1994].

У овом раду прати се стање на тржишту рада у оквиру претежно руралних региона који су класификовани на трећем нивоу међународно прихваћене номенклатуре статистичких територијалних јединица (НСТЈ III = Nomenclature of Territorial Units for Statistics – NUTS III). Реч је о областима које су према OECD критеријуму руралности (густина насељености <150 становника/км²) сврстане у претежно рурална подручја. Основни показатељи о популацији селектованих подручја дати су у наредном табеларном прегледу (Табела 1). Подаци су доступни за Републику Србију без Косова и Метохије.

Табела 1: Претежно рурална подручја Србије према OECD методологији

Ознака	Подручје/област	Укупна популација	Рурална популација	Учешће руралног у укупном становништву (у %)
1	Западнобачка област	214.011	214.011	100,00
2	Јужнобанатска област	313.937	186.775	59,49
3	Севернобанатска област	165.881	165.881	100,00
4	Севернобачка област	200.140	200.140	100,00
5	Средњобанатска област	208.456	208.456	100,00
6	Сремска област	335.901	268.325	79,88
7	Златиборска област	313.396	313.396	100,00
8	Колубарска област	192.204	192.204	100,00
9	Мачванска област	329.625	206.732	62,72
10	Поморавска област	227.435	156.541	68,83
11	Рашка област	291.230	291.230	100,00
12	Борска област	146.551	146.551	100,00

13	Браничевска обл.	200.503	125.601	62,64
14	Зајечарска област	137.561	137.561	100,00
15	Нишавска област	381.757	362.196	94,88
16	Пиротска област	105.654	105.654	100,00
17	Пчињска област	227.690	227.690	100,00
18	Топличка област	102.075	102.075	100,00

Наведено према: Богданов Н. и Стојановић Ж. (2006): *Методологија утврђивања руралности и идентификација руралне Србије*, у: Наталија Богданов и М. Шеварлић (ред.). *Пољопривреда и рурални развој Србије у транзиционом периоду*, ДАЕС и Пољопривредни факултет Београд, стр. 61.

У презентованој анализи коришћен је скуп различитих индикатора. Квалитет радне снаге приказан је путем изабраних демографских показатеља (удео 65+ и 18+ у укупној популацији), индикатора виталне статистике (просечна старост и индекс старења) и образовне структуре становништва. Коришћени су индикатори запослености (број запослених на 1.000 становника, удео радног континента у укупном становништву, учешће активног у укупном становништву, секторска структура запослености и учешће пољопривредног у укупном становништву), као и показатељи незапослености (број незапослених на 1.000 становника, учешће лица који први пут траже запослење на тржишту рада и учешће неквалификованих лица у структури незапослених). Кључни показатељи тржишта рада у претежно руралним подручјима укључени у ову анализу јесу коефицијент издржаваног становништва, коефицијент значаја младе популације, стопа подмлађивања становништва, стопа супституције радног континента и демографски индекс тржишта рада.

ПЕРФОРМАНСЕ ТРЖИШТА РАДА У ПРЕТЕЖНО РУРАЛНИМ ОБЛАСТИМА СРБИЈЕ

Квалитивна радна снага

Подаци о становништву презентовани су на бази резултата Пописа становништва, домаћинства и станова спроведеног 2002. године. Ово су за сада једини доступни подаци на основу којих је истраживање могло бити реализовано. Интересантно би било да се подаци у оквиру ове студије накнадно упореде с пописним подацима из 2011. године. Ипак, и у ранијим истраживањима старост становништва је потенцирана као значајан структурни проблем руралних подручја [Бурсаћ и др. 2001]. Због тога, заступљеност различитих старосних група у укупном становништву заузима посебно место и у овој анализи. Израчунати су најзначајнији демографски показатељи стања према селектованим обележјима становништва претежно руралних области у Србији (видети Табелу 2).

Табела 2: Селектована обележја становништва претежно руралних области у Србији, 2002.

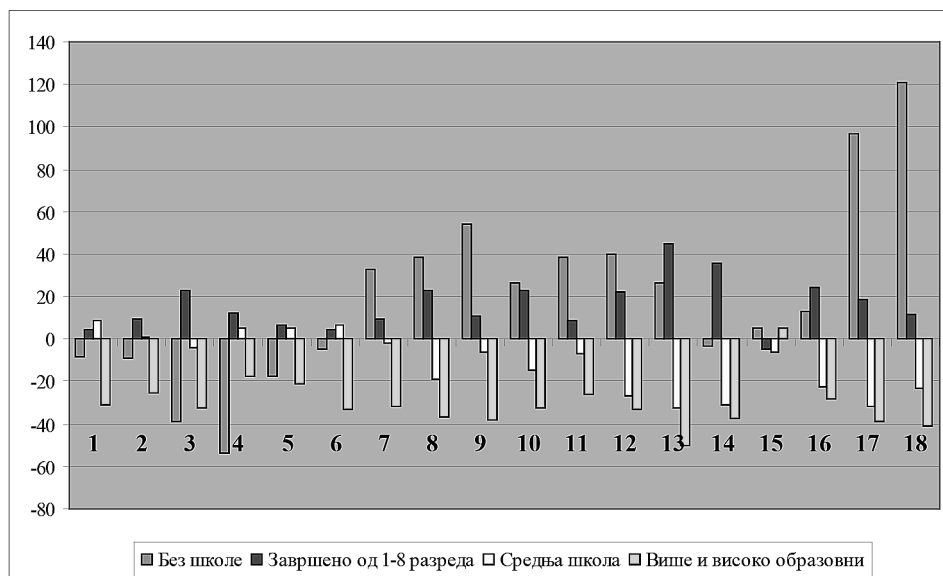
ОБЛАСТ	Удео 65+ у укупном становништву	Просечна старост	Индекс старења	Учешће пунолетних у укупном становништву
Западнобачка област	16,84	42,45	126,20	74,81
Јужнобанатска област	15,72	40,84	102,91	76,84
Севернобанатска област	16,46	41,84	116,40	75,15
Севернобачка област	15,86	41,32	111,18	78,21
Средњобанатска област	16,43	41,73	113,84	75,01
Сремска област	15,26	40,79	101,11	77,87
Златиборска област	15,17	41,49	108,81	76,30
Колубарска област	18,67	42,92	127,95	76,75
Мачванска област	16,05	41,28	104,60	75,78
Поморавска област	20,56	42,83	126,91	77,00
Рашка област	13,75	37,89	72,68	78,56
Борска област	18,21	43,09	131,21	73,38
Браничевска област	21,66	42,63	123,69	75,57
Зајечарска област	23,43	45,95	182,15	75,41
Нишавска област	17,95	42,50	130,19	80,59
Пиротска област	21,81	45,05	166,32	75,46
Пчињска област	12,85	37,02	64,59	75,12
Топличка област	19,28	42,71	124,90	73,96

Извор: *Општинске у бројкама 2011*, РЗС, обрачун аутора.

Просечна старост становништва у Србији 2002. године је износила 41,40 година, док је вредност овог показатеља у претежно руралним областима била нешто виша (41,91 година). Док је у развијеним земљама пораст просечне старости становништва резултат адекватне политике јавног здравља која утиче на пораст очекиване дужине живота, у нашој земљи овакав тренд резултат је, пре свега, пада наталитета и одлива младих људи ван земље током 1990-их. Удео становништва са 65 година и више у укупном становништву посебно је драматично висок у Источној и Југоисточној Србији (Зајечарска област 23,43%; Пиротска област 21,81% и Браничевска област 21,66%). Индекс старења показује да су једино Рашка и Пчињска област у повољнијем положају будући да бележе значајније веће учешће младе популације у укупној структури становништва. Додатно, индекс старења у Рашкој области износи 72,68, док је у Пчињској области овај показатељ имао вредност 64,59.

Квалитет радне снаге анализиран је на основу школске спреме становништва лоцираног у претежно руралним областима Србије. На основу поређења структуре становништва према школској спреми у изабраним областима Србије у односу на национални просек (Графикон 1) може се

учити да се северне области (лоциране у Војводини) налазе у нешто бољем положају у односу на остатак земље.

Графикон 1: Школска спрема становништва у претежно руралним областима Србије – одступања у односу на национални просек, 2002.

Извор: *Општинске у бројкама 2011*, РЗС, обрачун аутора.

Ипак, ниже учешће неквалификованог становништва (без школе) и више учешће становника са завршеном основном и средњом школом у односу на просек за земљу у целини нису довољни да се образовна структура становништва посматра као њихова изразита предност у односу на остале регионе. У погледу образовне структуре становништва највећи потенцијал показује *Нишавска област* (15) која бележи веће учешће становништва са завршеном вишом и високом школом у односу на национални просек. Осим тога, за укупну оцену могућности руралног развоја неопходна је и дубља анализа запослености/незапослености у смислу коришћења развојних потенцијала везаних за квалитет радне снаге лоциране у одређеним подручјима.

Запосленост/незапосленост

У публикацији *Општинске и региони у Србији 2011*, примарном извору презентоване анализе у оквиру овог рада, наводи се да су подаци о запосленима у правним лицима добијени на основу истраживања о запосленима и зарадама за запослене, које се редовно реализује два пута годишње у Србији. Подаци о приватним предузетницима добијени су на

основу полугодишњег редовног извештавања Републичког завода за здравствено осигурање, док су информације о запошљавању и незапосленим лицима преузете од Националне службе за запошљавање.

Посматрање радно активног становништва битно је из више разлога. Прво, радно активно становништво је с економског аспекта најважнији сегмент становништва. То је део који учествује у економском процесу, опредељујући заједно с осталим факторима обим и структуру производње, као и темпо развоја. Имајући у виду ситуацију у 18 области у Србији (Табела 3), јасно се уочава да су у погледу учешћа активног у укупном становништву подручја међусобно изједначена, тј. да нема статистички битних разлика у овом погледу. Учешће активног у укупном становништву минимално је у *Тойличкој области* (40,95%), док је максимална вредност овог показатеља забележена у *Колубарској области* (50,93%).

Табела 3: Запосленост у претежно руралним областима Србије, 2010.

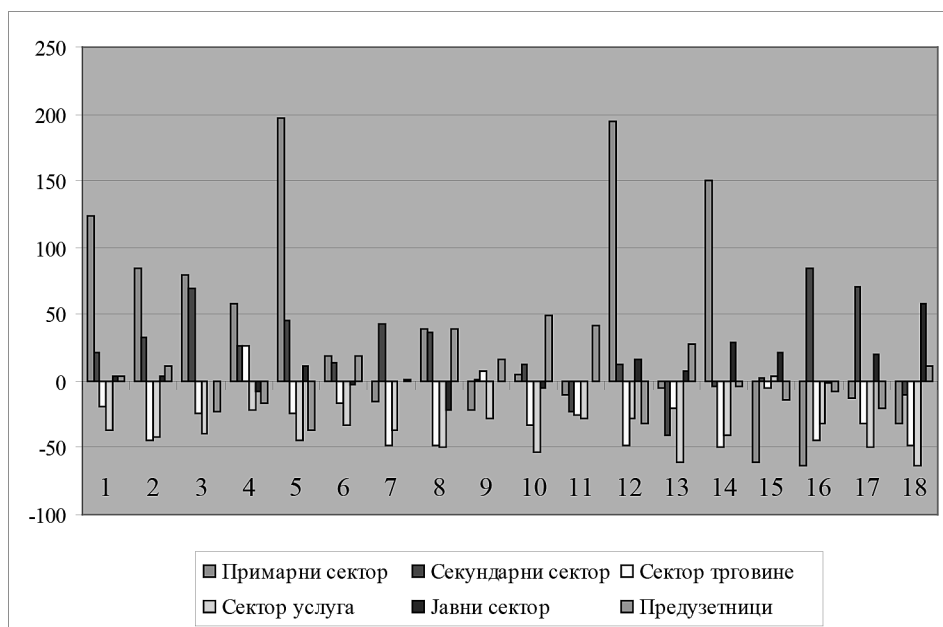
ОБЛАСТ	Ранг пр. бр. запослених на 1.000 станов. (у Србији)	Удео радног контингента у укупном становништву	Учешће активног у укупном становништву	Удео пољоприв. у укупном становништву
Западнобачка област	13	67,63	43,43	9,92
Јужнобанатска област	15	67,75	45,39	12,90
Севернобанатска област	9	67,57	44,47	14,68
Севернобачка област	3	68,23	44,94	10,23
Средњобанатска област	12	67,51	45,04	12,83
Сремска област	18	68,05	44,93	12,55
Златиборска област	13	67,53	46,81	13,70
Колубарска област	5	65,35	50,93	25,43
Мачванска област	21	66,87	49,08	24,22
Поморавска област	4	63,76	44,00	14,03
Рашка област	16	65,92	43,17	10,24
Борска област	10	65,86	44,05	10,87
Браничевска област	25	61,60	44,52	25,16
Зајечарска област	19	63,25	42,60	10,51
Нишавска област	8	66,46	44,77	7,94
Пиротска област	6	63,81	43,35	5,42
Пчињска област	22	64,37	41,94	11,05
Топличка област	24	63,08	40,95	10,97

Извор: Ојшћине у бројкама 2011, РЗС, обрачун аутора.

С друге стране, уочавају се разлике између радног контингента и активног становништва. Радни контингент је само показатељ понуде радне снаге, али не и активности/запослености на посматраном подручју. Тако се према броју запослених на 1.000 становника као најбоље у оквиру

доминантно руралних подручја Србије издвајају три области – *Севернобачка, Поморавска и Колубарска*, док су у далеко најгорем положају подручја лоцирана у *Браничевској, Тоџичкој и Пчињској области*. Интересантно је да је у оквиру *Колубарске области* коју карактерише висок степен запослености становништва у односу на остатак Србије, чак 25,43% становништва регистровано као пољопривредно.

Обим активног становништва недвосмислено зависи од демографских фактора као што су старост и пол. С друге стране, обим активног становништва је у директној вези с факторима економске природе. Ниво економске развијености региона и изграђеност привредне структуре дефинишу ниво запослености. Отуда се додатне информације о запослености у одређеном подручју могу тражити кроз анализу секторске структуре (Графикон 2).

Графикон 2: Секторска структура запослених у претежно руралним областима Србије – одступања у односу на национални просек, 2010. *Извор: Општинске у бројкама 2011, РЗС, обрачун аутора.*

Доминантно рурална подручја специфична су по знатно већем учешћу примарних делатности (пољопривреде, шумарства, водопривреде и рударства) у структури укупне запослености у односу на републички просек. Ипак, у овом погледу нарочито се истиче север Србије (Војводина) и две области у Источној Србији – *Борска и Зајечарска области*. У

Војводини је запосленост изразита и у сектору прерађивачке индустрије, док се за друге две поменуе области Источне Србије то не може рећи.

Уочава се, такође, да у подручјима са структурним проблемима натпросечну запосленост остварују два сектора: 1) у *Мачванској, Поморавској, Рашкој и Браничевској области* значајније је учешће приватних предузетника у укупној структури запослених; 2) у четири области – *Зајечарској, Нишавској, Топличкој и Пчињској*, натпросечан број запослење налази у сектору јавних услуга (школство, здравство, комунална предузећа и друге јавне услуге).

На крају, према броју незапослених лица убедљиво најнижу позицију заузимају *Рашка, Топличка и Нишавска области* (Табела 4). На пример, *Рашку област* карактерише и највеће учешће лица која први пут траже запослење на тржишту рада, али и изразито неповољна квалификациона структура – учешће неквалификованих лица у структури незапослених у овом подручју је чак 44%.

Табела 4: Показатељи незапослености у претежно руралним областима Србије, 2010.

ОБЛАСТ	Ранг региона према бр. незапослених на 1000 становника	Учешће лица који први пут траже запослење на тржишту рада	Учешће неквалификованих лица у структури незапослених
Западнобачка област	15	29,4	32,4
Јужнобанатска област	11	38,9	42,1
Севернобанатска област	18	28,5	47,1
Севернобачка област	20	24,4	40,8
Средњобанатска	16	31,9	40,1
Сремска област	21	30,9	35,6
Златиборска област	14	42,4	32,5
Колубарска област	23	30,2	35,2
Мачванска област	8	38,3	31,0
Поморавска област	7	39,1	38,7
Рашка област	1	56,0	44,0
Борска област	19	33,5	42,3
Браничевска област	25	35,3	43,0
Зајечарска област	13	29,8	39,3
Нишавска област	5	33,4	24,1
Пиротска област	4	28,8	40,0
Пчињска област	6	51,9	47,5
Топличка област	3	38,7	40,5

Извор: *Општинске у бројкама 2011*, РЗС, обрачун аутора

Кључни показатељи тржишта рада

Демографску анализу треба искористити и у контексту истраживања могућности за развој руралних региона. Анализа је заснована на кључцима који се могу донети посматрањем следећих показатеља: 1) коефицијента издржаваног становништва (однос популације између 0 и 14 година и популације преко 64 година старости према радно способном контингенту); 2) коефицијента значаја младе популације (популација између 0 и 14 година према радно способном контингенту); 3) стопе подмлађивања становништва (популација изнад 64 према популацији од 0 до 14 година старости); 4) стопе супституције радно способног контингента (популација између 15 и 24 година према популацији између 55 и 64 година старости); 5) демографског индекса тржишта рада (популација између 5 и 14 година према популацији између 55 и 64 година старости). Последњи индикатор даје прве оцене о томе каква је потреба за новим радним местима у наредних десет година. Овој потреби се мора одговорити на адекватан начин да би се предупредила миграција ван региона и даљи пад руралне популације. Израчунати показатељи представљени су у табеларном прегледу 5.

Табела 5: Показатељи тржишта рада у претежно руралним областима Србије, 2002.

ОБЛАСТ	Коеф. издржав. становништва	Коеф. значаја младе попул.	Стопа подмлађив. становништва	Стопа супстит. радног контингента	Демографски индекс тржишта рада
Западнобачка област	0,47	0,22	90	118	0,94
Јужнобанатска област	0,47	0,23	101	124	1,03
Севернобанатска обл.	0,48	0,23	95	112	0,94
Севернобачка област	0,46	0,23	98	116	0,93
Средњобанатска обл.	0,48	0,23	96	115	0,99
Сремска област	0,46	0,24	105	129	1,08
Златиборска област	0,47	0,25	110	130	1,10
Колубарска област	0,51	0,23	84	117	1,01
Мачванска област	0,48	0,24	100	134	1,11
Поморавска област	0,56	0,24	73	110	0,95
Рашка област	0,50	0,29	141	151	1,35
Борска област	0,50	0,23	82	105	0,91
Браничевска област	0,61	0,26	73	108	1,02
Зајечарска област	0,57	0,20	54	85	0,70
Нишавска област	0,49	0,22	82	107	0,89
Пиротска област	0,56	0,21	63	96	0,81
Пчињска област	0,53	0,33	167	154	1,60
Топличка област	0,56	0,26	85	101	0,95

Извор: Ојшћине у бројкама 2011, РЗС, обрачун аутора.

У посебно значајном проблему у погледу демографских показатеља тржишта рада, који се добијају посматрањем стопе подмлађивања становништва и стопе супституције радног континента, налазе се *Зајечарска* и *Пиротска област*, док су у контексту економских проблема запошљавања у најтежој позицији *Пчињска* и *Рашка област*, у којима је, аналогно израчунатом демографском индексу тржишта рада, потребно креирати за 60 %, односно 35 % више радних места у наредних десет година како би становништво које добија статус радно способног истовремено било сврстано у категорију запосленог. Гледано у целини, овакво стање прави је изазов за дефинисање новог приступа у креирању радних места у претежно руралним срединама Србије.

МОДЕЛ КРЕАТИВИЗАЦИЈЕ РУРАЛНОГ РАЗВОЈА

Креативизација руралних индустрија

Носећу улогу у процесу потпуне експлоатације развојних потенцијала руралних подручја има процес креативизације индустрије. Одрживост новог концепта руралног развоја не огледа се само у очувању квалитета природних ресурса и биоразноврсности, него и у очувању социјалног и културног диверзитета. Основно обележје руралне Европе је диверсификација привреде и ширење секундарних и терцијарних делатности у руралним подручјима. Под утицајем досадашњег концепта индустријализације смањује се удео традиционалног рада и неквалификованих радника, а запослени и на руралним пословима попримили су одлике индустријских радника. Резултат тога је потреба за променом концепта руралне индустријализације. У том смислу, и за Србију као значајна, нова генеричка снага јавља се могућност експанзије и концентрације талента, технологије и толеранције на њеним руралним подручјима.

Спровођењем амбициозних културних пројеката на руралним подручјима која се одликују високом незапосленошћу може да се покрене друштвена и економска обнова. Наиме, ти пројекти омогућавају секундарно запошљавање у областима повезаним с креативним индустријама и иницирају микро запошљавање у самим креативним делатностима. Понекад је и изградња одговарајућих објеката културе у руралним областима разлог за досељавање креативних професионалаца. Они ће бити подједнако привучени како улагањима у галерије, музеје, концертне дворане тако и у образовне и здравствене објекте и локалну инфраструктуру, али и адекватним приступом интернету, одговарајућим ценама некретнина, као и руралном културном сценом. Оправданост за развојне приступе оријентисане ка култури, уметности и обнови и развоју руралне економије не заснива се само на њиховим тренутним економским и друштвеним ефектима, већ и на последичном економском утицају кроз брендирање руралних подручја као креативних ентитета. Тиме креативност постаје индикатор и показатељ динамизма и иновативности у економији руралних подручја, односно трансформише се од нечега што може да пружи економске резултате у средство руралне индустријализације.

На руралним подручјима креативност потиче из одређеног културног контекста и промовише културни садржај идеја, вредности и традиције. Стога у развоју руралних креативних индустрија једначина која повезује лични талент, креативност, интелектуално власништво и профит јесте веома сложена јер не сме игнорисати традицију и колективне процесе, у чијим оквирима појединачни таленти и нове идеје стичу вредност и значење, односно не смеју се занемарити ни колективне вредности ни системи.

Анализе показују да на руралним подручјима могу бити заступљена два режима развоја [Woјan и McGranahan 2007]. Један развојни режим присутан је на подручјима која се одликују веома повољним условима развоја и заснован је на предузетништву и креативној класи. Други развојни режим је више изражен на мање погодним подручјима у развојном смислу. Он се више ослања на екстерне факторе и вероватно је више условљен близином градова, јевтином радном снагом и природним ресурсима. Рурална подручја која потенцирају предузетништво као развојну стратегију треба да воде рачуна о могућем доприносу екстерних погодности као средству привлачења креативног капитала и науке и истраживања. Многа рурална подручја гледају на предузетништво као на алтернативни пут развоја, али и он може бити ограничен могућностима привлачења креативних предузетника. С тог становишта у новој руралној парадигми ОЕCD-а из 2006. године валоризација руралних развојних погодности промовише континуитет руралног раста у привреди заснованој на знању и креативности.

Креативне индустрије (издаваштво, филмска индустрија, музичка индустрија, извођачке уметности и фестивали, адвертајзинг, архитектура, графички, модни и дизајн производа, радио и телевизија, рукотворине, стари, ретки и уметнички занати, мултимедија, као и поједине сфере традиционалног културног живота) своју одрживост на тржишту постижу међусобним повезивањем с другим секторима (на пример, туризам, културно наслеђе и баштина; издаваштво и филмска индустрија; аудио-визуелне индустрије, туризам и филмска индустрија; дизајн, архитектура, адвертајзинг и други привредни сегменти и сл.). Поље културног туризма је најбоља илустрација повезивања културе, уметничке продукције, интелектуалног власништва и њихове економске експлоатације. Поред наведених пословних пракси и индустрија, креативна економија обухвата патентне делатности (наука и иновације, истраживање и развој), индустрије робних знакова, као и ону продукцију код које је форма важнија од садржаја. Међутим, креативност постаје и једна од кључних компоненти традиционалних делатности попут аутомобилске индустрије (патенти и дизајн) и пољопривреде (као чиниоца индустрије биотехнолошких добара). Креативни и традиционални сектори, међусобно се повезујући и сједињујући, доводе до суштинског преображаја индустријског поретка. Синергија креативности, економских, социјалних и културних промена већ је условила преобликовање старих модела производње и дистрибуције: стара производња наставља да обезбеђује радну снагу и материјалне

ресурсе, док се капитал и симболичка добра концентришу у новим секторима креативне економије (најбољи пример је филмска индустрија) [Bilton 2007].

Рурални развој у нашем времену има све више креативизацију индустрија и других делатности на сеоским подручјима као свој основни садржај. Креативизација је, у основи, развој укупне руралне привреде који се одиграва под утицајем креативности, односно то је развој укупне привреде на руралним подручјима у коме посебно место има креативна економија. У суштини, креативизација значи ослобађање руралних индустрија од аграрно сировинских обележја и преусмеравање у правцу успостављања разгранатих производних структура у којима основне елементе чине прерада аграрних и индустријских сировина у добра и услуге са значајним креативним садржајем. У току креативизације руралног развоја дешавају се вишеструке структурне промене: повећава се удео непољопривредних радних места, расту приходи од креативних индустрија и других непољопривредних делатности, смањује се учешће пољопривреде и конвенционалних индустрија у генерисању дохотка и запошљавања. Суштина креативизације руралних подручја није да се повећава производња креативних добара и услуга на рачун заустављања производње других производних сектора на сеоским подручјима, већ да друге руралне привредне области повећавају и унапређују своју производњу под утицајем креативне економије.

Једна од значајних предности креативизације руралне индустријализације је то што промовише уједначавање економског раста на сеоским подручјима. Кључни фактори брзог развоја руралних индустрија су: расположива јефтина радна снага, децентрализација производње кроз уговоре с градским предузећима и продавцима, предузетничке локалне управе које подстичу развој прерађивачких капацитета, присуство дугорочних уговорних односа, почетни индустријски услови (који се одликују запосленошћу у прерађивачким капацитетима) пружају велике могућности за улазак малих фирми у органски сектор. Међутим, развој руралних индустрија и њихова креативизација захтевају доношење стратегије изградње новог села што може иницирати значајну улогу креативне привреде на руралним подручјима. Наиме, креативност је део традиционалног руралног културног контекста. Она поред оригиналности јесте и корисна, тј. омогућава да се дође до нечег практично примењивог. У руралном контексту сасвим је разумљиво да креативност није нужно економско добро само по себи, али да оно то може постати применом.

Креативно предузетничтво као главни фокус руралне индустријализације

Рурална индустријализација је објашњење за успех МСП (малих и средњих предузећа) у сеоским областима. Она је контекст њиховог иновативног и предузетничког потенцијала. Важно је обратити пажњу на материјалне аспекте конкурентности, посебно на оне везане за технологију

и њену примену, као и на неопипљиве аспекте као што су предности стечене коришћењем нових радних искустава и маркетиншких стратегија. Квалитет се све више јавља као одредница конкурентности руралних МСП, посебно оних која се баве производњом хране и пића, пољопривредом, занатством итд. Поред тога, долази до појаве динамичније и диверсификованије руралне привреде која омогућава да рурална МСП буду покретачи раста локалне запослености. Разлози за успех малог и средњег бизниса на селу често се састоје у томе што су руралне фирме иновативније и предузимљивије од својих урбаних конкурената. Таква рурална предузећа у свом пословању примењују ИКТ. Ипак, не смеју се изгубити из вида ни предности стечене коришћењем јефтиније радне снаге, применом нове пословне праксе и маркетинг стратегијом руралних МСП. Економске перформансе руралних подручја и фирми унутар њих највише су условљене њиховим иновативним способностима и могућностима примене иновација. У том погледу важне су релације како с научним открићима тако и с локалним културним и друштвеним системима. Као аспект иновирања посебно је наглашен квалитет који је истовремено и критеријум за диференцирање руралних предузетничких подухвата и средство за остваривање конкурентских предности на тржишту.

Приликом изградње концепта квалитета хране укључују се елементи географског идентитета који карактеришу дато подручје, на пример, разнолики рурални пејзажи, традиција, историјски споменици и културно наслеђе [Jarvis и др. 2001]. Везујући своје производе за локалне културне симболе рурална МСП теже да постигну одређени степен компатибилности производа с културним специфичностима датог подручја. Презентовање локалних културних вредности (нарочито блискости и поверења) у току продаје производа доводи до њеног повећања. Такав приступ, у зависности од учинка, може изазвати заинтересованост компанија, које послују ван датог руралног подручја, за присвајање његових локалних специфичности, а тиме се замишљене (или стварне) границе географског идентитета могу проширити. Поред одговарајуће цене, намене и имица производа, прихватање локалне или опште репутације руралних подручја као средства маркетинга може имати веома важну улогу у стварању компаративних предности руралних предузећа. Према томе, у случају производње прехранбених добара и пића рурална репутација може бити погодна за промовисање одређене пословне културе.

Једна од кључних тема које се односе на различите аспекте квалитета објашњава тзв. рурални парадокс и укључује разматрање користи и непредвиђених позитивних и негативних последица руралног имица на дате произвођаче [Jarvis и др. 2001]. Наиме, рурално окружење утиче на успешност МСП преко више фактора и локалних специфичности којима се она морају прилагођавати. Ти фактори и специфичности у знатној мери опредељују пословно одлучивање унутар руралних фирми. Рурални амбијент доводи до парадокса: неким својим карактеристикама он поспешује пословне подухвате кочећи истовремено развој осталих компанија. Стицање конкурентских предности руралних МСП у битном степену детерми-

нисано је сеоским амбијентом. Ове руралне фирме често користе карактеристичне симболе датог руралног подручја у склопу сопствене презентације. Тиме настоје да себе и своје производе учине препознатљивим за потрошача. Међутим, нека МСП не користе директно своју руралну локацију као гаранцију квалитета производа, односно она то чине употребљавајући друге инструменте (посебно кроз одговарајући ниво сервиса потрошача). Ипак, у случају неких МСП манифестује се чврста повезаност потрошачке перцепције квалитета и области у којој је фирма лоцирана. Ова предузећа су постала препознатљива за своје потрошаче намерно користећи руралне термине у свом називу и настојећи да њихови производи буду у складу с локалном културом и вредностима.

МСП у руралним регионима могу наићи на позитивну страну своје руралне локације са становишта привлачења старијег и искуснијег персонала. Када се у огласу објави да је производни капацитет лоциран у руралном крају, то је с аспекта људи с искуством који траже посао позитивно (то је мирно и поуздано место за живот и рад). Поред тога, мора се водити рачуна и о укореењеним мишљењима и предрасудама неких људи о руралном бизнису. Може се констатовати да МСП увиђају значај своје руралне репутације, али она се углавном не користи као нешто што означава квалитет производа већ као метод профилисања саме фирме од стране потрошача.

Руралне индустрије обухватају све индустрије које су лоциране у руралним срединама и које се баве производњом добара или услуга. Руралне индустријске јединице треба да допринесу остваривању циљева, као што су: 1) повећање запослености у руралним срединама; 2) развијање предузетништва и предузетничког духа међу незапосленом омладином у руралним областима; 3) креативизација руралних индустрија и њено динамизирање; 4) обезбеђивање адекватне подршке финансијских институција кроз већи прилив кредита за рурални индустријски сектор.

Ове руралне индустријске јединице разликују се од подручја до подручја у зависности од величине и типа индустријске производње, док се њен развој мора пратити са становишта локалних потреба, сировина, техничке опремљености и захтева тржишта. Може се очекивати да ће највећи број руралних пословних јединица бити у оквиру прехранбене производње и у области услуга. Међутим, важан је развој како руралних предузећа тако и њиховог окружења.

Прави замах у процесу руралне индустријализације уследиће снажнијом пенетрацијом креативности и креативних индустрија у сеоским областима. Пuteви креативних индустрија и руралног развоја све ће се више укрштати: на пример, изградњом музичких студија на сеоским подручјима, могућностима снимања ТВ серија у руралним областима, производњом филмске продукције на сеоским локацијама, брендирањем руралних подручја коришћењем филмских брендова, уметничких колонија и фестивала, економском експлоатацијом руралног наслеђа и локалних културних вредности, брендирањем концепта хране и пића, развојем културног туризма и сл. Рурална подручја су значајни извори историј-

ског наслеђа, традиције, културне баштине, различитих обичаја, археолошких налазишта, кућне радиности, али и природних руралних пејзажа и других елемената којима се користе креативне индустрије. Интересантни рурални мотиви могли би послужити као снажан мамац за привлачење познатих компанијских брендова (велике компаније могле би бити заинтересоване да развију у оквиру концепта друштвене одговорности пословања модеран имиџ појединих руралних области и локалитета). Све то ће доприносити побољшању инвестиционе климе на руралним подручјима, промени структуре прихода сеоског становништва у правцу веће заступљености зарада од непољопривредних активности, подизању образовног и културног нивоа локалне популације, задржавању млађих људи на селу, као и досељавању креативних професионалаца и повратку искуснијих генерација. Индустријализацијом и креативизацијом руралних подручја значајне промене доживљаваће и структура потрошње, што ће са своје стране даље диверсификовати привредну структуру дотичних области. У том контексту јавља се потреба за доношењем националног програма руралне индустријализације и јачања њене креативне компоненте. Главни пут у будућност, свакако, биће све већа заступљеност креативног предузетништва и предузетника на руралним подручјима, што ће омогућити најпре смањење сиромаштва, а потом отварање перспективе изградње богатог друштва.

ЗАКЉУЧАК

Претходно презентоване анализе и истраживања у овом раду указују на изразит проблем незапослености у претежно руралним областима Србије. То је истовремено значајан део проблема укупне незапослености (па и на урбаним подручјима). У оквиру традиционалних модела излаз се обично тражи у додатном запошљавању у пољопривреди и око ње. Ипак, овај модел је продуковао значајне регионалне диспропорције. Имајући све наведено у виду, у визији развоја Србије битно место треба да припада отклањању развојних диспаритета продукованих класичним моделом индустријализације као доминантним концептом развоја. Пољопривреда је остала на периферији индустријализације, док су рурална подручја вишеструко запостављена у привредном развоју. Нови концепт развоја заснива се на стварању услова за развој заједнице која једнаку шансу пружа животу у граду и селу, као и остваривању дохотка како из примарних, тако и из секундарних и терцијарних делатности и то у свим њеним регионима. Овакав концепт добија посебно на значају у контексту даљег ширења ЕУ и прихватања нових чланица које воде одговорну политику равномерног економског и социјалног развоја. Претприступни фондови би у том смислу могли бити додатни импулс искоришћавању креативног потенцијала сеоских подручја. Последњих четрдесетак година генерисан је знатан фонд нових знања и идеја повезаних с привредом, информатичким технологијама, маркетингом и менаџментом, што упућује на иновирање концепта руралне индустријализације у правцу ува-

жавања интензивног процеса креативизације. Наиме, уместо стратегије „Култура за све“ на руралним подручјима као развојна полуга у њиховој будућности (а већ и сада) биће заступљен образац „Све с културом и креативношћу“. Тиме се отварају могућности обнове, јачања социјалне и друштвене кохезије, јачања идентитета и економских перформанси, а посебно укључивања незапослене и недовољно запослене радне снаге у до сада запостављеним националним привредним потенцијалима на руралним подручјима. Нови концепт развоја и запошљавања у Србији више мора бити усмерен у правцу јачања процеса руралне индустријализације, а не велике реиндустријализације (изградња великих капитал интензивних производних капацитета, обнова некадашњих индустријских гиганата и сл.). За разлику од велике реиндустријализације која се базира на егзогеним моделима раста, концепт руралне индустријализације полази од уважавања ендогених чинилаца развоја.

ЛИТЕРАТУРА

- Арандаренко М. и А. Нојковић. *Преглед њржииииа рада у Србији*, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe, Thessaloniki, 2007.
- Бурсаћ, М. Д., Ж. Н., Бјелац и В. М., Никитовић. Старење и национална структура становништва Војводине, *Зборник МС за друшћивене науке*, 110–111, 2001: 147–155.
- Закић З., Г. Рикаловић и Ж. Стојановић. Рурални развој у фокусу нове индустријализације, *Економски видици*, 15, 2, 2010: 133–144.
- Закић З. и Ж. Стојановић. *Економика аџрара*, Економски факултет, Београд, 2008а.
- Закић З. и Ж. Стојановић. Регионални развој и проблеми запошљавања на тржишту рада у руралним срединама Србије, *Acta Economica*, 8/6, Бања Лука, 2008б: 33–54.
- Републички завод за статистику, *Оишћине у бројкама 2011*, РЗС, Београд, 2011.
- Рикаловић, Г. и Х. Микић. Економска ефикасност и утврђивање типова развоја креативног сектора, *Кулћура*, 128, 2010: 14–29.
- Рикаловић, Г., и Х. Микић. Креативне индустрије и трговинска размена Србије с иностранством, Међународна конференција – Зборник радова *Економска наука у функцији креирања новоџ йословноџ амбијенћииа*, Економски факултет Приштина, Косовска Митровица, 2011.
- Bilton C. *Management and creativity: From Creative Industries to Creative Management*, 1st edition, Blackwell Publishing Ltd, Oxford, 2007.
- Eiden, G., J. Bryden, A. Copus, M. Mitchell, Y. Loughrey, Piorr, H.-P., U. Eppler. *Proposals on Agri-Environmental Indicators*, PAIS II Final Report, Luxembourg, 2004.
- Jarvis D., P. Dunham, B. Llbery B. *Rural industrialization, quality and service: Some findings from South Warwickshire and North Devon*, Coventry University, 2001.
- OECD: *Creating rural indicators for shaping territorial policy*, OECD, Paris, 1994.
- Terluin, J.I. *Rural regions in the EU – Exploring differences in economic development*, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen Rijksuniversiteit, Groningen, 2001.
- The Way Group. *Handbook on Rural Households' Livelihood and Well-being: Statistics on Rural Development and Agriculture Household Income*, Wye, 2005.
- Wojan T. R., D. A. McGranahan. Ambient Returns: Creative Capital's Contribution to Local Manufacturing Competitiveness, *Agricultural and Resources Economics Review*, 36, 2007, 133–148.

A NEW FORM OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND EMPLOYMENT:
MODEL OF CREATIVE RURAL INDUSTRIALIZATION

by

Gojko Rikalović, Žaklina Stojanović and Zorka Zakić

SUMMARY: This paper analyzes the performance of the labour market in the predominantly rural areas of Serbia classified according to the OECD criterion of rurality (<150 inhabitants/km²). The research covers 18 NUTS III areas. The analysis emphasizes the structural problems of the aging population, poor education and unfavourable employment structure in the study area. A survey specifically refers to the consideration of demographic labour market index, directing the public policy actions toward different treatment of different rural areas in Serbia. The specific answer is found in the new approach based on innovativeness and the model of creative rural industrialization.

KEY WORDS: Predominantly Rural Areas, Labour Market, Indicators, Employment, Creative Industry

Јована Милушиновић

КРИТИЧКИ КОНСТРУКТИВИЗАМ: УСПОСТАВЉАЊЕ ОТВОРЕНОГ И КРИТИЧКОГ ДИСКУРСА У НАСТАВИ*

САЖЕТАК: Конструктивизам данас представља популарну сазнајну теорију са значајним импликацијама на наставу и образовање. У овом раду афирмише се форма критичког конструктивизма у оквиру које се нагласак ставља на социјално освешћивање и демократски развој друштва. У том оквиру у раду се разматрају основна обележја критичког конструктивизма и могућности његове примене у настави. Циљ је да се прикажу карактеристике отвореног и критичког дискурса као дистинктивних ознака примене критичког конструктивизма у настави, те да се анализирају практичне импликације ове теоријске позиције на положај и улогу наставника који се сматра кључним фактором подизања квалитета образовања. Закључује се да пажљива примена ове теоријске позиције у настави може бити изузетно плодотворна јер пружа јединствен подстрек за разноликост и иновативност. Констатује се да је критичка перспектива у области образовања посебно значајна у условима припреме ученика за активну улогу грађанина који партиципира у даљој демократизацији властите друштвене заједнице, као и у условима припреме за живот у неизвесном свету различитости.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: критички конструктивизам, наставник, образовање, социјални конструктивизам, социјално освешћивање

УВОД

Услови убрзаног развоја и глобализације у друштву знања постављају данас пред појединца нове изазове. Како би се човек ефикасно прилагођавао брзим технолошким и друштвеним променама, неопходно је да стекне кључне компетенције везане за лично остварење и развој, активно грађанство, социјалну инклузију и могућност запошљавања на тржишту рада. Стога, приоритетни задатак политике образовања у Европи представља побољшање квалитета образовања за друштво знања, односно

---

* Чланак представља резултат рада на пројекту „Квалитет образовног система Србије у европској перспективи”, бр. 179010 (2011–2014), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

образовање и учење које укључује развој способности мишљења и разумевања природних и друштвених процеса и примену стечених знања ради остваривања индивидуалних и друштвених циљева. Продуктиван и испуњен живот у друштву знања захтева одређена знања и вештине као што су способности учења, критичког и креативног мишљења, аутономног деловања, те успешне комуникације и сарадње у мултикултуралном друштву. Све то отвара питање како обезбедити образовање које је потребно појединцу да би се снабдео знањима и вештинама који су неопходни ради брзог прилагођавања новим ситуацијама и изазовима.

Када је реч о испитивањима могућности побољшања квалитета образовања, у литератури новијег датума [Brooks & Brooks 1999; Von Glasersfeld 1995], посебна пажња посвећује се начинима на које појединац конструише властито разумевање света. У основи *конструктивизма* као теорије сазнавања налази се метафора конструкције имплицирана у првом принципу конструктивизма [Von Glasersfeld 1995: 18] којим се истиче да знање представља активну конструкцију субјекта који сазнаје. Из овог принципа произилази да не постоји неки корпус знања смештен изван појединца који треба открити, а потом пренети на ученика. Знање о свету није пасивна копија стварности, већ представља производ конструисања индивидуалног ума. Истовремено, у оквиру конструктивизма препознаје се важност социјалних процеса путем којих се конструишу и реконструишу знања [Palincsar 1998]. Према овом гледишту, учење представља више једну социјалну активност у којој они који уче ступају у међусобне односе и развијају властита разумевања стварности кроз дискурс.

Очигледно је да се у расправама о метафори конструкције прави дистинкција између ученичких психолошких процеса, с једне, и социјалних процеса у настави, с друге стране [Милутиновић 2011]. У том оквиру се у литератури најчешће „лабаво” групишу две форме конструктивизма: *индивидуални* и *социјални* [Davis & Sumara 2002]. Значајно је напоменути да се у новије време исказује потреба за даљим развојем индивидуалистичке перспективе, посебно у подручју етике и социјалне интеракције [Von Glasersfeld 2000]. У литератури у области образовања све је више радова [O'Brien 2000; Taylor 1998] у којима се наводи да је индивидуална форма конструктивизма уступила место социјалној перспективи која се усредсређује на процесе заједничког изграђивања знања кроз интеракцију и преговарања у друштвеном окружењу. *Социјални конструктивизам* одбацује ендегену епистемологију индивидуалног конструктивизма и усмерава пажњу на улогу друштвених процеса у креирању знања. Ипак, у области образовања социјални конструктивизам не представља хомогену теоријску оријентацију [Davis & Sumara 2002]. У зависности од прагматичне и етичке усмерености, развијене су и његове различите перспективе, укључујући оне које се идентификују као социокултурне, културне и критичке.

У литератури новијег датума [Bentley et al. 2007; Stears 2009] све чешће се наглашава релевантност *критичког конструктивизма*, посебно када је реч о образовању за активно грађанство и демократију. Критички

конструктивизам, који се налази у фокусу овог рада, усредсређује се на улогу социјалног и културног окружења у креирању знања, али додаје критичку димензију ради трансформације друштвених значења и пракси. Посматрано из овог угла, трансформација се односи на развијање критичке перспективе из које се могу сагледати начини на које се социјалне праксе обликују ради фаворизовања интереса одређених група људи. Она, такође, представља и процес путем којег се ова разумевања користе као подстицај за акцију са циљем остваривања социјалних промена и смањивања односа неједнакости. У том оквиру циљ рада је да се прикажу карактеристике отвореног и критичког дискурса као дистинктивних ознака примене критичког конструктивизма у настави, те да се анализирају практичне импликације ове теоријске позиције на положај и улогу наставника који се сматра кључним фактором подизања квалитета образовања.

КРИТИЧКИ КОНСТРУКТИВИЗАМ: КАРАКТЕРИСТИКЕ ОТВОРЕНОГ И КРИТИЧКОГ ДИСКУРСА У НАСТАВИ

Критички конструктивизам комбинује сазнања из социјално конструктивистичке перспективе с критичком теоријом и њеним еманципаторским програмом ради утврђивања начина на који социјални чиниоци и друштвена динамика утичу на обликовање образовних пракси. У том контексту критички конструктивизам се, ослањајући се на сазнања из критичке педагогије, утемељује на социјалној и образовној визији правде и једнакости. За разумевање ове перспективе од посебног значаја су средишње карактеристике критичке педагогије: 1) свако образовање у суштини представља политички чин; 2) важан аспект образовања односи се на умањивање људских несрећа и патњи; 3) добре школе не кажњавају ученике због знања која уносе у учионицу; 4) основу програмског садржаја образовања треба да чине „генеративне теме” чије истраживање представља процес сарадничког тражења предмета сазнавања; 5) наставник треба да преузме улогу истраживача који има свест о томе да се образовни процес не може разумети независно од социјалног, историјског, филозофског, културног, економског, политичког и психолошког контекста; 6) образовање треба да потпомаже социјалне промене и негује интелект; 7) посебну пажњу треба посветити искуствима и потребама појединаца и друштвених група које се сусрећу с маргинализацијом; 8) педагогија треба да буде усредсређена на расветљавање свих аспеката продукције, оправдања и прихватања знања, посебно „валидираног” научног знања које може да представља основу потчињавања [Kincheloe 2004].

Критички конструктивизам се утемељује на концепту онтолошког и епистемолошког релативизма, те на идеји о историјској и културној специфичности знања, односно колаборативној и социјалној природи стварања значења. У литератури [Taylor et al. 1997] се истиче да социјална епистемологија критичког конструктивизма, с фокусом на социокултурни контекст конструкције знања, поседује снажан потенцијал културне реконструкције. Отуда се у оквиру ове перспективе посебна пажња усме-

рава на културне митове који, као успостављени дискурси моћи, ауторитета и знања, ограничавају дискурзивну праксу наставника и ученика. Културни митови који преовлађују у социјалним реалностима школа и учионица укључују мит о „објективности знања” и мит о „техничкој контроли”. Мит о „објективности знања” подразумева постојање стварности независно од ума, језика, културе и историје. Он пружа слику процеса сазнавања као откривања „апсолутног” и „стварног” поретка између ствари у свету. Овај мит претпоставља образовање усмерено ка наставнику, организовано са сврхом преношења објективних и неупитних истина. Мит о „техничкој контроли” позиционира наставника као контролора наставног процеса. Овај мит негује неравноправне односе снага између наставника и ученика у корист наставника са циљем обнављања културних вредности и друштвеног поретка, пре него његовог трансформисања.

Усвајање критичкоконструктивистичке перспективе у настави подразумева тежњу да се репресивни културни митови идентификују и разоткрију, то јест да се учине што отворенијим за преиспитивање кроз конверзацију и процес критичке саморефлексије. У том оквиру, значајан аспект критичког конструктивизма представља промовисање комуникативне етике која се појављује као битан предуслов успостављања дијалога оријентисаног према достизању узајамног разумевања [Taylor 1998]. Комуникативна етика подразумева примарну усмереност ка одржавању брижних и емпатичких односа, као и односа узајамног поверења. Она, такође, укључује посвећеност дијалогу ради постизања сагласности око циљева и стандарда, те развијену способност за критичку рефлексију често невидљивих правила и ритуала у учионици.

Успостављање нових комуникативних односа наставника и ученика претпоставља њихово активно ангажовање у формама *ојвореног* и *кријичког дискурса*, које заузимају централно место у окружењу учења изграђеном под референтним оквиром критичког конструктивизма [Taylor et al. 1997]. Наиме, развијање нових комуникативних релација у настави, с једне стране, претпоставља усредсређеност на разумевање перспектива ученика кроз истраживање њихових животних светова, посебно њихових вредности, циљева и погледа на свет. Нове комуникативне релације, с друге стране, укључују развијање способности за критичку саморефлексију, отварајући простор за разоткривање друштвених стега које онеспособљавају појединце као индивидуалне делатнике.

У том контексту *ојворени дискурс* заузима средишње место у критичкоконструктивистичким срединама за учење. Успостављање отвореног дискурса у настави подразумева настојање да се ученици ангажују у активностима учења обликованим ради повезивања наставних садржаја с ваншколским знањима. Отуда полазну основу учења чини утврђивање претходних знања и искустава ученика. Настава усмерена на отворени дискурс, такође, подразумева активно партиципирање ученика у активностима обелодањивања властитих уверења и вредности, што се постиже креирањем прилика за групну дискусију, дебате и рефлектовање претходних разумевања. Све то захтева креирање атмосфере узајамног поверења

и поштовања која је нужна у било којим релацијама које укључују слободно изношење властитих перспектива. Зато отворени дискурс у настави покреће примену одређених правила у учионици као што су поштовање мишљења других и толерисање различитих идеја, уверења и вредности. Овде је реч о есенцијалним правилима за креирање сигурног окружења учења у којем ученици пажљиво слушају друге ученике, отворено изражавају мисли и осећања и консеквентно томе критички саморефлектују и унапређују већ установљена етичка уверења и вредности.

Истраживања [Dawson & Taylor 1998; Wong et al. 2006] показују да процес дељења искустава кроз отворени дискурс помаже појединцима да појасне своје идеје, да прошире и продубе своја размишљања, што доприноси повећању мотивације за учење и развоју осећаја самоефикасности. У литератури [Taylor et al. 1997] се указује да успостављање отвореног дискурса у настави омогућава ученицима да: 1) преговарају о активностима учења, 2) партиципирају у процењивању учења учествујући у постављању критеријума процене, спровођењу самоевалуације и евалуације учења вршњака, 3) буду укључени у колаборативне истраживачке активности и 4) преговарају око социјалних норми и правила понашања у учионици. Међутим, отворени дискурс у настави јесте нужан, али није довољан услов да би се остварио еманципаторски потенцијал критичког конструктивизма.

У том оквиру други тип дискурса који заузима централно место у учионици конципираној под референтним оквиром критичког конструктивизма представља *критички дискурс* [Dawson & Taylor 1998]. Примена критичког дискурса у настави има за циљ деконструкцију репресивних митова о „објективности знања” и „техничкој контроли” којима се регулише социјална реалност учионице и ограничавају комуникативне релације наставника и ученика. Тако критички дискурс у центар образовне праксе поставља релациони процес у којем се разоткривају митови који структуришу узајамно подељене мапе социјалних значења. Реч је, пре свега, о разоткривању митова укорених у историји западне културе и историји школства којима се поткрепљује трансмисиона настава и рецептивно учење. Примена критичког дискурса у настави укључује прилике у којима ученици могу да искажу критичке погледе на специфичне врсте активности учења. Она, такође, укључује процес преговарања између наставника и ученика око успостављања контроле над средином за учење, то јест њихову подељену контролу над планирањем, спровођењем и процењивањем активности учења. Све то претпоставља спремност наставника да саслуша и узме у обзир „гласове” ученика ради преиспитивања педагошке праксе која ограничава могућности остваривања једнаких права на образовање.

ИСТРАЖИВАЧКА УЛОГА НАСТАВНИКА

Из угла претходно наведених карактеристика отвореног и критичког дискурса може се рећи да постављање критичког конструктивизма као референтног оквира професионалног рада наставника захтева про-

мену његовог положаја и улоге која се у литератури [Kincheloe 2004] најбоље описује синтагмом „наставник као истраживач”. Наиме, унутар пост-модернистичко-конструктивистичке парадигме одбацује се модел трансмисионог наставника у оквиру којег се наставник сагледава као пасивни потрошач технолошко-експертских знања, као представник, посредник и контролор неупитног друштвеног ауторитета. Перспективи критичког конструктивизма својствен је *модел критичког наставника* који се на макроплану заснива на сазнањима критичке педагогије о најширем социјално-политичком контексту унутар којег се одвија и институционализује образовни процес. На микроплану овај модел темељи се на сазнањима конструктивистичке педагогије о контингентној природи социјално-културне конструкције одељењског дискурса [Мишановић 2001]. Отуда модел критичког наставника укључује концепт „наставника истраживача”, то јест претпоставља истраживачку улогу наставника у процесу креирања нових знања о учењу, поучавању и курикулуму.

У оквиру критичког конструктивизма наставник престаје да буде чиновник који неупитно испуњава захтеве који се постављају „с врха на доле” и постаје аутономна особа која је одговорна како за властито напредовање тако и за напредовање ученика. Наставник се у оквиру ове перспективе посматра као истраживач и „радник знања” који рефлектује своје професионалне потребе и текућа разумевања. Модел критичког наставника претпоставља наставника који је свестан значаја општег социјално-политичког контекста за креирање курикулума у складу с интересима и потребама ученика. Он, такође, подразумева наставника који, имајући на уму сву комплексност образовног процеса, испитује и интерпретира процес учења и критички се осврће на методичке процедуре које примењује, истражујући у тим процесима властиту професионалну делатност.

У литератури [Kincheloe 2004] наводи се да централни аспект истраживања критичког наставника представља истраживање ученика. Тако, на пример, неки аутори [Freire 2002] указују да наставник треба да буде ангажован у непрекидном дијалогу с учеником. Наставник у дијалошком сусрету с учеником пажљиво слуша шта он има да каже о властитој ситуацији. Ову конкретну ситуацију наставник потом поставља пред ученика као проблем или изазов који захтева одговор. Посао наставника јесте да помогне ученику да угради овај проблем у шире социјално, културно и политичко окружење. У том контексту наставник открива „генеративне теме” утемељене на знањима која се помаљају и социокултурном наслеђу и миљеу ученика. Он почиње да увећава разумевање о томе како ученик опажа себе, своје релације с другима и социјалну реалност. Ова сазнања су есенцијална за критичко педагошко деловање, будући да помажу наставнику да схвати начин на који ученик осмишљава процес школовања и властити животни свет. Све то оснажује наставника за креирање наставних ситуација које осигуравају ученику да има удела у процесу учења и резултатима.

Дакле, предуслов критичкоконструктивистичког деловања наставника представља познавање онога што се дешава у уму ученика [Kincheloe

2004]. Реч је о томе да конструктивистичка епистемологија посматра ученика као особу која аутономно конструише знања и расветљава улогу ученичких претходних знања у том процесу. Ова перспектива помаже наставнику да схвати зашто његова објашњења или презентације неће увек бити интерпретиране од стране ученика на начин на који је он планирао или предвиђао [Taylor 1998]. Зато је важно да наставник посматра ученика као социјално конструисану особу, усредсређујући се на његове мотиве, вредности и емоције. Разумевање ових партикуларних аспеката омогућава наставнику да уобличи истраживачке стратегије које ће имати значење за сваког појединог ученика.

У овом контексту конструисан је истраживачки инструментаријум CLES (Constructivist Learning Environment Survey), осмишљен са циљем пружања помоћи наставнику као истраживачу у развоју критичкоконструктивистичког окружења учења [Taylor et al. 1997]. Реч је о инструменту у облику стандардизованог упитника којим се мери перцепција ученика о заступљености кључних димензија критичкоконструктивистичке околине учења. У том оквиру упитник за испитивање конструктивистичког окружења садржи следеће индикаторе, односно скале: 1) *Скала личне релевантности* којом се испитује колико су у наставном процесу ангажоване претходне концепције и искуства ученика. Ова скала мери ученичку перцепцију повезаности предметног садржаја с ваншколским искуствима; 2) *Скала нејоузданости знања* којом се испитује ученичка перцепција културне и друштвене условљености наставних садржаја. Она је намењена мерењу учесталости примене проблемског и интерпретативног приступа у настави, као и употребе вишеструких извора информација; 3) *Скала критичког сјава* којом се испитује ученичка перцепција могућности преиспитивања утицаја наставника, наставних циљева, садржаја и метода на властито учење; 4) *Скала подељене контроле* којом се испитује ученичка перцепција подељене контроле над окружењем учења. Ова скала мери колико ученици учествују у креирању, процењивању и вредновању властитих активности у настави; 5) *Скала ученичког преговарања* која је намењена процени ученичке перцепције могућности учествовања у развоју, размени и усвајању нових знања, као и у расправама о њиховој одрживости.

Индикаторе и варијабле из CLES обрасца примењивали су многи истраживачи на различитим узорцима испитаника. Нека истраживања [Bukova-Güzel & Alkan 2005; Dawson & Taylor 1998; Wong et al. 2006] усредсредила су се на испитивање ученичких преференција према критичкоконструктивистичкој околини учења у различитим културним окружењима, док су друга [Nix et al. 2005] усмерена ка испитивању перцепција наставника и одраслих ученика у погледу примене и ефеката примене критичкоконструктивизма у настави. Потоња истраживања валидирала су применљивост CLES обрасца у широком распону ситуација. Нека истраживања [Aldridge et al. 2000] показују да истраживачки инструментаријум CLES представља корисно оруђе за истраживање могућности унапређивања наставне праксе конципиране под референтним оквиром

критичког конструктивизма. Ипак, значајно је напоменути да јасно артикулисан поглед критичког конструктивизма представљен преко CLES обрасца не обезбеђује наставнику готова педагошка решења, већ само нуди епистемолошки оквир унутар којег се отварају прилике за рефлектовање властитих циљева и праћење ефеката имплементације иновација у области образовања [Dawson & Taylor 1998]. Све то указује да примена критичког конструктивизма у настави захтева високу ангажованост наставника и истраживачке професионалне компетенције. Отуда се питање проширења професионалне улоге наставника на истраживање неминовно повезује с облашћу њиховог професионалног образовања и усавршавања.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Конструктивизам данас представља популарну сазнајну теорију са значајним импликацијама на наставу и образовање. Важно је напоменути да су се на педагошкој сцени последњих деценија развијале многе форме конструктивизма (на пример: индивидуална, социјална, радикална, критичка), свака са својим посебним нагласком и ефектима. Форма конструктивизма која се промовише у овом раду посебан акценат ставља на социјално освешћивање и демократски развој друштва. Критички конструктивизам се схвата као посебна перспектива социјалног конструктивизма утемељена на две фундаменталне претпоставке [Stears 2009: 406]. Прва претпоставка критичког конструктивизма јесте да крајњи циљ учења представља непрекидна трансформација постојећег знања и праксе ради покретања демократских и еманципаторских процеса. Другу претпоставку чини конструктивистичко уверење да знање активно изграђује онај који учи. Еманципаторски аспект односи се на чињеницу да онај који учи активно учествује у доношењу одлука у вези са сопственим потребама, као и на чињеницу да тако стечена знања имају непосредан утицај на његов свакодневни контекст.

Основна идеја критичког конструктивизма јесте да свет представља производ друштвених процеса. У оквиру критичког конструктивизма не само да се подразумева да је све оно што се сматра стварним светом социјална конструкција, већ се и претпоставља да су друштвено конструисана и људска бића, као и знања која поседују. Кључни аспект критичко конструктивистичке педагогије у овом контексту укључује разумевање природе ових конструкција и поступака путем којих нека тврђења стичу статус истинитог, путем којих се нечије конструкције реалности подржавају, а друге искључују [Kincheloe 2008]. Овај проблем односа моћи и знања се у оквиру критичке перспективе смешта у домен успостављања курикулума. Реч је о уверењу да разјашњавање питања како је неки (а не неки други) облик курикулума успео да загосподари школским системом олакшава добијање јасног увида у то како се он може променити [Стојнов 2004: 48]. Из угла критичког конструктивизма проницање у комплексне односе поучавања, учења и продукције знања отвара могућност за еманципаторске промене.

Темељна поставка критичког конструктивизма јесте да су поучавање и учење процеси који су тесно повезани с актом истраживања. Циљ образовања више није преношење одређене суме знања, већ ангажовање ученика у процесу продукције знања, у анализирању, интерпретирању и конструисању различитих врста знања. Контекст образовања оријентисан на истраживање укључује ученике у систематску рефлексiju презентованог знања и промишљање прихваћене социјалне праксе [Kincheloe & Steinberg 1998]. У овом процесу улога наставника јесте да развија нове комуникативне релације према ученицима, да буде „ко-ученик” и „ко-истраживач”. Овакав педагошки контекст захтева да наставници и ученици развијају свесност о конструкцији знања и способност за разоткривање вредносних структура које се налазе у основи како властитих тако и знања других. Критички конструктивизам гледа на наставнике и ученике као на „раднике знања” који примењују властита разумевања процеса продукције знања ради освешћивања начина на који су њихови идентитети обликовани, управљања властитим животима и активног учешћа у демократском друштву [Kincheloe 2006]. Дакле, примена критичког конструктивизма у настави посматра се у тесној вези с борбом за демократију, социјалну правду, ослобођење човека и успостављање заједништва.

Када је реч о емпиријској валидацији критичке перспективе, налази истраживања у различитим срединама и контекстима [Chang 2006; Dawson & Taylor 1998; Wong et al. 2006] показују да ученици испољавају преференције према могућностима да се активно укључе у форме отвореног и критичког дискурса. Налази истраживања [Dawson & Taylor 1998], међутим, истовремено сугеришу да се наставник који примењује идеје критичког конструктивизма понекад суочава с дилемом конфронтирања ученика са захтевима аутономије и социјалне одговорности. Реч је о томе да се у практичној примени идеја критичког конструктивизма као значајно отвара питање како оспособљавати ученике за учешће у обликовању окружења учења усмереном на ученика, а да они при томе своје радикално нове улоге не доживе као обавезу или споља постављени захтев. Наиме, у истраживањима се показало да поједини ученици исказују неповерење према новим начинима осмишљавања искуства, да не показују склоност према узимању учешћа у дискусијама и тиме према могућности укључивања у радикалну реконцептуализацију традиционалних улога у настави. Могло би да се закључи да примена идеја критичког конструктивизма може мотивисати и помагати учење код ученика који позитивно реагују на окружење учења оријентисаном ка сарадњи. Ипак, практична примена ових идеја у настави може да произведе велико оптерећење и отпор код ученика чија, на пример, лична историја школовања или епистемолошка уверења подупиру пасивнију невербалну позицију слушаца.

У литератури [Dawson & Taylor 1998] се наводи да се дилема конфронтирања ученика с наглом епистемолошком реформом у учионици може разрешити увођењем епистемолошког плурализма, чиме се отварају могућности за успостављање и одржавање окружења учења у којем владају

односи узајамног поштовања, за формирање односа бриге према ученицима са широким распоном уверења и вредности. Коришћење велике снаге критичког дискурса представља други ефикасан начин за избегавање наметања одређених активности и начина понашања. Пажљиво увођење критичког дискурса може бити драгоцено средство за деконструкцију баријера отвореном дискурсу кроз који се ученичка уверења и вредности могу артикулисати и без предрасуда испитати. Оваква запажања чине се изузетно значајним пре свега зато што се у разматрању примене критичко-конструктивистичке педагогије у нашој средини, поред теоријских решења и резултата добре праксе из других земаља, мора водити рачуна о нашем социјалном, политичком, културном и економском контексту. Узимајући у обзир ову констатацију, стиче се утисак да пажљива примена критичкоконструктивистичког дискурса може бити изузетно плодотворна јер пружа јединствен подстрек за разноликост и иновативност на различитим нивоима образовања и узрастима ученика. Будући да обезбеђује прилике за разјашњавање социјалног контекста обликовања друштвених чињеница, за критичко рефлектовање и евалуирање различитих уверења и вредности, критичка перспектива је посебно значајна у условима припреме ученика за активну улогу грађанина који партиципира у даљој демократизацији властите друштвене заједнице, као и у условима припреме за живот у неизвесном свету различитости.

ЛИТЕРАТУРА

- Милутиновић, Јована. Социјални конструктивизам у области образовања и учења. *Зборник Института за педагошка истраживања*, Год. 43, бр. 2, 2011, 177–194.
- Стојнов, Душан. Знање, моћ и курикулум, у: Слободанка Милановић-Наход & Надежда Шарановић-Божановић (ур.) *Знање и његово коришћење*. Београд: Институт за педагошка истраживања, 2004: 40–61.
- Aldridge, Jill; Fraser, Barry J. & Peter C. Taylor. Constructivist Learning Environment in a Cross-national Study in Taiwan and Australia. *International Journal of Science Education*, Vol. 22, № 1, 2000, 37–55.
- Bentley, Michael; Fleury, Stephen C. & Jim Garrison. Critical Constructivism for Teaching and Learning in a Democratic Society. *The Journal of Thought*, Vol. 42, № 2, 2007, 9–22.
- Brooks, Jacqueline G. & Martin G. Brooks. *In Search for Understanding: The Case for Constructivist Classroom, with a new introduction by the authors*. Alexandria, VA, USA: Association for Supervision & Curriculum Development, 1999.
- Bukova-Güzel, Esra & Hüseyin Alkan. Evaluating Pilot Study of Reconstructed Turkish Elementary School Curriculum. *Educational Sciences: Theory & Practice*, Vol. 5, № 2, 2005, 410–420.
- Chang, Chun-Yen. Effect of the Interaction of Instructional Delivery Model and Preference of Learning Environment on Student's Attitudes. *British Journal of Educational Technology*, Vol. 37, № 5, 2006, 799–802.
- Davis, Brent & Dennis Sumara. Constructivist Discourses and the Field of Education: Problems and Possibilities. *Educational Theory*, Vol. 52, № 4, 2002, 409–428.
- Dawson, Vaille M. & Peter C. Taylor. Establishing Open and Critical Discourses in Science Classroom: Reflecting on Initial Difficulties. *Research in Science Education*, Vol. 28, № 3, 1998, 317–336.

- Freire, Paolo. *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb: Odraz – Održivi razvoj zajednice, 2002.
- Glaserfeld, Ernst von. *Radical Constructivism: A Way of Knowing and Learning*. London: The Falmer Press, 1995.
- Glaserfeld, Ernst von. Problems of Constructivism, in: Leslie Steffe & Patrick Thompson (eds.) *Radical Constructivism in Action: Building on the Pioneering Work of Ernst Von Glaserfeld*. London, GBR: Routledge Falmer, 2000: 3–9.
- Kincheloe, Joe L. & Shirley R. Steinberg. Student as Researchers: Critical Visions, Emancipatory Insights, in: Joe L. Kincheloe & Shirley R. Steinberg (eds.) *Student as Researches: Creating Classroom That Matter*. Independence, KY, USA: Taylor & Francis, 1998: 2–19.
- Kincheloe, Joe L. *Critical Pedagogy Primer*. New York, NY, USA: Peter Lang Publishing, Incorporated, 2004.
- Kincheloe, Joe L. How Did this Happen? The Right-Wing Politics of Knowledge and Education, in: Joe L. Kincheloe & Shirley R. Steinberg (eds.) *What You Don't Know about Schools*. Gordonsville, VA, USA: Palgrave Macmillan, 2006: 31–68.
- Kincheloe, Joe L. *Critical Constructivism Primer*. New York, NY, USA: Peter Lang Publishing, Incorporated, 2008.
- Mušanović, Marko. Odgojno-obrazovne filozofije učitelja i akcijsko istraživanje, u: *Theoretical and Methodological Foundations of Educational Research*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci, 2001: 133–143.
- Nix, Rebekah; Fraser, Barry J. & Cynthia E. Ledbetter. Evaluating an Integrated Science Learning Environment Using the Constructivist Learning Environment Survey. *Learning Environments Research*, № 8, 2005, 109–133.
- O'Brien, Leigh M. Engaged Pedagogy. *Childhood Education*, Vol. 76, № 5, 2000, 283–288.
- Palincsar, Sullivan A. Social Constructivist Perspectives on Teaching and Learning. *Annual Review of Psychology*, № 49, 1998, 345–375.
- Stears, Michèle. How Social and Critical Constructivism Can Inform Science Curriculum Design: A Study from South Africa. *Educational Research*, Vol. 51, № 4, 2009, 397–410.
- Taylor, Peter C. Constructivism: Value added, in: Barry Fraser & Kenneth Tobin (eds.) *International handbook of science education*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Press, 1998: 1111–1123.
- Taylor, Peter C.; Fraser, Barry J. & Darrell L. Fisher. Monitoring Constructivist Classroom Learning Environments. *International Journal of Educational Research*, Vol. 27, № 4, 1997, 293–302.
- Wong, Wai-lap; Watkins, David & Ngai-ying Wong. Cognitive and Affective Outcomes of Person – Environment Fit to a Critical Constructivist Learning Environment: A Hong Kong Investigation. *Constructivist Foundations*, Vol. 1, № 3, 2006, 124–130.

CRITICAL CONSTRUCTIVISM: ESTABLISHMENT OF OPEN AND CRITICAL DISCOURSE IN TEACHING

by

Jovana Milutinović

SUMMARY: Constructivism today is a popular cognitive theory with important implications on teaching and education. This paper promotes a form of critical constructivism with the emphasis on social awareness and democratic development of society. In this aspect, the paper discusses the basic features of critical constructivism and its possible application in the classroom. The aim is to show the characteristics of an open and critical discourse as a distinctive mark of application of critical constructivism in teaching and to analyze the practical implications of this theoretical position on position and

role of a teacher who is considered a key factor in raising the quality of education. It is concluded that careful application of this theoretical position in teaching process can be extremely fruitful as it provides a unique incentive for diversity and inventiveness. It is determined that the critical perspectives in education is especially important in terms of preparing students for an active role of a citizen who participates in the further democratization of his own community, as well as in terms of preparation for life in the world full of uncertainties and diversities.

KEYWORDS: critical constructivism, teacher, education, social constructivism, social awareness.

Гордана Мишчевић Кадијевић

УСКЛАЂЕНОСТ ДЕКЛАРАТИВНОГ И ПРОЦЕДУРАЛНОГ ЗНАЊА У КООПЕРАТИВНОЈ НАСТАВИ*

САЖЕТАК: У великом броју радова у којима је истраживана кооперативна настава централно место заузимале су варијабле афективног домена, док су варијабле у оквиру когнитивног домена биле мање проучаване. У овом раду настојимо да сагледамо кооперативну наставу у функцији усклађивања декларативног и процедуралног знања. Експериментално се проверава утицај три кооперативна модалитета рада у настави природе и друштва на усклађеност декларативних и процедуралних знања ученика. Основу за формирање примењених модалитета представљало је груписање ученика у оквиру малих хомогених, односно хетерогених група. Узорак испитаника чинило је 259 ученика четвртог разреда основне школе. Примењен је експеримент с паралелним групама. Резултати су показали да је код ученика експерименталне групе усклађеност декларативног и процедуралног знања боља не само на финалном, већ и на накнадном мерењу, у односу на ученике контролне групе. Груписање хетерогено или хомогено доводило је до исте усклађености декларативног и процедуралног знања. До квалитетног знања не може доћи гомилањем декларативног с једне стране, или процедуралног с друге стране, већ уравнотежењем ове две врсте знања, њиховом усклађеношћу. Усклађенија знања су трајнија, а то управо представља циљ успешне наставе уопште, а не само кооперативне наставе *Природе и друштва* којом смо се бавили у нашем истраживању.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: усклађеност знања, кооперативна настава, декларативно знање, процедурално знање

ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ

Данас је кооперативна настава веома добро проучен систем. О кооперативној настави природе и друштва нема много радова јер се већина истраживача определила да глобално истражује различите могућности организовања ученичке сарадње.

---

* Рад је настао у оквиру пројекта Учитељског факултета из Београда под називом „Концепције и стратегије обезбеђивања квалитета базичног образовања и васпитања“, број 179020 (2011–2014), чију реализацију финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

Кооперативну наставу природе и друштва можемо сматрати специфичном наставном стратегијом која се примењује путем директне вршњачке интеракције. Сарадња треба да буде подстицајна, а наставник спреман на додатно ангажовање у смислу темељног проучавања литературе и креирања ученичких активности. Ову наставну стратегију могуће је организovati у различитим модалитетима наставе природе и друштва, али за све њих заједничко је да се циљ постиже једино ако су сви успешни, ако се ученици не такмиче једни против других, већ да помажу друговима у освајању знања о природним и друштвеним појавама и процесима, као и вештина које је неопходно изградити током школовања [Мишчевић Кадијевић 2009б].

У жељи да се у овом раду бавимо темом за коју смо проценили да није довољно разматрана, те је због тога занимљива и подстицајна за истраживање, настојали смо да сагледамо кооперативну наставу у функцији усклађивања декларативног и процедуралног знања. Говорећи о когнитивним вештинама, разматрају се два стадијума: *декларативни* стадијум, у коме су интерпретиране чињенице о области вештина, и *процедурални* стадијум, у коме је знање о области укључено у поступке за извођење вештине [Andreson 1982; Банђур и Мишчевић Кадијевић 2009].

МЕТОДОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА

Тема усклађености декларативног и процедуралног знања питање је на које до сада истраживачи нису обрађали пажњу. Није нам познато да су реализована истраживања у којима је разматран овај веома занимљив и изузетно важан проблем. Већина до сада разматраних истраживања била је усмерена ка усвојености различитих врста знања и њихове трајности [Мишчевић Кадијевић 2009в]. Када би се открило да је одређена врста знања запостављена или одређени ниво знања слабији код ученика, састављани су посебни програми да би се то исправило, али нам није познато да је неко обратио пажњу на варијаблу *усклађености* знања [Мишчевић Кадијевић 2009б]. Није само битно да неке две, три или више врста знања буду подједнако унапређене, већ и да се обликују посебни програми који ће отићи корак даље у правцу побољшања квалитета знања и подстаћи усклађеност ученичких знања. Као што је за два индикатора квалитета знања, усвојеност и трајност, тако је и за утврђивање усклађености такође важно да постоји инструмент с одговарајућим метријским карактеристикама [Мишчевић Кадијевић 2009а].

Проблем овог истраживања представљало је сагледавање ефеката кооперативне наставе природе и друштва у односу на усклађеност две врсте знања: декларативног и процедуралног. Посебну пажњу у нашем раду посветили смо управо прецизности и операционализацији кооперативне наставе природе и друштва (што је постигнуто комплетно осмишљеним експерименталним програмом и јасно прецизираним кооперативним модалитетима) и ригорозној емпиријској валидацији (што је по-

стигнуто кроз низ пилот тестирања док се није добио одговарајући мерни инструмент који је коришћен за потребе истраживања).

Задатак истраживања био је утврдити разлику у усклађености знања у настави природе и друштва код ученика који су учили на традиционалан начин и ученика који су учили у различитим модалитетима кооперативне наставе (КСМ, КРН и КИГ). КСМ модалитет је специфичан по томе што су ученици сваке друге недеље радили у хомогеним, односно хетерогеним петочланим групама. КРН модалитет је одликовао рад искључиво у хомогеним групама, а КИГ рад у искључиво хетерогеним петочланим групама. Из постављеног задатка изведене су две хипотезе:

X1 Нема статистички значајних разлика између усклађености декларативног и процедуралног знања ученика контролне и експерименталне групе.

X2 Нема статистички значајних разлика у усклађености декларативног и процедуралног знања између подгрупа ученика који су били обучавани различитим модалитетима кооперативне наставе.

Независна варијабла био је примењени начин рада – традиционални приступ наспрам примењених кооперативних модалитета рада (КСМ, КРН и КИГ). Зависна варијабла односила се на усклађеност декларативног и процедуралног знања.

Истраживање је најпре започето методом теоријске анализе, а затим настављено применом експерименталне методе, и то реализацијом експеримента с паралелним групама. Овом методом може се у контролисаним условима проверити како увођење кооперативне наставе утиче на усклађеност декларативног и процедуралног знања. Узорак испитаника представљали су сви ученици четвртог разреда у две београдске основне школе – њих 259 ученика. Узорак градива представљале су све наставне јединице у оквиру наставне теме „човек“ из предмета Природа и друштво у четвртом разреду. Од истраживачких техника користили смо тестирање. За обраду података користили смо статистички пакет SPSS ver. 10.0.

РЕЗУЛТАТИ

Пошто смо, за потребе истраживања, декларативно и процедурално знање мерили три пута, било је могуће ову усклађеност одредити три пута. Први пут то је било иницијално, пре почетка примене кооперативне наставе у експерименталној групи и традиционалне наставе у контролној групи, почетком другог полугодишта четвртог разреда. Други пут то је било финално мерење након четири месеца. Трећи пут, накнадно мерење извршено је када су ученици прешли у пети разред, пет месеци после финалног мерења.

Табела 1 приказује разлике у усклађености декларативног и процедуралног знања за ученике контролне и експерименталне групе. Ове разлике истакнуте су на дијаграму 1.

Табела 1: Разлике у усклађености декларативног и процедуралног знања (сви испитаници)

Мерење	Група	N	M	SD	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
1. Иницијално	К	119	0,54	0,46	1,343	257	0,180
	Е	140	0,48	0,34			
2. Финално	К	119	0,55	0,37	2,605	257	0,010
	Е	140	0,44	0,35			
3. Накнадно	К	63	0,45	0,39	-0,133	146	0,894
	Е	85	0,45	0,35			

Из табеле 1 може се видети да је разлика у усклађености декларативног и процедуралног знања, између групе ученика који су учили на традиционалан начин и групе ученика који су учествовали у примени кооперативне наставе природе и друштва, на *финалном* мерењу била статистички значајна ($p=0,010$). На иницијалном и накнадном мерењу нису регистроване статистичке значајности ($p=0,180$ иницијално и $p=0,894$ накнадно).

Дијаграм 1: Разлике у усклађености декларативног и процедуралног знања ученика контролне и експерименталне групе (мање вредности означавају усклађенија знања)

Из приказаног дијаграма добро се види постојање нижих вредности на финалном мерењу, које означавају усклађенија знања. Током организовања и реализовања кооперативне nastave природе и друштва сваки ученик је размишљао о свом месту у групи. Упоредивао је себе с онима који су се најбоље показали и настојао да се понаша слично њима. Неретално је било очекивати да сви буду једнако успешни, те смо уз примену експерименталног програма и оне са скромнијим могућностима афирмисали када бисмо учили да су се значајно потрудили да изврше своје задатке. Нисмо допустили да било ко од ученика, уколико се максимално залагао, осети постићеност јер није на нивоу оних најбољих. Сви су настојали да буду што бољи, научили су да не поклекну при првом неуспеху и да на прави начин помогну друговима који нису успешни као они. Успех у учењу подстицао је код ученика уверење у сопствене способности и могућности, а створено уверење да се може бити успешан омогућило је да се у потпуности ангажују психофизички потенцијали. Ученици су осетили снагу социјалне промоције и подршке. Кооперативна настава природе и друштва је помогла је ученицима који су склонили избегавању помоћи да подигну ниво своје спремности да затраже помоћ када им је неопходна. То је допринело да декларативна и процедурална знања буду усвојена квалитетно и у балансираном облику, односно да побољшање усвојености једне буде усклађено с побољшањем усвојености друге проучаване врсте знања. Ово је педагошки охрабрујућа чињеница која иде у прилог кооперативној настави. Занимљиво питање је, свакако, зашто је то тако. Да ли је традиционално организована настава усмерена, превасходно, ка усвајању декларативних знања? Да ли мањи обим комуникације међу ученицима, који је специфичнији за традиционалну наставу у односу на кооперативну наставу, доприноси запостављању процедуралних знања? Да ли природа добијене и пружене помоћи ученика у оквиру кооперативне nastave доприноси бољој усклађености разматране две врсте знања? Јасно је да педагошки продуктивни модели nastave, каква је кооперативна, дају добре резултате. Традиционално организована настава слабије подстиче вршњачку сарадњу и интеракцију од кооперативне nastave. Када бисмо желели да измеримо укупан број постављених питања у току једног часа одржаног на традиционалан начин и другог часа кооперативне nastave, сигурно је да би бројност изражених и разрешених недоумица била вишеструко већа на другом часу. Многа ученичка питања остану неизговорена уколико наставник презентује садржаје и руководи свим активностима. Разлози за то су, као што смо раније истакли, многобројни. Ученици се често плаше да јавно поставе неко питање јер страхују да ће бити исмејани или прекорени јер нису пажљиво слушали. Добар наставник овакве ситуације неће дозволити ни на једном часу, без обзира на то коју наставну стратегију користи, али је чињеница да се ученици више устручавају да поставе питање током фронталног рада него што је то случај током сарадње у малим групама. Неизговорена питања, у дужем периоду, могу водити ка лошијем квалитету знања. Тада се ученичка знања заснивају превасходно на де-

кларативним, а процедурална знања могу да буду запостављена. У истраживањима је присутно гледиште да „... традиционална школа слабо развија здраву оријентацију ученика на тражење помоћи“ [Сузић 2006: 255]. Један од важних задатака школе јесте осамостаљивање ученика у стицању знања и вештина, а правилно организована сарадња води управо ка реализацији наведеног задатка. Без обзира на то да ли је реч о хомогеној или хетерогеној групи, сарадња ученика води ка осамостаљивању у решавању задатака, формулисању проблема, сагледавању свог гледишта и туђих перспектива. Могућност да се у оквиру групе уочи да је сарадник погрешно, да се уочи због чега је дошло до грешке и да му се пружи адекватно објашњење које ће га водити ка исправном решењу, омогућава и способнијем и мање способном вршњаку један виши квалитет усвајања знања. Омогућава уравнотежено усвајање декларативног и процедуралног знања јер се објашњења *чија* је нешто повезују с откривањем *како* нешто функционише. То је један од разлога због чега се у табели 1 може видети разлика усклађености декларативног и процедуралног знања између експерименталне и контролне групе на финалном мерењу. Након што смо уочили да је кооперативна настава допринела да знања ученика експерименталне групе буду усклађенија на мерењу организованом непосредно након реализације експерименталног програма, табела 1 садржи и податак да се боља усклађеност проучаване две врсте знања код експерименталне групе није регистровала на накнадном мерењу. Не можемо са сигурношћу рећи зашто је то тако јер су бројне варијабле које су могле да делују између финалног и накнадног мерења. Пре свега, то је био летњи распуст који са собом ученицима доноси слободно време и могућност за већи обим кућног дружења, него што је то био случај када је трајала школска година и бројне обавезе из свих предмета. Ученици две школе, у којима је реализовано истраживање, станују веома близу. Заједно се играју, посећују, и велика је шанса да су ученици експерименталне групе причали ученицима контролне групе на који начин су учили у оквиру својих одељења. Могуће је да су покушавали да кооперацију, коју су усавршили у учioniчком раду, примене током играња и обнове градиво за време распуста са својим друговима који је нису били искусили. Сигурно је да су поново користили умећа кооперирања и помогли онима који нису навикли на овакав рад. Други разлог губитка боље усклађености декларативног и процедуралног знања код ученика експерименталне групе може да се крије у претпостављеној ситуацији да се ученици експерименталне групе током летњег распуста нису даље међусобно дружили, нису сарађивали и заједнички учили, као што је то било током наставе, те се усклађеност декларативног и процедуралног знања код њих више није разликовала од усклађености наведене две врсте знања код ученика контролне групе. Трећи разлог губитка боље усклађености две врсте знања на накнадном мерењу може да буде време трајања експерименталног програма. Можемо претпоставити да би се боља усклађеност одржала дуже да је експериментални програм дуже трајао, што даље

води ка идеји о планирању примене кооперативне наставе током целе школске године.

Након глобалног разматрања на нивоу експерименталне и контролне групе, занимало нас је да детаљније истражимо ситуацију у оквиру хетерогеног и хомогеног модалитета груписања ученика у кооперативној настави.

Разлике у усклађености декларативног и процедуралног знања на иницијалном, финалном и накнадном мерењу за ученике две подгрупе експерименталне групе приказује табела 2.

Табела 2: Разлике у усклађености декларативног и процедуралног знања (испитаници из експерименталне групе)

Мерење	Подгрупа	N	M	SD	T	df	p
1. Иницијално	E ¹ (КРН)	46	0,52	0,34	0,958	91	0,340
	E ² (КИГ)	47	0,45	0,40			
2. Финално	E (КРН)	46	0,41	0,34	-1,774	91	0,079
	E (КИГ)	47	0,55	0,40			
3. Накнадно	E (КРН)	43	0,44	0,35	-0,286	83	0,775
	E (КИГ)	42	0,47	0,34			

¹ хомогено груписање према нивоима знања

² хетерогено груписање према нивоима знања

Када је у питању усклађеност декларативног и процедуралног знања, истраживање смо базирали на две хипотезе:

X1 Нема статистички значајних разлика између усклађености декларативног и процедуралног знања ученика контролне и експерименталне групе.

X2 Нема статистички значајних разлика у усклађености декларативног и процедуралног знања између подгрупа ученика који су били обухваћени кооперативном наставом.

Резултати представљени у табели 1 омогућавају прихватање хипотезе X1 за иницијално и накнадно мерење, а њено одбацивање за финално мерење у корист експерименталне групе. Резултати из табеле 2 омогућавају прихватање хипотезе X2 за сва три мерења знања. Дакле:

1. Док је усклађеност декларативног и процедуралног знања на финалном мерењу (непосредно после експеримента) била боља код ученика експерименталне групе, није било статистички значајних разлика између контролне и експерименталне групе у усклађености ових врста знања на иницијалном и накнадном мерењу;
2. Није било статистички значајних разлика између подгрупа КРН (хомогено груписање према нивоима знања) и КИГ (хетерогено груписање према нивоима знања) експерименталне групе у погледу усклађености декларативног и процедуралног знања на иницијалном, финалном и накнадном мерењу.

Да бисмо додатно објаснили добијене резултате, треба напоменути да се није изгубила усклађеност на накнадном мерењу код експерименталне или контролне групе, него да се изгубила *боља* усклађеност код експерименталне групе која је била присутна на финалном мерењу. Дакле, оно што смо овде упоређивали били су нивои усклађености две врсте знања за контролну и експерименталну групу. Сматрамо да су код групе декларативно и процедурално знање усклађени ако је средња вредност индекса мања од 0,5, а усклађеност/неусклађеност знања стабилна ако је апсолутна вредност разлика усклађености на два узостопна мерења мања од 0,1. Ако бисмо се определили за ове бројеве, резултати истраживања приказани у табели 1 додатно би фаворизовали ученике експерименталне групе и реализовани експериментални програм наставе природе и друштва.

С обзиром на то да је нејасно зашто се разлика усклађености декларативног и процедуралног знања, присутна на финалном мерењу у корист експерименталне групе изгубила на накнадном мерењу, извршили смо додатну анализу. Усклађеност смо сада мерили по формули

$$\text{Усклађеност мера1} = \frac{|\text{скор на декларативном знању} - \text{скор на процедуралном знању}|}{\text{скор на декларативном знању}},$$

чија примена има смисла јер је теже очувати малу разлику када је ниво декларативног знања висок него када је низак. Ако ову формулу применимо на одговарајуће скорове рескалиране на 0–1, добијамо да је усклађеност декларативног и процедуралног знања боља у експерименталној групи не само на финалном већ и на накнадном мерењу (видети табелу 3)¹.

Табела 3: Разлике у усклађености декларативног и процедуралног знања (сви испитаници; коришћени на 0–1 рескалирани скорови)

Мерење	Група	N	M	SD	T	df	p
1. Иницијално (мера1)	К	118	0,50	0,25	0,787	256 ¹	0,432
	Е	140	0,48	0,18			
2. Финално (мера1)	К	119	0,56	0,14	5,571	257	0,000
	Е	140	0,46	0,13			
3. Накнадно (мера1)	К	63	0,59	0,45	2,452	146	0,015
	Е	85	0,47	0,13			

¹ због дељења нулом мера усклађености за једног ученика није могла бити израчуната

¹ Иако су расподеле овако изведених варијабли одступале од нормалне (усклађеност1_мера1: K-S Z = 1,277, n = 258, p = 0,077; усклађеност2_мера1: K-S Z = 0,691, n = 259, p = 0,726; усклађеност3_мера1: K-S Z = 3,218, n = 148, p = 0,000), њихова дискриминативност добијена коришћењем 25%–25% анализе била је солидна (0,51–усклађеност1_мера1, 0,35–усклађеност2_мера1, 0,41–усклађеност3_мера1; у свим случајевима била је већа од 0,3).

И у теоријским и у експерименталним радовима показано је да социјални фактори утичу на когнитивно функционисање. У досадашњим педагошким и психолошким истраживањима наглашавано је да комуникација приликом сарадње вршњака позитивно утиче на сазнавање и развој мишљења. Према једном истраживању тврдило се да од 150 минута разговора ученици иницирају само седам, а затим се указивало на истраживања према којима од шест наставних часова сваки ученик говори свега два минута јер остало време наставник излаже градиво, презентује информације, објашњава и слично [Вилотијевић 2005]. У тако организованој, класичној настави задатак ученика је да максимално користи чуло слуха, записује, памти и репродукује тражено. Знања која том приликом стиче претежно су репродуктивног карактера и њихова вредност је врло мала. Због тога и не треба да нас изненађује податак о доброј усклађености декларативних и процедуралних знања под утицајем кооперативне наставе. Л. Виготски је сматрао да је у почетку интелектуално функционисање приликом интеракције детета и одрасле особе облик узајамног деловања између особа, али да након тога оно постаје унутрашња психичка функција самог детета. Иза свих виших психичких функција и њихових односа налазе се, заправо, социјални односи. Наглашавајући важност асиметричне интеракције, у којој се у односу на ученика налази одрасла особа или компетентнији вршњак, Виготски је објашњавао долазак до когнитивног напретка [Виготски 1996]. Идеја о трансформацији од социјалног до менталног примењена је управо у кооперативној настави, а знања усвојена у оквиру различитих модалитета била су усклађена.

ЗАКЉУЧАК

Да закључимо: у поређењу с традиционалном наставом, примењена кооперативна настава природе и друштва омогућује боље усклађивање декларативног и процедуралног знања, па би наредна истраживања требало више пажње да посвете овом питању и специфичностима кооперативне наставе које омогућују усклађивање ових врста знања. Од таквих специфичности, присутних у овом истраживању, издвајамо неке:

- Уместо да им се саопште готови подаци или да наставник фронтално прикаже след одређених корака, ученици се стављају у позицију да сами изведу процедуру у којој ће стећи како декларативно тако и процедурално знање².
- Решавањем мини проблемских задатака у којима је немогуће доћи до решења само на основу декларативног или искључиво уз помоћ процедуралног знања³.

² У току учења о систему органа за крвоток ученици, мерећи једни другима пулс, уче о процедури мерења. У исто време усвајају знања о бројности откуцаја у зависности од извршавања различитих активности и усвајају сам појам пулса.

³ Приликом учења о чулним органима пред ученике се ставља проблемска ситуација – шта све треба урадити да се сазна да ли се храна покварила, а да се не проба. Ученик на

При овоме би требало имати на уму да хетерогено или хомогено груписање доводи до исте усклађености декларативног и процедуралног знања. Напомињемо да је у литератури питање повезаности декларативног и процедуралног знања обично разматрано преко корелације скорова на овим врстама знања за разматрану групу или групе ученика [Наарасало и Кадџевич 2000]. Међутим, коефицијент корелације нам може, рецимо, указати да више нивое декларативног знања прате виши нивои процедуралног знања, али нам не може одговорити на питање да ли се декларативно и процедурално знање усвојило у балансираном или дисбалансираном обиму, што је релевантнији истраживачки налаз. Можемо закључити да се до квалитетног знања не може доћи гомилањем декларативног с једне стране, или процедуралног с друге стране, већ уравнотежењем ове две врсте знања – њиховом усклађеношћу. Због тога се надамо да је овај рад један мали корак ка усмеравању истраживања о квалитету знања не само у правцу проучавања усвојености и трајности, већ и усклађености усвојених знања. Усклађенија знања су трајнија, а то управо представља циљ успешне наставе уопште, а не само кооперативне наставе природе и друштва којом смо се бавили у нашем истраживању.

ЛИТЕРАТУРА

- Банђур, Вељко; Гордана Мишчевић Кадџевич. Кооперативна настава природе и друштва и декларативна знања, *Педагоџија*, 64, 4, 2009: 601–606.
- Виготски, Лав. *Проблеми развоја њихове*, сабрана дела том III. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1996.
- Вилотијевић, Младен. *Променама до квалитетне школе*. Београд: Заједница учитељских факултета Србије, 2005.
- Мишчевић Кадџевич, Гордана. Конструкција теста декларативног и процедуралног знања, *Психолоџија*, 42, 4, 2009а: 535–547.
- Мишчевић Кадџевич, Гордана. Утицај различитих модалитета кооперативних облика рада на усвајање декларативних и процедуралних знања ученика, *Зборник Института за педагошку истраживања*, XLI, 2, 2009б: 1–18.
- Мишчевић Кадџевич, Гордана. Кооперативни приступ у настави и трајност ученичких знања, *Настава и васпитање*, Београд, LIII, 4, 2009в: 499–508.
- Сузић, Ненад. Тражење помоћи као когнитивна стратегија ученика, *Настава и васпитање*, LV, 3, 2006: 239–258.
- Anderson, R. John. Acquisition of cognitive skill, *Psychological review*, Vol. 89, No. 4, 1982: 369–406.
- Naarasalo, Lenni; Djordje Kadjevich. Two types of mathematical knowledge and their relation. *Journal für Mathematik-Didaktik*, 21, 2, 2000: 139–157.

основу декларативног знања (мирис, надувеност, боја и слично) формира систем процедуре, којим ће проверити задато (погледати рок трајања конзерве, уочити да ли је надувена, отворити је, упоредити боју с очекиваном, упоредити мирис с очекиваним).

COMPLIANCE OF DECLARATIVE AND PROCEDURAL KNOWLEDGE IN COOPERATIVE TEACHING

by

Gordana Mišćević-Kadijević

SUMMARY: In a number of works dealing with cooperative teaching affective domain variables were in focus, while the cognitive domain variables were studied less. In this paper, we try to look on cooperative teaching from the point of conformation of declarative and procedural knowledge. The influence of three modalities of cooperative work in teaching *Nature and Society* on comformability of students' declarative and procedural knowledge are experimentally checked. Arranging the students within small homogeneous and heterogeneous groups was the basis for the formation of the applied modalities. The sample consisted of 259 fourth-grade students of elementary school. The experiment was done with parallel groups. The results showed that students in the experimental group had better conformation of declarative and procedural knowledge not only at the final, but also at the subsequent measurings, as compared to the control group. Heterogeneous or homogeneous grouping led to the same conformation of declarative and procedural knowledge. Quality knowledge can not be obtained by accumulation of either declarative or procedural one, but by balancing these two kinds of knowledge, by their conformation. Conformed skills last longer and that is precisely the goal of a successful teaching in general, and not only cooperative teaching *Nature and Society* we dealt with in our study.

KEY WORDS: conformed knowledge, cooperative teaching, declarative knowledge, procedural knowledge

Мара Ђукић и Јелена Ђерманов

КА ХУМАНОЈ ШКОЛИ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ ЗНАЊА: АНТИЧКИ ПУТОКАЗИ

САЖЕТАК: У чланку се, с педагошког становишта, разматра концепт хумане школе у контексту савременог друштва знања. Аутори посебно указују на то да своје право значење и одговарајући значај, као и пуни педагошки потенцијал, друштво знања добија тек кад се дефинише на којим вредностима је утемељено и какву врсту знања подразумева. Разматрају се основна обележја хумане школе, објашњава њихова међузависност и сагледавају крупни парадокси који се у вези с тим јављају.

Ослушкујући гласове појединих античких мислилаца, који се веома јасно могу чути, аутори у њима откривају дубоке трагове и далеке корене важних аргумената у прилог реализације школе мишљења на нов начин, односно аутентичне хумане школе. Сходно томе, закључује се да су на неизвесном и многим противречностима оптерећеном путу ка европском друштву знања за 21. век и хуманој школи у њему неопходни ваљани путокази. По свему судећи, ти путокази се могу тражити и наћи у стваралачки преобликованим и изнова присвојеним идејама античких грчких филозофа, те у њиховој глобализацији кроз доживотно образовање за све људе, односно за сваког човека као свесног и самоодговорног људског бића.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: образовање, школа, друштво знања, Сократ, Платон, Аристотел

Старина се појављује новином. У новини се огледа дубина и величина духовне баштине, традиција има пресудну реч у великим променама и новим вредностима.

М. Бећковић

Последњих година националне политике и стратегије развоја васпитно-образовних система у већини европских држава, као и у многим земљама широм света, заснивају се на две кључне нове идеје, разрађиване у бројним документима међународних организација и институција које се баве образовањем (UNESCO, OECD, Комисије ЕУ и др). Реч је о идеји доживотног образовања (учења) и о концепцији друштва које учи, односно друштва знања.

Уместо још увек недостајуће прецизне дефиниције друштва знања обично се издвајају и наводе одређени параметри, односно општи, ра-

звојни трендови тога друштва. То су: континуирана еволуција информатизације друштва, посебно у правцу општег умрежавања компјутерских система; прихватање иновација као извора компетитивности и као инструмента ефикасности и ефикасности друштвених организација свих врста и нивоа; убрзан развој услужног сектора који постаје све значајнији у испоруци различитих „производа“ специфичним клијентима (информатизација хумане интеракције; афирмација социјалног учења као концепта који укључује одрживо, оптимално улагање у унапређивање квалитета образовања и селекцију пожељних вештина и потребних знања са становишта њиховог друштвено-економског значаја; различити изазови повезани с процесом глобализације који стимулишу све поменуте трендове и *vice versa* [Memorandum on Lifelong Learning 2000]. У складу с тим, сматра се да су у новој транснационалној привреди напредна технологија и квалитетна, примењива знања важнији од производње, од јефтине радне снаге, па чак и од природних ресурса. Основни привредни ресурс није више природно богатство, нити „радна снага“. Већ сада то постаје, а биће све више – знање. А друштво знања захтева људе с високим нивоима знања, новим кључним компетенцијама, људе веће интелектуалне флексибилности, а пре свега људе који су способни и мотивисани да наставе с учењем током читавог живота.

У расправама о образовању, које су се водиле почетком седамдесетих година 20. века, расправама које је по правилу иницирао UNESCO, дошла је до изражаја хуманистичка визија друштва и аутентичних људских потреба у њему. Ослобађање човека од незнања, несавесности, отуђења, неприлагођености и његова еманципација у сваком смислу, дефинисани су и промовисани као нови циљеви образовања и васпитања [Савићевић 2000:15]. Оно што је седамдесетих година 20. века почело као повратно образовање, континуирано или перманентно образовање, средином деведесетих конституише се као концепт доживотног учења у друштву које учи. Подразумева се да доживотно учење не може више бити само један вид образовања и оспособљавања за професију, већ мора постати јединствен, водећи образовни принцип и врхунски приоритет у европском друштву знања. Заговорници друштва знања наглашавају да нико не сме бити искључен из процеса у којима се знање посматра као јавно добро приступачно свим људима и сваком поједином човеку. При томе, истиче се да стварање аутентичних друштава знања која се заснивају на дељењу знања зависи од успешног одговора на главни изазов 21. века, а то је доживотно учење свих и на сваком месту [Towards Knowledge Societies 2005].

Разуме се да концепција друштва знања добија аутентично значење и свој прави смисао тек кад се стварно утврди на којим вредностима је утемељено и какву врсту знања подразумева. Сходно томе, питање од највећег општег интереса и суштинског значаја јесте питање о којој врсти знања је реч. У савременом глобалном друштву дошло је до апсолутизације непосредно примењивог, уско схваћеног „корисног“ научно-техничког знања, уз истовремено запостављање суштинског знања, оног које се

тиче онтолошког карактера ствари и вредности живота. Претензија научно-техничког знања да све подвргне својим мерилима и себе уздигне на степен највишег, чак једино легитимног облика знања, врло је опасна [Ђурић 2003: 177]. Многе научнике, посебно педагоге, највише брине нова представа о знању која (поста)је широко прихваћена. Још пре неколико деценија, препозната је и веома негативно оцењена тенденција да нови термин „информација“ чак и у педагошкој литератури полако потискује стари термин „знање“, иако је и лаицима јасно да се између њих не може ставити знак једнакости [Šimleša 1980: 156]. Данас је тај процес безмало завршен: под утицајима моћне, брзорастуће и брзоширеће информационо-комуникационе технологије, кроз тоталну компјутеризацију човековог живота и умрежавање читавог његовог света, знање је скоро у потпуности изједначено с информацијом.

Ако се знање поистовети с информацијом, онда је могуће рећи, као што се данас често и каже: „Ова књига садржи количину информација од толико и толико милиона бита“, или: „Научни корпус те и те науке може бити ускладиштен на један чип толике и толике величине“. Према овом „информацијском“ схватању, знање више није нешто што би променило особу која је усвојила то знања. Пре свега, више није целина. Том знању недостаје критичка оштрица и оно је заправо роба која се може добро продати на тржишту и/или разменити за нешто друго. При томе, подразумева се да постоји знање, што Сократ сигурно не би био спреман да прихвати, знање које је као такво „тачно“, које се може „преносити“ и „(пре)давати“. Чини се да за човека у савременом друштву стандардизовано сазнавање стиче предност у односу на ризично, властито расуђивање, па није чудно што расту тежње да се из неизвесног размишљања побегне у „сигурно знање“, односно у „информисаност“ [Hentig 1997: 39–46]. Кад се о знању говори ван контекста (место и време), јасно је да се у обзир не узимају ствар и свест с којима је знање повезано. Сходно томе, знање више не означава укидање незнања; оно се више не одређује у односу на незнање. На овај начин изневерава се стара идеја о правом знању које обухвата како знање знања тако и знање незнања. С порастом и напредовањем знања и незнање се све више повећава и умножава јер знање увек претпоставља незнање и остаје везано за њега. Штавише, оно добија на снази и важности тек из односа према незнању. Мудрост по којој је чувен Сократ, та „најоригиналнија, најутицајнија, најконтроверзнија фигура у историји грчке мисли“ и била је у томе што је „знао шта зна и шта не зна“ [Марицки Гађански 2004: 104].

Савремени човек и друштво сучељавају се с два битна феномена: с једне стране, непрекидно се скраћује време које друштво има за учење како да се на најбољи начин односи према поплави техничко-технолошких новина, док је, с друге стране, подела добити од експлоатације тих новина све неравноправнија. Око 20% популације у најразвијенијим земљама с највишим бруто националним производом поседује око 85% светског бруто производа, а око 20% светског становништва које живи у земљама с најнижим бруто националним производом поседује само око 1% свет-

ског бруто продукта! Баш као што је лако увидети да је изразита нестабилност друштва природна и законита последица оваквих кретања, није тешко ни открити да испод маске свемоћног и општеприхваћеног планетарног поретка тињају искре нерасположења и незадовољства најразличитије врсте [Ђурић 2003: 208]. Очекује се да у овом и оваквом социоекономском и техничко-технолошком контексту друштво знања осигура социјалну интеграцију и да покрене нове форме солидарности међу људима. Отворено питање је може ли се избећи ћорсокак, односно сурогат друштва знања у којем није потребна ни слобода, ни сумња, ни преиспитивање, у којем је довољна информација. Како наћи ваљан путоказ ка аутентичном друштву знања? Шта би школа морала и могла да учини? Треба ли само да прихвати реалност или да се одупре? Чиме? Којим аргументима, с којој надом, до ког нивоа?

Чини се да је неопходно прво темељно размислити шта може представљати камен темељац хуманог, аутентичног друштва знања, имајући у виду да је код античких филозофа разум (логос, *ratio*) замишљен да би служио људским потребама, унапређујући знање као ефикасност у мудрости, храбрости, правичности и умерености [Ганга 2000]. Ако је у време просветитељства важио Кантов мото: „Човече, одважи се да знаш!“, данас снагу императива мора добити позив: „Човече, одважи се да поново мислиш!“ Другим речима, у настојањима да се изгради право друштво знања, уместо информација неопходна је трезвена глава: људи морају мислити о ономе што чују и виде [Ђурић 2003: 126]. У наставном и школском контексту то значи да је вредније кад ученик мисли својом главом, па макар понекад и погрешно мислио, него кад само прихвата и репродукује макар и „правилно“ али туђе мишљење! [Кркљуш 1998: 133].

Давно је утврђено да школа као институција не може бити знатно ни боља ни гора од друштва у којем делује. Да нам данас из школе не би излазили млади људи као „интелектуални роботи“, без емоција, да не би постали обичне „банке за складиштење образовних информација“, потребно је унети промене у структуру и организацију рада школе и редефинисањем њених задатака. Савремена хумана школа, школа мишљења на нов начин, ослањајући се на традицију Сократа и Платона, поучавајући да је непроверено знање заправо привидно, мора га поново подредити мишљењу. Поред критичког стваралачког мишљења, у основи те школе су, између осталог, креативност, оригиналност, еманципација, аутентичност, аутономија личности ученика и сл. Кључни циљ је остварити, односно реafirмисати целовитост која је занемарена смањењем чулног искуства у корист теорије, везе и смисла у корист функционалности, одговорности у корист надлежности за одређена подручја, разумевања у корист ускладиштеног знања (информација), непосредности и комуникације лицем у лице у корист посредног преношења, уз коришћење медија. Према схватању Хентига, хумана школа јесте полис, заједница у којој се стиче искуство и постављају темељи мирољубивог, праведног, уређеног и одговорног заједничког живота. Школа је простор у којем се живи и стиче искуство, попут породице и куће, комшилука и улице,

природе, при чему се бришу границе између учења у школи и учења у животу. У школи ученици треба да искусе све најважије одреднице датог друштва (слободу личности, разноликост у мишљењима, начинима и стилевима живота, плурализам различитости, достојанство појединца). Уз то, школа остаје место где ученици стичу важна знања (оно што се не може научити било како и/успут) која су основа за развој и увежбавање способности, где се постављају чврсти темељи њихове духовности и личне аутономије [Hentig 1997: 215–229].

Сматра се да је за модерно друштво самодеструктиван сваки покушај да се преношење основних, најзначајнијих људских искустава и трајно вредних цивилизацијских тековина с једне на другу генерацију заснује само на заповестима и послушности. То једноставно више није одрживо јер су друштвене промене постале екстремно динамичне. Свако идуће поколење прихватиће и даље развијати друштвену организацију, вредносне и нормативне системе само ако их у процесу васпитања прихвати изнутра. Овде се јавља крупан парадокс који се састоји у томе што без васпитања нема аутономије, а васпитању је иманентна хетерономија, оно је хетерономно по себи. Другим речима, у процесу васпитања је потребно, коришћењем различитих средстава (и казне, принуде), оспособити васпитаника да се стварно служи својом слободом [Мирић 1996: 249]. Очигледно је да се слична противречност испољава и у настави која увек подразумева и извесну присилу, карактеристичну по томе што води сопственом укидању, постављајући као свој примарни циљ подстицање самосталности ученика, остварење његове еманципације, постизање самосталности и независности [Meuer 2002: 40]. Карактер и садржај аутономије ученика скоро у потпуности зависи од обима и квалитета аутономије наставника: аутономија наставника је потребан, али не и довољан услов за развој аутономије ученика. У вези с тим, истичу се два основна чиниоца – статичност ученичког положаја и професионална (не)стручност наставника – који директно ометају ученичку аутономију и својим садејством доводе до новог кључног педагошког парадокса. Наиме, иако се с узрастом ученика очигледно повећава њихова психофизичка и психосоцијална компетентност (разлика између ученика првог и осмог разреда основне школе и/или средњошколца, матуранта), ова ноторна чињеница често се игнорише. Неоправдано и непотребно дуго одржава се низак статус ученика приликом доношења одлука готово о свему, а посебно о сопственом ангажовању у редовним наставним и другим школским активностима [Хавелка 2000: 161].

У савременој, хуманој школи отварају се могућности за превазилажење поменутог парадокса на нивоу непосредне наставне праксе. Од наставника се тражи, пре свега, да добро упознају психосоцијалне, интелектуалне и емотивне карактеристике конкретних ученика. Најбољи начин да у процесу наставе ученик нешто научи јесте да то сам открије. А оно што сам открије оставља дубок траг у мозгу (знање као процес, а не као продукт, резултат), па ће се лако применити и користити када буде потребно. Поред тога, за ефикасно учење неопходна је одговарајућа мо-

тивација. То значи да ученик мора бити заинтересован, мора желети да сазна, открије, разреши неку противречност, савлада изазов, мора у тим активностима налазити задовољство. Најзад, успешно учење се одвија у узастопним фазама: почиње акцијом и/или перцепцијом, наставља се појмовима и речима, а завршава усвајањем жељених менталних навика и развојем одговарајућих менталних и других способности. Ова сложена структура квалитетне наставе давно је уочена, а трагови релевантних идеја о томе налазе се у схватањима бројних мислилаца из прошлости који су постепено богатали научни корпус педагогије. Запрепашћујуће је како се у концепцији савремене хумане школе, у наставним стратегијама усредсређеним на ученика као активног субјекта који учи кроз дијалог, долазећи до открића, осећајући интензивне емоције и задовољство кроз аха-доживљај (Еурека!), заправо реafirмишу схватања бројних античких философа. Поред Сократа, морају се поменути бар још неки: Еуклид, Архимед, Ератостен, Хипократ, Алкмеон, Платон, Аристотел [Ђукић 2008: 115].

Витално, драгоцену семе које је посејао Сократ, доноси плодове и данас. Сасвим је извесно да су савременој школи и деци потребни наставници попут Сократа, који ће погодним питањима, кроз разговор, водити ученике до разумевања и открића, терајући их да мисле [Марицки Гађански 2004: 103]. Аристотел је први мислилац у историји философије који је „самог себе схватио као беоцуг у историјском развоју науке, те се може сматрати аутором идеје о историјском развоју науке“, „први је међу хеленским философима философске изразе узимао као *termini technici*, писац је прве историје философије у којој износи критику других философских мишљења“ али и „сопствена становишта о многим проблемима, о узроку, стварности, нужности, материји, о односу појединачног и општег, о значењу великог броја научних појмова и термина и тако даље“ [Марицки Гађански, 2004: 154, 255]. Аристотел је придавао велики значај директном контакту са стварима и коришћењу експеримента у истраживањима различитих предмета. Између осталог, он је у Атини организовао својеврсну биолошку колекцију и музеј за очигледну наставу. Тек средином 17. века један од највећих педагошких мислилаца свих времена, Јан Амос Коменски, у свом делу *Didactica magna* формулисао је чувено златно правило очигледности: *Res sed verba!* У педагошкој концепцији савремене школе и наставе, Аристотелове идеје се препознају у захтеву да ученици експериментишу, да раде на пројектима, тражећи тако и налазећи практичну примену знања [Case 2002: 37]. Платонова мисао да организација државе и друштва изграђује људе, да их одгаја као личности, и Аристотелова мисао да је човек по природи друштвено биће, „иако не смерају на исто, очигледно су повезане и сродне, као неки камени-темељци хеленске социологије, који казују да се једино у организованој друштвеној заједници испољава и формира права суштина човека“ [Марицки Гађански 2004: 117]. Интелектуална аутономија личности као највиши циљ васпитања повезује се с Платоном који је био њен прави и убедљиви заговорник. Данас тај појам укључује интелектуалну иницијативу,

креативност и способност за увиђање проблема, формулисање правих питања, проналажење начина да се одговори на њих и да се проблеми реше. Од савременог наставника очекује се да трансформише наставне садржаје у одговарајуће дијалогске форме сократовског типа, да их артикулише у погодне проблеме током чијег решавања ученици више неће бити само мање-више незаинтересовани посматрачи, већ активни учесници. Јасна је паралела с Платоновом политичком мишљу: сваки грађанин у Републици добија прилику да развија, свој потенцијал до личног максимума, доступно му је образовање које представља пут до истинске аутономије и независне мисли.

По свему судећи трајни изазов за педагоге и друге научнике савременог доба јесте да допринесу изградњи модерне концепције васпитања заснованог на античким грчким темељима, у којима би централно место, поред осталог, заузела Сократова дијалектичка вештина (мајеутика и иронија преобликоване у специфичну методу разговора и стратегију решавања проблема), обogaћена Аристотеловим експериментом и свестраношћу, допуњена императивом о применљивости знања. У квалитетној, хуманој школи образоваће се креативни људи који самостално мисле, способни за доношење одлука, за суочавање с тешкоћама, за продуктиван и срећан живот (и добар живот, тј. живот посвећен усавршавању духа и карактера, који је једино вредан и достојан слободног човека), за квалитетно коришћење радног и слободног времена, једном речју, аутентичне и аутономне личности, попут Платоновог мудрог грађанина и лидера.

А за супротстављање претњама које могу одвојити савремено друштво и школу од њиховог дубоко хуманог смисла (и сврхе), од изградње истинског друштва знања, друштва које је у служби универзалних, највиших вредности (божанских врлина) – мудрости, храбрости, правичности и умерености – и даље нам је потребно знање античког духовног наслеђа „трајнијег од бронзе“, односно аге *perennius* баш као у стиху римског песника Хоратија [према: Марицки Гађански 1998: 9]. Сходно томе, на неизвесном и многим противречностима оптерећеном путу ка европском друштву знања за 21. век неопходни, поуздани путокази могу се тражити и наћи у стваралачки преобликованим и изнова присвојеним релевантним идејама античких грчких филозофа, те у њиховој глобализацији кроз доживотно образовање за све људе, односно за сваког човека као свесног и самоодговорног људског бића.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганга, Никола. Хуманистичка култура: Наш компас за безбедно путовање у освит 21. века. *Књижевне новине*, 1013–1014, 2000.
- Ђукић, Мара. Античке идеје у контексту савременог друштва знања, у: Марицки Гађански Ксенија (ур.). *Евројске идеје, античка цивилизација и српска култура*. Београд: Друштво за античке студије Србије и Службени гласник, 2008: 111–121.
- Ђурић, Михаило. *Србија и Европа између прошлости и будућности*. Београд: BIGZ и Bonart, 2003.

- Кркљуш, Славко. *Дидактички дисјуи*. Нови Сад: СПД Војводине, 1998.
- Марицки Гађански, Ксенија. *Бура и снови (Античке и модерне теме)*. Београд: Рад, 2004.
- Мирић, Јован. Морална аутономија, психологија и васпитање. *Насијава и васишиање*, 2, 1996: 241–251.
- Савићевић, Душан. *Пуи ка друишву учења*. Београд: Буро Салај и Просветни преглед, 2000.
- Хавелка, Ненад. *Ученик и насавник у образовном процесу*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000.
- Case, Robert. Plato's Premise: Fostering Students Authonomy, *Tought & Action, The NEA Higher Education Journal*, Fall 2002: 33–40.
- Commission of the European Communities. *Memorandum on Lifelong Learning*. Brussels: EU, 2000.
- Hentig, von Hartmut. *Humana škola (Škola mišljenja na nov način)*. Zagreb: Educa, 1997.
- Maricki Gadanski, Ksenija. The Classical Heritage and the Multiculturalism: A Renaissance of Classical education? *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XXVI (1998): 5–11.
- Meyer, Hilbert. *Didaktika razredne kvake: Rasprave o didaktici, metodici i razvoju škole*. Zagreb: Educa, 2001.
- UNESCO World Report. *Towards Knowledge Societes*. Paris: UNESCO, 2005.
- Šimleša, Pero. Didaktičke inovacije i njihove moguće devijacije, u: Nikola Potkonjak (ur.) *Izabrana djela Pere Šimleše*. Osijek: Pedagoški fakultet, II, 1980: 147–168.

TOWARDS A HUMANE SCHOOL IN MODERN KNOWLEDGE SOCIETY: ANTIQU GUIDELINES

by

Mara Đukić and Jelena Đermanov

SUMMARY: This article discusses the concept of humane schools in the context of contemporary knowledge society, from pedagogical aspect. The authors specifically indicate that the knowledge society achieves its true meaning and proper importance as well as full pedagogical potential, only when the values on which it is based are defined, and what kind of knowledge it implies. The basic features of humane school are discussed, their interdependence explained and major paradoxes that may occur in this regard perceived.

Listening to the voices of some ancient thinkers that can be clearly heard, the authors discover deep roots and distant traces of important arguments in favor of the implementation of a school of thought in a new way, that is authentic humane school. Accordingly, it is concluded that on the uncertain and laden with contradictions road towards European knowledge society for the 21st century and the humane school in it, we need solid guidelines. By all accounts, these guidelines may be sought and found in the creatively transformed and newly assumed ideas of ancient Greek philosophers and in their global application on lifelong education for all people, i.e. for each man as a conscious and self-responsible human being.

KEYWORDS: education, school, knowledge society, Socrates, Plato, Aristotle

Весна Лукић

ПОВЕЗАНОСТ МИГРАЦИЈА И ДНЕВНИХ МИГРАЦИЈА У ВОЈВОДИНИ

САЖЕТАК: Различити облици мобилности становништва најчешће се проучавају независно један од другог те тако изостају сазнања о томе да ли постоји веза између миграционих процеса и ако постоји, да ли је она позитивна или негативна. Засновано на методу корелације, у раду је извршено проучавање повезаности између миграције и дневне миграције на примеру Војводине.

Становништво и економске активности у Војводини неједнако су распоређени и претежно су концентрисани у простору. С обзиром на то да већина сеоског становништва није више ангажована у пољопривреди, те да у сеоским насељима често нема довољно локалних радних места, бројно сеоско становништво свакодневно путује на посао у градска насеља. Највећи део дневних миграционих токова на простору Војводине чине управо токови радне снаге на релацији село–град. Резултати статистичке анализе, засноване на подацима о досељавању у сеоска насеља Војводине и подацима о дивергентним дневним мигрантима, показали су да постоји позитивна веза између ова два типа мобилности становништва за све посматране скупове насеља (која се дефинише као допуна), те да се знатан удео варијације миграција може објаснити варијацијама у обиму дневних миграционих токова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дневне миграције, миграције, радници, замена, допуна, Војводина

УВОД

Различити облици просторне покретљивости становништва нису потпуно независни у простору и времену већ чине јединствену целину, те их тако треба и посматрати са циљем да се разуме веза између разних типова миграција, а у зависности од демографске и социоекономске структуре миграната, карактеристика мреже насеља, друштвено-економских услова и саобраћајне повезаности простора полазишта и одредишта [Лукић, 2008]. Повезаност различитих облика мобилности становништва, односно како различити миграциони процеси делују један на други и у којим околностима једна форма кретања може узроковати другу, зависи од услова у којима се миграције одвијају. „Диференцијални облици мигра-

начин за мерење валидности два супротна става у објашњавању трендова у популационој динамици на релацији село–град, а то су хипотеза о регионалном реструктурирању и хипотеза о деконцентрацији. Прва хипотеза указује на промене у организацији производње које воде ка позитивним економским ефектима у сеоским насељима. Уколико је то тачно може се очекивати слабљење дивергентних дневних миграционих токова из сеоских у градска насеља, праћено нето имиграцијом у сеоска насеља, тј. да су дневне миграције и миграције замена за токове дневних миграција правца село–град. Супротно томе, хипотеза деконцентрације усредсређује се на промене у жељама везаним за становање и порасту значаја предности комфора и живота на селу у односу на градска насеља. У том случају може се очекивати позитивна допунска веза између имиграције у сеоска подручја и дивергентне дневне миграције из сеоских у градска насеља. Две супротстављене хипотезе о узроцима трендова у рурално-урбаној популационој динамици, присутним од краја седамдесетих година двадесетог века у бројним развијеним земљама, упућују на различите предуслове у будућности за везу дневне и дефинитивне миграције. Ренков и Хувер тестирањем комплементарности нето миграционих токова и нето токова дневне миграције у САД нпр. указују на доминантнији утицај сила стамбене деконцентрације у односу на силе регионалног реструктурирања економских активности [Renkow and Hoover 2000].

Циљ овог рада је да се проучи да ли постоји узајамна веза (и ако постоји, да ли је она позитивна или негативна, тј. да ли је реч о допуни или замени) између дневне миграције и миграције у Војводини на примеру сеоских насеља. Изведене су бројне корелације са намером да се тестира радна хипотеза да су токови дневних миграција повезани са миграционим токовима. Акцент је на дневним миграцијама запосленог становништва.

ПРОСТОРНИ, ВРЕМЕНСКИ И МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ПРОУЧАВАЊА

На простору Републике Србије пораст броја дневних миграната и удела дневних миграната у запосленом становништву најдинамичнији је био у Војводини у периоду интензивне индустријализације 60-их и 70-их година 20. века, а у складу са повећаним потребама индустрије за ангажовањем радне снаге, те променама економске структуре радне снаге и трансфером становништва из пољопривредних у непољопривредне делатности. Међутим, подаци пописа становништва из 1991. и 2002. године указују на то да је тек у последњих двадесет година удео дневних миграната у запосленом становништву већи у Војводини у односу на Централну Србију, тј. да су радници на простору Војводине више укључени у дневне миграционе токове у односу на остало становништво. Све напред наведено утицало је на избор Војводине као просторног оквира проучавања у овом раду.

Положај, међусобна удаљеност насеља у мрежи насеља, као и удаљеност од градског центра (просторна организација мреже насеља) значајни су фактори утицаја на обим и правце дневних миграција становништва. Зато је, пре саме корелационе анализе, потребно нагласити особености мреже насеља у Војводини јер „развитак насељености у Војводини одвијао се под другачијим условима, како географским, тако и политичко-историјским, економским и културним у односу на остали део земље. Отуда типолошка структура и просторна организација насељености суштински разликују Војводину од свих осталих области Србије” [Радовановић 1996]. Географски услови, који су отежавали насељавање, као и политичко-историјски догађаји одразили су се на развој мреже насеља у Војводини и размештај војвођанских градова. Мрежу насеља Војводине 2002. године чинило је 467 насеља, у којима је живело 2.031.992 становника. Просечна популациона величина сеоских насеља у Војводини знатно је већа у односу на Централну Србију (2.120 становника према 580 становника 2002. године), док је ниво урбанизованости у Војводини нешто виши у односу на републички просек (56,7% градског, односно 43,3% сеоског становништва) [РЗС, 2003].

Према Закону о територијалној организацији Републике Србије, Војводина има шест насеља са статусом града: Нови Сад, Суботица, Зрењанин, Панчево, Сомбор и Сремска Митровица [Службени гласник, 2007]. Од тога:

- један центар међународног значаја (ФУП¹ са преко 250.000 становника уз додатне критеријуме: удео градског и пољопривредног становништва у укупном, обим дневних миграција запосленог становништва у односу на укупан број лица који обавља делатност, и бруто домаћи производ) – Нови Сад;
- пет центара националног значаја (ФУП са 100.000–250.000 становника) – Панчево, Сомбор, Сремска Митровица, Суботица и Зрењанин; и
- два центра регионалног значаја (ФУП са мање од 100.000 становника) – Кикинда и Вршац, која због равномерне распрострањености градских општина и њиховог значаја и високог степена урбанитета треба придодати посматраној групи насеља са статусом града.

Функционално урбана подручја рангирана су сходно функцијама при чему је утврђен њихов територијални обухват, тј. дата су оквирна подручја утицаја. Тако ФУП-у Београда припадају општине Стара Пазова, Опово, Пећинци, Панчево, Инђија, Рума, Смедеревска Паланка, Уб, Љиг и Аранђеловац, док општине Сремски Карловци, Темерин, Беочин, Жабал, Бачки Петровац, Ириг, Инђија, Врбас, Србобран, Бачка Паланка, Тител и Бечеј припадају Функционалном урбаном подручју Новог Сада [Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009–2013–2020, 2009].

Утицај градова на насеља у њиховом функционалном урбаном подручју огледа се како у демографским тако и у функцијским и физионом-

¹ Функционално урбано подручје обухвата урбани центар и насеља у окружењу која су са њим у функционалној вези, без обзира на административну припадност.

ским променама. Ове промене најприметније су у приградским насељима, те су нека насеља физиономски срасла са центром и временом изгубила статус самосталних насеља². Група сеоских насеља која административно припадају градовима са више од 100.000 становника имала је и поред негативног природног прираштаја, имала је пораст броја становника у последњем међупописном периоду, и то захваљујући досељавању становништва у ова насеља, како због финансијских (не)могућности миграната за насељавање у самом граду тако и из других разлога. Премда се у развијеним земљама света претежно имућнији људи пресељавају из градова у приградска насеља, у источноевропским земљама преовлађујући је тренд да се становништво пресељава у субурбана подручја због нижих цена некретнина [Kovacs 2002]. Због административне припадности, а често и географске близине са припадајућим градским насељима, досељено становништво махом свакодневно путује на посао у ближе градске центре, те је у овој групи сеоских насеља забележен већи обим дивергентних од конвергентних токова дневних миграција, односно већина насеља имала је негативне вредности дневног миграционог салда 2002. године. За насеља у близини великих градова мође се очекивати даљи наставак процеса секундарне урбанизације која се испољава кроз трансформацију (промене физиономске, популационе и функционалне структуре) некадашњих села у близини градова у градска насеља и ширење урбаних зона на рачун руралних подручја.

Поред трансформације сеоских насеља, последица утицаја градова на околна насеља је и "формирање малих градова у близини великих гравитационих центара, као што су Футог, Петроварадин и Темерин у околини Новог Сада" [Ђурчић 1993]. У Стратегији просторног развоја Србије указано је управо на "потенцијално значајну улогу малих и средњих градских насеља (вароши) у функционалној интеграцији и повезивању града и села" [Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009–2013–2020, 2009]. О феномену досељавања у приградска насеља Војводине на примеру Темерина детаљније говори Лукић истичући да "дневни мигранти чине 21% становништва општине Темерин... док чак 4/5 дневних миграната радника остварује своје приходе најчешће на територији општине Нови Сад" [Лукић и др. 2010, 121].

С обзиром на то да се резултати пописа становништва, као најсвеобухватнији извор података о дневним мигрантима, публикују на агрегатном нивоу и не пружају информацију о насељу одредишта већ само о насељу полазишта дневног мигранта, за потребе овог рада урађена је посебна обрада података пописа становништва из 2002. године, везана за дневне мигранте. Због мањка радних места бројни становници сеоских насеља свакодневно путују на посао у друго, најчешће градско насеље. Већина дневних миграција у Војводини 2002. године одвијала се на релацији село–град (85,3%). У раду су поред података о дивергентним то-

² Неки примери просторног ширења градова у Војводини су спајање насеља Војловица са градом Панчевом 1964. године и насеља Мужља са градом Зрењанином 1981. године и тиме губљење њиховог статуса самосталног насеља.

ковима радне снаге из сеоских насеља према граду коришћени и подаци о досељавању у сеоска насеља Војводине у периоду 1996–2001. године, добијени из документације миграционе статистике Републичког завода за статистику Србије. Од укупно 415 сеоских насеља Војводине у разматрање су узета само она насеља која су имала:

- а) позитиван миграциони салдо у 2001. години (31 насеље), или
- б) позитиван миграциони салдо у периоду 1996–2001. године (395 насеља).

Изведене су бројне статистичке корелације са циљем да се на примеру сеоских насеља у Војводини тестира радна хипотеза да су токови дневних миграција повезани са миграционим токовима, тј. да се утврди да ли између варијација посматраних појава постоји функционална зависност и ако постоји и у ком степену. С обзиром на то да се посматрају две појаве, реч је о простој корелацији чије су вредности бројчано исказане Пирсоновим коефицијентом корелације. Треба нагласити да корелација говори о повезаности а не о узрочно-последичној вези међу варијаблама, те да коефицијент корелације није мера јачине повезаности. Удео заједничких вредности, тј. јачина линеарне повезаности бројчано је исказана коефицијентом детерминације. Премда су анализирана два временска периода према Удовичићу „два се коефицијента корелације никако не смију директно упоређивати” те треба узети у обзир величине оба узорка [Удовичић и др. 2007].

РЕЗУЛТАТИ

За 395 сеоских насеља Војводине која су имала позитиван миграциони салдо у првом посматраном периоду, 1996–2001. године, вредност коефицијента линеарне корелације указује на то да између посматраних појава (броја дневних миграната који су путовали из одабраних насеља у градска насеља 2002. године и броја досељених лица у ова насеља у периоду 1996–2001. године) постоји статистички значајна (на нивоу значајности од 0,05) јака позитивна веза. Пирсонов коефицијент корелације износи 0,8257, а коефицијент детерминације од 0,68 указује да се висок проценат варијација у досељавању може објаснити варијацијама у дневној мобилности радника. Највећи број досељеног становништва у посматраном међупериоду имала су насеља са великим бројем дивергентних дневних миграната радника. То су: Ветерник и Каћ у општини Нови Сад, затим Бешка у општини Инђија, те Нова Пазова, Голубинци и Нови Бановци у општини Стара Пазова.

Након рата на простору бивше Југославије у Војводину је досељен велики број избеглица. Поред породичних и пријатељских веза на њихово исходиште у највећем броју случајева пресудно је утицала близина градова снажног гравитационог дејства. У даљој анализи посматрана су само сеоска насеља општина Инђија, Рума, Сремски Карловци, Стара Пазова и Шид, које су према попису 2002. године биле општине са највећим уделом избеглица у укупној популацији [Лукић и Матијевић 2006].

Реч је о педесет једном сеоском насељу које је имало позитиван миграциони салдо у периоду 1996–2001. година. Вредност коефицијента линеарне корелације и у овом случају указује на то да између посматраних појава постоји статистички значајна јака позитивна веза. Пирсонов коефицијент корелације износи чак 0,9252, а коефицијент детерминације је 0,85, тј. у случају сеоских насеља која припадају општинама са великим уделом избеглица у укупној популацији чак 85% варијација у досељавању може се објаснити варијацијама у дневној мобилности радника.

Као други период посматрања узета је 2001. година, тј. период непосредно пре пописа становништва и након што је смањена динамика прилива избегличке популације на територију Србије. За тридесет једно сеоско насеље Војводине, које је имало позитиван миграциони салдо у 2001. години, вредност коефицијента линеарне корелације указује на то да између посматраних појава (броја дневних миграната који су путовали из одабраних насеља у градска насеља и броја досељених лица у ова насеља 2001. године) постоји статистички значајна (на нивоу значајности од 0,05) јака позитивна веза. Пирсонов коефицијент корелације износи 0,7846, а коефицијент детерминације од 0,61 указује на то да се знатан проценат варијација у досељавању може објаснити варијацијама у дневној мобилности радника. Највећи број досељеног становништва 2001. године имала су насеља Врдник у општини Ириг, те насеља Нова Пазова, Нови Бановци и Стари Бановци у општини Стара Пазова, која истовремено имају велики број дивергентних дневних миграната радника. Иако је узорак за 2001. годину мали и није статистички значајан ($N < 35$), добијени резултати потврда су претходних резултата, те сазнања других аутора као што су Бубало Живковић и др., који истичу да су се највеће демографске промене последњих деценија догађале управо у насељима која су у првој гравитационој зони већих градских центара, посебно Београда и Новог Сада, те да је пораст броја становника у старопазовачкој општини, а нарочито у насељима Нова Пазова, Нови Бановци, Стари Бановци и Стара Пазова последица близине Београда и саобраћајне повезаности [Бубало Живковић и др. 2010]. Овакви резултати проучавања потврђују да у Србији, као и у другим источноевропским земљама, преовладавају економски мотиви мобилности становништва које се у приградска насеља досељава, не из разлога квалитета живота и животног стила, већ због изузетно високих цена некретнина у градским центрима.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У раду је тестирана хипотеза о вези између дневних миграција и досељавања на примеру сеоских насеља Војводине, са циљем да пружи одговор на питање да ли су ова два облика просторне покретљивости повезана (и ако јесу да ли је та веза позитивна или негативна), те који се проценат варијације у дневним миграцијама се може објаснити варијацијом у досељавању становништва. Сеоска насеља Војводине која имају позитиван миграциони салдо у посматраним периодима и велики број

дивергентних дневних миграната радника који раде у градским насељима махом припадају општинама које су у саставу функционалних урбаних подручја Новог Сада и Београда. Високе вредности коефицијента корелације указују на постојање позитивне везе између дневних миграција и досељавања становништва за сва три посматрана скупа насеља, те је закључак да дневне миграције и миграције јесу у вези. Коефицијент детерминације, који показује који се проценат варијације у дневним миграцијама може објаснити варијацијом у досељавању становништва, износи од 61% до 85% у зависности од тога који временски период и који скуп насеља је посматран. У случају сеоских насеља која припадају општинама са великим уделом избеглица у укупној популацији, вредности коефицијента корелације су највише и указују на постојање веома јаке позитивне везе између дневних миграција и досељавања становништва, док је пропорција заједничког варијабилитета ове две варијабле чак 85%.

Разматрање везе између миграције и дневне миграције доприноси продубљивању теоретских сазнања у овој области, а добијени резултати могу послужити за дефинисање ефикасне политике руралног развоја. Позитивна веза између дивергентне дневне миграције и имиграције упућује на допунску везу између дневне миграције и миграције, која карактерише процесе субурбанизације и ексурбанизације. Међутим, посматрајући све скупове случајева, удео варијације мобилности становништва који остаје необјашњен варијацијама у обиму дневних миграционих токова креће се 15–40%. У складу са тим, отвара се питање који су све фактори који утичу на ове процесе. Зато су за боље разумевање миграционих детерминанти потребна даља проучавања јер се феномен просторне покретљивости становништва не може у потпуности разумети без откривања различитих мотива као покретачке силе. Мотиви досељавања становништва у сеоска насеља најбоље би се спознали спровођењем анкетног истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

- Бубало Живковић, Милка; Тамара Ковачевић и Бојан Ђерчан. Демографске карактеристике војвођанских насеља у гравитационој зони Београда, *Зборник МС за друшћивене науке*, бр. 131, 2010: 269–277.
- Закон о територијалној организацији Републике Србије, *Службени гласник*, 129-07, од 29. децембра 2007.
- Лукић, Весна и Драгана Матијевић. Општине у Војводини са највећим уделом избеглица: утицај на динамику и структурне карактеристике популације, *Зборник МС за друшћивене науке*, бр. 121, 2006: 103–110.
- Лукић, Весна. Конвергентне и дивергентне дневне миграције становништва Панчева. Докторска дисертација, Географски факултет Универзитета у Београду, 2008: 1–199.
- Лукић, Тамара; Александра Драгин и Љубица Ивановић. Досељавања у приградска насеља, студија случаја: Општина Темерин, *Зборник МС за друшћивене науке*, бр. 131, 2010: 115–126.

- Радовановић, Милован. Антропогеографске и демографске основе развоја насељености у Србији, *Зборник радова Географског института „Јован Цвијих“*, Београд, САНУ, књ. 43, 1996: 57–90.
- РЗС. *Попис становништва, домаћинства и становова 2002*, Књ.2, Пол и старост, Београд: Републички завод за статистику Србије, 2003.
- РЗС. Посебна обрада података Пописа становништва из 2002. године, Београд: Републички завод за статистику Србије, 2007.
- РЗС. Документациони материјал миграционе статистике, Београд: Републички завод за статистику Србије, 2010.
- Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009–2013–2020*. Република Србија – Министарство животне средине и просторног планирања, Републичка агенција за просторно планирање, 2009.
- Ђурчић, Слободан. Формирање приградских зона у Војводини, *Зборник радова Географског факултета Универзитета у Београду*, Св. 41, 1993: 17–25.
- Evers, Gerard (1989). Simultaneous Models for Migration and Commuting: Macro and Micro Economic Approaches in *Migration and Labour Market Adjustment*, J. Dijk, H Folmer, H.W. Herzog and A.M. Schlottmann (eds.) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1989: 177–197.
- Johnston-Anumonwo, Ibipo. The Influence of Household Type on Gender Differences in Work Trip Distance, *Professional Geographer*, Vol. 44, Issue 2, 1992: 161–169.
- Kovacs, Zoltan. Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a posztzocialista átmenet idején. – *Földrajzi Közlemények* 124. 1-4. szám, 2002: 57–78.
- Lee, B. S. and John F. Mc Donald. Determinants of Commuting Time and Distance for Seoul Residents: The Impact of Family Status on the Commuting of Woman, *Urban Studies*, Vol. 40, Issue 7, 2003: 1283–1302.
- Renkow, Mitch and Dale Hoover. Commuting, Migration, and Rural-Urban Population Dynamics, *Journal of Regional Science*, Vol. 40, No. 2, 2000: 261–287.
- Skeldon, Ronald. Interlinkages between Internal and International Migration and Development in the Asian Region, *Population, Space and Place*, Vol 12, Issue 1, 2006: 15–30.
- Udovičić, Martina; Ksenija Baždarić, Lidija Bilić-Zulle i Mladen Petrovečki. Što treba znati kada izračunavamo koeficijent korelacije?, *Biochemia Medica*, Vol. 17, Issue 1, 2007: 9–15.

CONNECTIONS BETWEEN MIGRATIONS AND COMMUTING IN VOJVODINA

by

Vesna Lukić

SUMMARY: Various forms of population mobility are usually studied independently and thus lacking information if there is a connection between migration processes and if so, whether it is positive or negative. Based on the correlation method, this paper presents a study of the relationship between migration and commuting by the example of Vojvodina.

Population and economic activities in Vojvodina are unevenly distributed and mainly concentrated to certain areas. Considering that the majority of rural population is no longer engaged in agriculture and that there are not enough local jobs in rural areas, numerous rural residents commute to work to cities. So, the majority of commuting flows

in Vojvodina are flows of labour force from rural to urban areas. Results of statistical analysis, based on data about migrations to rural settlements of Vojvodina and data about divergent commuters, have shown a positive correlation between the two types of population mobility for all observed settlements (defined as addition), and that a significant proportion of migration variations can be explained by variations in the scope of commuting flows.

KEY WORDS: commuting, migration, workers, substitution, addition, Vojvodina

Оливер Лајић

ПОСЕБНИ ОБЛИЦИ ОДУЗИМАЊА ДОБИТИ СТЕЧЕНЕ КРИМИНАЛОМ*

САЖЕТАК: Одузимање имовинске користи постоји већ више од пола века у домаћем правном систему. С обзиром на ограничене домете у практичној примени овог института, а нарочито у контексту борбе против организованог криминала, домаћи законодавац је недавно понудио нова решења за одузимање „криминалне имовине“, у виду института одузимања имовине стечене криминалом, уређеног посебним законом. У том смислу, у раду се анализирају специфичности појаве организованог криминала које захтевају другачији приступ у односу на стандардна решења у овој области, а затим износе критике у вези с таквим решењем, као и стање у домаћем праву и пракси које је претходило доношењу поменутог прописа.

Аутор закључује да се одузимање криминалне добити може сматрати пожељним инструментом у борби против организованог криминала, при чему треба бити пажљив у стварању припадајућег нормативно-правног оквира, како би се избегле бројне негативности којима могу подлећи његови креатори. Такође, указује на међународни елемент који остварује значајан утицај у креирању и практичној примени националних модела.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: одузимање имовине стечене криминалом, организовани криминал, одузимање имовинске користи, Закон о одузимању имовине проистекле из кривичног дела

У одсуству одговарајуће прилике већина људи је поштена и од поверења [Manning 2005: 15]. Међутим, у реалном животу свакодневно се врше бројне радње којима се у различитим сферама деловања може незаконито прибавити имовинска корист, било да су у питању активности незаконите *per se* (на пример, трговина људима или наркотицима), било илегалне активности којима се крше норме правно уређеног амбијента (на пример, криминал у привредном пословању). Без обзира на вид, криминалне активности захтевају одговарајућу друштвену, па и кривично-

---

* Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом *Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за сувојствљивање организованог криминала и тероризму у условима међународних интеграција*. Пројект финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014).

правну реакцију. Један од ефеката ове реакције требало би да буде и спровођење у дело принципа да нико не сме имати корист од криминала, што се у пракси реализује кроз различите форме одузимања прибављене користи, било у кривичном, било у грађанском поступку.

У нашем правном систему већ пола века егзистира институт одузимања имовинске користи стечене кривичним делом, али по мишљењима бројних аутора његова практична примена не би се могла оценити успешном. Занимљиво је приметити да је, непуних осам месеци по ступању на снагу новела којима је уведена ова мера, од стране стручне јавности оцењено да се њено „практично спровођење у живот није у пуној мери остварило“, односно да „у том правцу пракса није нарочито богата“ [Петрић 1961: 1, 11]. Тешко је утврдити да ли је непотпуна правна одређеност имала практичне реперкусије или је узрок оваквог стања био у инертности домаћег правосуђа, недостатку стручног и специјализованог истражног кадра или у нечем другом. И у скорије време могао се од стране стручне јавности и носилаца правосудних функција чути став да судови у Србији нису у довољној мери, поред кривичних санкција, изрицали мере одузимања имовинске користи [Попић 2007], односно да постојећи прописи нису примењивани [Илић и Бановић 2007: 316; Илић 2008а: 21].

Све заједно говори да постоји очигледан несклад између прокламованог начела забране богаћења путем криминала и судске праксе. Судови су се нерадо упуштали у истраживање токова стечене имовинске користи, нарочито у случајевима у којима је мењала форму и титулара. Последишно, статистички показатељи на том плану били су поражавајући јер је, на пример, према подацима за 2005. годину, мера одузимања имовинске користи изречена према нешто више од 10% лица осуђених за кривична дела против привреде, имовине и службене дужности [Илић и Бановић 2007: 313], док се према другим изворима, за период од 2002. до 2005. године, тај број кретао на нивоу од свега пола процента [Управа за спречавање прања новца 2008: 7]¹. Слично стање запажа се и у земљама у околине [Ивичевић-Карас 2007: 673].

Примена овог института, односно његовог основног начела о забрани неоснованог богаћења, нашла се пред додатним изазовима у ери интензивног развоја организованог криминала. Отежавајућа околност везана за активности организованих криминалних група је та што кривична дела из ове сфере често представљају тзв. злочине без жртве, те да, следствено

---

¹ Према подацима објављеним у Нацрту националне стратегије за борбу против прања новца и финансирања тероризма, од 76.532 осуђених лица мера одузимања имовинске користи изречена је према 386 лица (0,504%). Као што је претходно изнето, статистиком је обухваћен период од 2002. до 2005. године, за кривична дела: несавестан рад у привредном пословању, проузроковање стечаја, злоупотреба овлашћења у привреди, проневера, злоупотреба службеног положаја, обмањивање купаца, недозвољена производња, пустошење шума, шумска крађа, остала кривична дела против привреде, противзаконито посредовање, примање мита, давање мита, остала дела против службене дужности, привредни криминал у ширем смислу, крађа и тешка крађа, разбојничка крађа и разбојништво, тешки случајеви разбојничке крађе и разбојништва, остала дела против имовине, фалсификовање новца, издавање чека без покрића, неовлашћена производња, држање и стављање у промет опојних дрога и омогућавање уживања опојних дрога.

томе, велики број кривичних дела остаје неоткривен. Како изостају судски поступци у којима би стечена имовинска корист била одузета, долази до акумулације добити стечене криминалом и њеног каснијег инвестирања у нове криминалне подухвате. Смили је с правом приметио да добит стечена криминалом представља јако средство заштите помоћу које се бастиони организованог криминала стварају и одржавају [Smellie 2004: 2]. Када и дође до покретања, спроведени судски поступци против чланова организованих криминалних група обично обухватају „само кап у мору њихове криминалне активности“ и сматрани су „ризиком посла“, а сâмо одузимање имовинске користи прибављене конкретним кривичним делом које је повод покретања поступка, уз изречену казну учиниоцу, није довољно да актере организованог криминала одврати од даљих криминалних подухвата. Наиме, искуства су показала да је изрицање казне учиниоцима кривичних дела из ове сфере, без одузимања имовине коју поседују, најчешће недовољно јер су по изласку на слободу они настављали с криминалним активностима, а бављење криминалом није престајало ни док су се налазили у затвору јер је њихова економска моћ остајала неокрњена [Илић 2008а: 21].

Имајући у виду наведено, с правом се намеће питање да ли кривично право остварује своју заштитну функцију у сегменту који се односи на спречавање неоснованог богаћења лица из домена организованог криминала и да ли су, поред класичних, неопходна нека друга, савременија средства како би се доследније спровела кривичноправна заштита друштва од криминала, а нарочито од његових организованих форми. Као одговор на постављено питање већина европских националних законодавстава понудило је решење у виду института одузимања имовине стечене криминалом, при чему су непосредни повод овакве реакције често била убиства истакнутих посленика јавне речи или полицијских истражитеља, чија је област интересовања била стицање богатства појединих људи несразмерно њиховом законитом ангажману [Levi 2000: 5–6]. Богатство ставова у овој области, актуелност и усредсређеност на примену мере одузимања криминалне добити као једно од кључних средстава у борби против организованог криминала говоре нам да је реч о проблематици од изузетног значаја која ће, сасвим извесно, дуги низ година бити у жижи интересовања научне и стручне јавности, како домаће, која ће ценити резултате недавно усвојених нормативних решења на овом плану, тако и оне у земљама које имају вишедеценијска искуства у њиховој примени [Лајић 2010: 361].

СПЕЦИФИЧНОСТИ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА У ПРИЛОГ ПРИМЕНИ ИНСТИТУТА ОДУЗИМАЊА ИМОВИНЕ СТЕЧЕНЕ КРИМИНАЛОМ

Криминал не погађа само непосредне жртве него и остале грађане. У најширем смислу гледано, криминал има своју цену, а терет плаћања проузроковане штете најчешће пада на леђа „обичног грађанина“, по-

реског обвезника. Што је стопа криминала већа у неком друштву, већи су и трошкови који се издвајају за рад одговарајућих државних служби, институција, превентивних програма итд.², те, последично, остаје мање новца за оно што би се могло назвати „надградња“ (развој културе, уметности, спорта и сл.), насупрот основним потребама функционисања неког друштва. Самим тим, виша стопа криминала погоршава квалитет живота сваког појединца, без обзира на то што он не мора ничим допринети лошем стању у тој области.

Посебну опасност носи у себи организовани криминал, који најчешће коруптивним или другим видовима незаконитог деловања поткопава здраве основе друштва. Његовом развоју допринела је и глобализација, која је динамизовала светску привреду, али исто тако и довела и до стварања нових прилика за појаву организованог криминала, као и нових изазова с којима се суочавају правосудни системи и органи реда [Bell 2000: 1]. У описаним условима традиционални систем кривичноправне реакције, који у првом реду подразумева затворску казну, не даје адекватне резултате, махом захваљујући великој финансијској потпори коју ове групе имају и чињеници да оне, како примећује Ветори, много више зависе од финансија него од људи који обављају њихов „прљави посао“ [Vettori 2006: XI]. Ова ауторка на истом месту наводи да се због тога и слоган „оштро према криминалском богатству“ брзо проширио већином земаља Европске Уније и нашао уточиште у новим правним решењима усмереним ка одузимању добара стеченог незаконитим деловањем.

У размишљањима о појави организованог криминала Лаудати одлази и корак даље, те се пита које се уопште вредности штите прописима којима се спречава акумулација криминалног богатства. Наиме, проблем који се поставља не тиче се само кривичних дела која се врше, па чак ни заштите економског поретка и слободе конкуренције међу предузетницима или транспарентности тржишта. Овај аутор сматра да криминалне организације које зарађују огромне количине новца више немају потребе да убијају, већ систематски прибегавају корупцији јавних службеника, купују медије, укључују се у управљање финансијским институцијама, условљавају изборне механизме и утичу на резултате гласања. На тај начин богатство мафијашких организација практично доводи у питање и сам опстанак демократије, као и права и обавезе сваког од нас [Laudatti 2007: 4]. И у домаћим оквирима појава организованог криминала побуђује све већу пажњу. У Националној стратегији за борбу против организованог криминала³ учињена је својеврсна карактеризација овог феномена. Наиме, он је препознат као опасност која задире у све сфере друштва, уни-

² Менинг набраја низ од десет сектора кроз које се огледају трошкови проузроковани криминалом. То су: 1) криминалистичке службе, 2) програми превенције криминала, 3) програми превенције и рехабилитације наркомана, 4) затвори, 5) судови, 6) тужилаштва, 7) одбрана пред судом о трошку државе, 8) медицинска нега жртава, учинилаца и др. укључујући и трошкове лечења оболелих од AIDS-а, 9) штете привредних субјеката и 10) трошкови осигуравајућих компанија [Manning 2005: 1–2].

³ Националну стратегију за борбу против организованог криминала донела је Влада Републике Србије, 26. марта 2009. године.

штава животе и причињава велику материјалну штету, продукује и подстиче друге врсте криминала, узрокује осећање страха и безнађа и нарушава интегритет и углед државних институција и државе у целини [Влада Републике Србије 2009: 3].

Проблем спречавања и сузбијања кривичних дела организованог криминала специфичан је из више разлога. На првом месту треба истаћи да систем деловања на организаторе и чланове организованих криминалних група, у смислу њиховог затварања, односно уклањања с криминалне позорнице, није ефикасан. У наведеном случају на упражњено место регрутује се други члан криминалне организације, чиме она не губи на функционалности и може неометано да делује у будућности. Традиционална концепција кривичноправне одговорности, дакле, тежи утврђивању индивидуалне кривице, док је типично за савремено организовани криминал учестало мењање конкретних актера иза чега стоји организациона структура и ефикасно разрађени поступци постизања циља слични мултинационалном предузећу [Мршевић 1994: 90]. Даље, примена института одузимања имовинске користи стечене кривичним делом, којом би требало успоставити имовинско стање учинилаца које је постојало пре извршења кривичних дела, не може успешно парирати гомилању материјалних добара и нарастању економске моћи криминалних организација, која је углавном и заснована на нелегално стеченој финансијској добити. Разлоге за такво стање, по нашем мишљењу, треба тражити у неколико чињеница.

Прва подразумева вршење специфичних кривичних дела од стране организованих криминалних група, која се сврстају у тзв. кривична дела без жртава, односно „криминал понуде“. За ова кривична дела карактеристично је да се недозвољена активност врши „на обострано задовољство“ (на пример, кријумчарење или продаја оружја или наркотика). Непостојање оштећеног, у класичном кривичноправном смислу, доводи до тога да се кривична дела одвијају „у тишини“, далеко од очију јавности и органа кривичног прогона, у сфери тзв. тамне бројке. Ако се овоме дода изостанак антиципирајуће акције субјеката антикриминалне борбе, узрокован ограниченим ресурсима државних структура, или њиховом простом инертношћу, а у најгорем случају и садејством с виновницима организованог криминала јасно је да ће се последице нужно састојати у постојању извесног броја организованих криминалних група које могу, мање више неометано, деловати у дужем периоду на неком простору или региону, а самим тим и остваривати криминалну добит. С обзиром на тајну природу организованог криминала, и имајући у виду чињеницу да се често не може идентификовати индивидуална жртва, потребно је обратити пажњу на обезбеђивање довољних ресурса намењених истрази овог феномена, односно стављање истражитељима на располагање адекватних правних механизма за реализовање истрага и обезбеђивање неопходних доказа [European Union 2000: 15].

Друга битна чињеница која доприноси неуспешности класичне мере одузимања имовинске користи у односу на дела организованог криминала

састоји се у обиму и објекту примене. Када појединци из криминалне организације постану предмет обраде од стране полиције и правосуђа, примена института одузимања имовинске користи стечене кривичним делом у општем поступку не може испунити постављени задатак. Иако се може основано претпоставити да се појединци или криминалне групе не баве криминалном радњом само једном као изузетак, већ су дуже време инволвиран у исту или сличну делатност, што имплицира да је и велики део њихове имовине стечен на исти (незаконит) начин [Vettori 2006: 8], на удару се обично нађу ниже позиционирана лица у хијерархијској структури криминалне организације. Имовина коју поседују промени титулара у току поступка, услед непостојања привремених мера, те се на крају поступка, уколико дође до осуде, не постиже ништа више од декларативне примене начела о забрани богаћења путем криминала, реализовањем симболичних конфискација. Војници су ти који трпе последице, док су генерали, како наводи Ивенс, далеко од сцене [Evans 1994: 2]. Притом, криминална организација не губи ништа од стечене финансијске моћи, а организатори остају изван домашаја кривичноправне реакције, што им у дужем периоду даје ореол недодирљивости.

Из наведених разлога, борба против организованог криминала се, поред класичног приступа, који се огледа у утврђивању и доказивању кривичне одговорности организатора и чланова криминалних група, све више усредсређује и на могућности одузимања добити стечене криминалом. Ова мера сматра се изузетно ефикасним инструментом, којим се остварују бројни циљеви које није могуће постићи традиционалним деловањем. Уобичајено се као позитивни ефекти одузимања криминалне добити наводи: а) остваривање превентивног ефекта, с обзиром на то да је стицање имовинске користи мотив већине кривичних дела [EU 2000: 18], а затим и: б) спречавање инфилтрације незаконитог прихода у легалну економију и смањење могућности за корупцију, в) криминалне организације лишавају се основног средства за даље вршење криминалне делатности, г) у жижи интересовања налази се највише руководство криминалних организација и д) подржавање владавине права и једног од основних принципа кривичног законодавства према којем нико не може имати корист од вршења кривичних дела [Голобинек и сар. 2006: 15; Илић и Бановић 2007: 302]. Причард наводи да одузимање добити стечене криминалом може повећати поверење јавности у систем кривичног правосуђа и уклонити негативне узоре из друштва [Prichard 2007: 58]. Овај аутор помиње и један посредни циљ који се остварује одузимањем криминалне добити, а састоји се у финансирању других делатности усмерених на смањивање штете од криминала.

С економске тачке гледишта, одузимање илегално стечених средстава доводи до оптималног одвраћања потенцијалних прекршилаца, из два разлога: а) реч је о трансферу средстава од преступника ка влади, без икаквих трошкова, б) којим се унапређује ефикасност идентификовања криминалних добара од стране криминалистичких служби [Bowles, Faure and Garoua 2000: 539]. Припадници организованих криминалних група

очигледно не врше кривична дела из нужде, већ ради подизања стандарда живљења на ниво који одговара „успешним особама“. Куракис примећује да је реч о стереотипу који медији готово агресивно промовишу као пожељни животни стил у модерним друштвима [Courakis 2001: 197]. Акцијама њиховог „уклањања из друштва“, како то наводи Причард, може се послати заиста снажна порука широј јавности да се криминал не исплати, а онима који су имовину стекли и још увек је стичу на незаконит начин може се пољуљати извесност трајног мирног уживања стеченог богатства [Prichard 2007: 58].

Паоли и Фицнот запажају да су добављачи илегалних добара приморани да раде под константном претњом од хапшења и *конфисковања* њихових имовине и средстава од стране полиције и правосуђа (у системима у којима су такве мере предвиђене, *иприм. ауџ.*), те да учесници у криминалној трговини стога покушавају да организују своје активности на начин који обезбеђује минималан ризик од откривања [Paoli and Fijnaut 2006: 314]. Поменути аутори, позивајући се на Ројтера, налазе да су инкорпорирање трансакција наркотицима у криминалне мреже и смањење броја муштерија и запослених две од најчешћих стратегија које илегални предузетници примењују како би смањили угроженост од снага реда. Нелен наводи да су земље с највећим степеном демократије развиле системе за откривање сумњивих финансијских трансакција и усвојиле законске прописе који им омогућавају да пронађу и привремено и трајно одузму средства за која се верује да их поседују или контролишу криминалци, а да после терористичког напада на САД, 11. септембра 2001. године, постоји и чврсто уверење да би бољи увид у везе између токова капитала и терористичке активности био од виталне важности у борби против тероризма, као и против организованог криминала [Nelen 2004: 517]. Изнете околности јасно сведоче о чињеници да правна регулатива о одузимању имовине стечене криминалом битно утиче на понашање учесника на криминалној позорници, ако ни у чему другом, бар у томе да се криминалци не осећају сигурним када је у питању „минули рад“ у виду уштеђевине пласиране у различита материјална добра.

Могло би се закључити да одузимање имовине стечене кривичним делима има не само кривичноправно и криминално-политичко оправдање, већ и своју интегративну раван, насталу из неопходности да се на наднационалном плану координирају активности у борби против тешких облика криминала [Илић 2008: 16]. У том контексту треба поменути и Стратегију ЕУ за превенцију и контролу организованог криминала на почетку новог миленијума [EU 2000], која у посебном поглављу говори о праћењу, привременом одузимању и одузимању илегално стечених средстава и апострофира спречавање стицања криминалне добити, које је у овом документу препознато као основна мотивација за бављење организованим криминалом. Треба истаћи и чињеницу да међународни и регионални европски уговори листом позивају државе потписнице на стварање законодавних и других предуслова за одузимање криминалне добити стечене тешким кривичним делима, уз проширена овлашћења надлежних

државних органа, посебно истражне технике, редукцију доказних стандарда и пребацивање терета доказивања на окривљеног⁴.

КРИТИКЕ ИНСТИТУТА ОДУЗИМАЊА ИМОВИНЕ СТЕЧЕНЕ КРИМИНАЛОМ КАО ПОСЕБНОГ СРЕДСТВА У БОРБИ ПРОТИВ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА

Колико год да се одузимање имовине стечене криминалом наметало као нужност у борби против пошаст организваног криминала, треба поменути и да академска заједница, као ни стручна јавност, нису у потпуности јединствени у оправдању овог средства. У радовима појединих иностраних аутора могу се пронаћи озбиљне критике према којима је систем одузимања криминалне добити изграђен пре било какве озбиљније анализе проблема организваног криминала, као и критике домаћаја примене поменутог института у националним правним системима, односно критика које се односе на стварну сврху донетих прописа о конфискацији, којима се приписује скривени фискални карактер [Nelen 2004].

Такође, на удару су се нашла и решења која се односе на уређење система за одузимање криминалне добити. Једна од таквих односи се на расподелу одузетих средстава владиним агенцијама које учествују у поступку одузимања имовине (тзв. *self-financing*), које, мора се признати, може бацити сенку сумње на објективност приликом одређивања приоритета деловања поменутих тела [Blumenson and Nilsen 1998; Stessens 2003: 56–60]. Багиш примећује да ентузијазам политичара у погледу успешности примене института одузимања криминалне добити расте пропорционално количини одузетих добара, као и да држава увек има мање пара него што јој је потребно [Buggisch 2003: 5]. Отуда се, оцењује овај аутор, и одузимање криминалне добити као средство може чинити принципипелно прихватљивим докле год нико није укључен у тај посао лично, односно докле год се оно користи као средство за борбу против организованог криминала, а не као средство за „попуњавање рупа у буџету“.

Не треба изгубити из вида ни мисао коју износи Фрајберг, да софистицирани криминал изазива интензивније законске реакције, а што је још важније, да неуспешне реакције показују тенденцију генерисања

⁴ У том смислу најзначајније су: Конвенција Уједињених нација о противзаконитом промету опојних дрога и психотропних супстанци, донета у Бечу, 1988. године, *Сл. лист СФРЈ – Међународни уговори*, бр. 14/90; Конвенција Савета Европе о прању, тражењу, заплени и конфискацији прихода стечених криминалом, донета у Стразбуру, 1990. године, *Сл. лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/02 и *Службени лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 18/05; Кривичноправна конвенција Савета Европе о корупцији, донета у Стразбуру 1999. године, *Сл. лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 2/02 и *Сл. лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 18/05; Међународна конвенција о сузбијању финансирања тероризма, донета у Њујорку 1999. године, *Сл. лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/02; Конвенција Уједињених нација против трансанационалног организованог криминала са допунским протоколима, донета у Палерму 2000. године, *Сл. лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6/01; Конвенција Уједињених нација против корупције, донета у Њујорку 2003. године, *Сл. лист СЦГ – Међународни уговори*, бр. 12/05 и Конвенција Савета Европе о прању, тражењу, привременом одузимању и одузимању имовинске користи стечене извршењем кривичног дела и финансирањем тероризма, *Сл. гласник РС*, бр. 19/09.

строжих закона, у очекивању или нади да ће они бити ефективнији [Freiberg 1998: 67]. Како наводи овај аутор, историја закона о одузимању криминалне добити до данас је везана за непрекидне и нерешене тензије између оних који теже формулисању и примени ефективних и ефикасних закона о конфискацији и оних који прихватају да је неопходно суочити се с организованим криминалом и трговином дрогама, али не по цену одузимања права учиниоцима кривичних дела током таквог поступка. Смили наводи да је глобално прихваћен став према којем борба против трговине дрогама и организованог криминала не може бити успешна ако се не конфискује добит. Међутим, упркос томе, сматра се да је на том пољу постигнут скроман успех [Smellie 2004: 3].

Такође, могуће је чути и примедбе попут оних које износи Нелен, према којима новија истраживања организованог криминала показују да припадници криминалних организација не морају по сваку цену тежити знатном економском и политичком утицају, као и да се у неколико холандских и иностраних случајева показало да су криминалци пре били спремни да плате велики новчани износ, него да уместо тога иду у затвор [Nelen 2004: 525], што знатно умањује почетну претпоставку о успешности одузимања криминалне добити као средству за борбу против организованог криминала. Ипак, у првом случају могло би се рећи да тежња ка економској и политичкој моћи умногоме зависи од изграђености институција система и интегритета носилаца јавних функција, с једне стране, и процена могућих утицаја на ове сфере друштвеног живота, коју врше шефови криминалних организација, с друге стране. Уколико своје изгледе процене као мање потенцијално успешне, то не значи да ће одустати од криминалне делатности, већ само да ће њихова пажња више бити усмерена ка мирном уживању у стеченом богатству, уместо ка политичко-економским циљевима. И Паоли и Фицнот изражавају скепсу у погледу знатног утицаја организованог криминала на привреду и политику развијених западних земаља (изузев Италије), при чему, ипак, реална опасност постоји у земљама с нижим степеном развоја друштвених и правосудних институција [Paoli and Fijnaut 2006: 318–323]. У том смислу, релевантно је и мишљење Шкулића, према којем типична организована криминална група нема политичке циљеве, нити је мотивисана идеолошким интересовањима. Како наводи, њени циљеви су новац и моћ, док њено укључивање у политику може бити део активности чији је циљ да обезбеди протекцију или имунитет за своје незаконите активности, што је уједно и критеријум по којем се оне разликују од организованих криминалних група чија је криминална активност политички мотивисана [Шкулић 2008: 23].

С друге стране, од Нелена раније поменута спремност на плаћање (или одузимање криминалног богатства) уместо одласка у затвор не може се веродостојно тумачити у одсуству комплетне слике о имовини онога о чијој је имовини реч, а која већини остаје непозната. Новчани износ или имовина који се за већину грађана може чинити великим може представљати само мали део стечене „уштеђевине“ шефа криминалне организације, те у том контексту, ни одузимање таквог, за државне орга-

не видљивог дела имовине (а у суштини мањег дела његових добара), не мора представљати велики ударац за онога коме је та имовина одузета. Последично, он ће пре пристати на такво одузимање него на казну која подразумева лишење слободе јер би то у конкретном случају за њега представљало мање од два зла којима је изложен.

У критичким излагањима не треба заборавити ни могуће злоупотребе које се могу јавити у поступцима истраживања и привременог и трајног одузимања имовине за коју се сумња да је стечена криминалом. У домаћим оквирима могли су се чути позиви на искључиво легалистички приступ у процени испуњености услова за покретање поступка привременог и трајног одузимања имовине, што је релевантна тврдња без обзира на правни систем у којем се примењује. Популистички приступ у примени одредаба о одузимању имовине стечене криминалом, који би био заснован на дневнополитичким, фискалним или личнопромотивним разлозима носилаца правосудних и политичких функција, упозорава Николић, могао би лако одвести ка обесмишљавању суштине таквих законских решења и, у крајњој линији, излагању пореских обвезника ризику плаћања високих одштетних захтева у случају да се пред домаћим судовима или ЕСЈП (Европски суд за људска права) утврди постојање повреда права лица од којих је имовина одузета [Николић 2009: 10].

Но, у сваком случају уважавајући претходне критичке тонове, ставове и упозорења у вези с применом института одузимања имовине, могло би се бранити мишљење да, примена овог института може значајно допринети уклањању мотива за бављење организованим криминалом и донети позитивне ефекте који су претходно поменути у тексту. Ова чињеница је апострофирана у раније већ поменутој Стратегији Европске уније за превенцију и контролу организованог криминала на почетку новог миленијума [EU 2000: 18], а како је констатовано у једном документу Скупштине Северне Ирске, незаслужен успех који остварују криминалци представља увреду по већину која се бави поштеним радом, при чему су угрожени управо слојеви друштва којима криминал наноси највећу штету [Northern Ireland Assembly 2001: 1]. Наравно, ретко се у научним и стручним круговима постиже консензус око комплекснијих питања попут овог, те и овде изнета начелна неслагања треба схватити као умесне, конструктивне примедбе које треба озбиљно размотрити, а одговарајућом изградњом елемената система одузимања имовине стечене криминалом не дозволити да се претходно описане негативности заиста и остваре.

ПРЕТХОДНО СТАЊЕ У ДОМАЋЕМ ПРАВНОМ ОКВИРУ КАО УЗРОК КРЕИРАЊА ПОСЕБНОГ ПОСТУПКА ОДУЗИМАЊА ИМОВИНЕ СТЕЧЕНЕ КРИМИНАЛОМ

Када се осврнемо на стање у домаћем праву, можемо приметити да се већина аутора углавном сложила да стање по питању стицања имовине путем криминала и одузимања криминалног богатства није било на

задовољавајућем нивоу до доношења посебног закона којим се уређује ова област. Очигледно да су изолација земље и политика вођена током деведесетих година прошлог века довели до уграђивања елемената организованог криминала у институције државе, па је и Србија у том погледу, по општој оцени, веома лоше стајала [Савић 2007: 5]. Савић говори да су поданичка политичка култура, ауторитарни систем владавине, превласт политике над друштвом и слабљење државних институција уз опште осиромашење становништва створили погодну тле за настанак и развој корупције и организованог криминала [Савић 2007: 5].

Чини се да је домаћа политичка елита на почетку новог миленијума уочила потребу брзог и ефикасног деловања на плану стварања организационих, кадровских и техничких предуслова за ефикасну борбу против ових зâла, уз стварање одговарајућег законског миљеа [Бановић и Лајић 2008: 72], чији је саставни део и нормативно регулисање одузимања криминалом стечене имовине. На жалост, процес стварања неопходних предуслова праћен је, у виду порођајних мука младе демократије, бројним дилемама, оспоравањима и лутањима, али би се, ипак, могло рећи да се ствари крећу у позитивном смеру, те да је стање на овом плану данас много боље него пре пет или десет година [Бановић и Лајић 2008: 72].

Начелне критике ранијег нормативног оквира кретале су се од оцене да је правни основ за одузимање имовинске користи постојао и раније (упркос одређеним недостацима), али да су недостатак знања и искуства код тужилаца, полицајаца и судија, као и непостојање посебних јединица или истражитеља специјализованих за финансијске истраге представљали основне разлоге за неефикасно одузимање имовинске користи [Голобинек и сар. 2006: 12], до тога да су постојеће законске одредбе квалификовале неподобним за давање довољно снажне могућности да се у оквиру борбе против организованог криминала води и борба за утврђивање и одузимање имовинске користи, те се стога и нису користиле довољно у пракси [Драгићевић-Дичић и Сепи 2008: 339]. Даље, учавало се и одступање од међународних стандарда [Илић и Бановић 2007: 316], указивало на могућност одузимања имовине прибављене кривичним делом, али не и оне стечене у вези с кривичним делом, упркос чињеници да савремена искуства указују на то да организовани криминал прибавља баш такву врсту користи [Сепи 2007: 35], уз набрајање низа системских недостатака [Драгићевић-Дичић и Сепи 2008: 340].

Постојала је и начелна сагласност да се већ поменуто неспровођење финансијских истрага, којима би се прецизно утврдила врста и висина прибављене користи, паралелно с кривичним истрагама, могло означити једним од значајнијих проблема. Њихов недостатак у крајњој линији доводио је до тога да се по окончању кривичног поступка од учиниоца нема шта одузети, а претходна искуства су јасно указивала на то да ако већ у почетним фазама поступка прибављена имовинска корист није идентификована, те одређене привремене мере обезбеђења, током суђења вероватно више неће постојати имовина на коју би се наведене мере обезбеђења касније примениле [Илић и Бановић 2007: 312]. Уосталом, и Нацио-

нална стратегија за борбу против организованог криминала предвиђа као један од основних циљева повећање ефикасности у борби против организованог криминала одговарајућим репресивним и превентивним деловањем, уз одузимање имовине проистекле из вршења кривичних дела, при чему се одузимање криминалне добити препознаје као један од основних принципа за њену успешну примену [Влада Републике Србије 2009: 2]. Потребан је проактивни приступ, заснован на обавештајним подацима, који би довео до откривања и онемогућавања активности припадника организованог криминала, до хапшења преступника, уништења криминалних мрежа, као и заплена и конфисковања илегално стечених средстава [EU 2000: 5].

Немогућност лаког решавања проблема везаног за примену института одузимања криминалне добити, у контексту борбе против организованог криминала, видљива је и у домаћој блиској правној историји. Наиме, уочивши да је постојећи одговор на проблем организованог криминала исувише благ, законодавац је врло брзо интервенисао на овом плану. Наиме, годину дана по ступању на снагу новог процесног законодавства из 2001. године, новелама су предвиђене посебне одредбе за одузимање предмета и имовинске користи за кривична дела организованог криминала. Како ове норме (ипак) нису доживеле адекватну примену у пракси, седам година касније донет је и посебан законски акт, *lex specialis*, којим се детаљно регулише материја одузимања и располагања имовином проистеклом из кривичних дела⁵, а претходно поменуте одредбе Законика о кривичном поступку стављене су ван снаге. Мера успеха овог подухвата домаћег законодавца показаће се у времену које долази.

* * *

Опасности које долазе од проблема организованог криминала треба посматрати у ширем контексту, с обзиром на то да оне нису идентификоване само у кривичним делима која се врше, ни у поремећајима који могу наступити на тржишту под утицајем „прљавог капитала“, већ и у најнепосреднијем нападу на темеље сваког демократског друштва, при чему су најрањивија она друштва у којима је изградња демократских институција још у току, попут нашег. Поред тога, не треба игнорисати ни друштвени контекст организованог криминала, оличен кроз утицај који пропагирање лица из криминалног миљеа и њиховог животног стила, који у различитим медијским форматима може имати знатног утицаја на млађе чланове популације.

Приликом излагања о одузимању имовине стечене криминалом као средству за борбу против организованог криминала треба имати у виду да не постоји јединствен и униформан приступ који безрезервно гарантује успех. Као што се могло видети у претходном тексту, креатори правног оквира могу наступати у најбољој намери при испуњавању својих зада-

⁵ Закон о одузимању имовине проистекле из кривичног дела донет је 23. октобра 2008. године, ступио је на снагу 5. новембра исте године, с одложеном применом од 1. марта 2009. године.

така и при томе бити суочени с бројним ризицима, који, чак и ако се запобију или превазиђу, неће нужно пружити гаранције о успешности усвојеног механизма. Практична потврда ове тезе може се пронаћи и у Прегледу најбоље праксе Савета Европе о превентивним мерама против организованог криминала, у којој се наводи да различита друштва имају различите склоности ка социјалном и предузетничком ризику, а у реалности и различите интегритете државних институција. Земљама у транзицији, попут наше у којој овај процес траје, чини се, бесконачно дуго (*прим. аути.*), може бити потребно додатно ангажовање на превенцији организованог криминала како би се овај феномен сузбио ефикасније у односу на пуку примену репресије [Council of Europe 2003: 22].

Како је претходно поменуо један од домаћих аутора и креатора ЗОИПКД, могло би се закључити да одузимање имовине стечене кривичним делима има не само кривичноправно и криминално-политичко оправдање, већ и своју интегративну раван, насталу из неопходности да се на наднационалном плану координирају активности у борби против тешких облика криминала [Илић 2008: 16]. Правни принцип о недозвољености богађења путем криминала доживео је пуну афирмацију у одговарајућим документима Европске уније почетком овог миленијума. Још раније, од краја осамдесетих година прошлог века, уследила је жива интернационална нормативно-правна активност која је резултирала доношењем важних међународних уговора, чија је супстанција апострофирала важност праћења, истраживања и одузимања имовине за коју се сумња да је стечена криминалом. Пажња коју је привукао овај проблем и његова интернационална димензија очигледно говоре о важности уређења области одузимања криминалне имовине, а начелно слични ставови по питању појединих елемената изражени у поменутим документима и већини европских правних система, као и њихова сада већ дугогодишња практична примена у тим системима, оправдавају нове форме одузимања незаконито стечене добити и показују да је реч о примењивом и корисном средству у борби против пошести организованог криминала.

ЛИТЕРАТУРА

- Бановић, Б. и О. Лајић. Улога полиције у поступку утврђивања имовинске користи стечене извршењем кривичних дела. *Ревииа за криминологију и кривично право*, 46 (2), 2008: 71–87.
- Влада Републике Србије. Национална стратегија за борбу против организованог криминала, *Службени гласник РС*, бр. 23, 2009.
- Голобинек, Р., А. Вучић, Д. Трнинић, Ј. Богић и М. Миловановић. *Финансијске истраже и одузимање имовине стечене кривичним делима – приручник за припаднике полиције и правосуђа*, Стразбур: Савет Европе, 2006.
- Драгичевић Дичић, Р. и Р. Сепи: Одузимање имовинске користи, у: М. Грубач и сар., *Борба против организованог криминала у Србији – од постојеће законодавства до свеобухватног предлога реформе*, Београд: UNICRI, 2008: 339–353.
- Ивичевић-Карас, Е. Казненоправно одузимање незаконито стечене имовинске користи. *Хрватски легион за казнено право и праксу*, 14 (2), 2007: 673–694.

- Илић, Г. П. Одузимање имовине стечене криминалом. *Ревизија за безбедносћ – стџручни часопис о коруицији и орџанизованом криминалу*, II (5), 2008: 5–16.
- Илић, Г. П. Одузимање имовине проистекле из кривичног дела – осврт на предложена законска решења, *Ревизија за безбедносћ – стџручни часопис о коруицији и орџанизованом криминалу*, II (10), 2008: 16–21.
- Илић, Г. П. и Б. Бановић. Међународни стандарди одузимања имовине стечене криминалом и домаће законодавство, *Правна ријеч*, IV (12), 2007: 299–317.
- Лајић, О. О правној природи института одузимања имовине проистекле из кривичног дела. *Зборник Правноџ факултетџа у Новом Саду*, XLIV (2), 2010: 349–362.
- Мршевић, З. Кривична санкција конфискације имовине као средство у борби против организованог криминала по Европској конвенцији о прању новца. *Јуџословенска ревиџа за криминолоџију и кривично ѓраво*, XXXI (1–2), 1994: 85–98.
- Николић, Б. Одузимање имовине стечене криминалом – међународни стандарди, упоредна решења и пракса Европског суда за ѓудска права, у: Г. П. Илић, Б. Николић, М. Мајић и Ђ. Мелило, *Коментџар Закона о одузимању имовине ѓроисцтекле из кривичноџ дела са ѓреџледом релевантних међународних докумената*, уџоредно-ѓравних решења и ѓраксе ЕСЃП, Београд: Организација за европску безбедност и сарадњу, Мисија у Србији, 2009: 5–30.
- Петрић, Б. Имовински захтеви и одузимање имовинске користи у кривичном поступку. *Гласник Адвокатске коморе у А. П. Војводини*, X (8), 1961: 1–11.
- Попић, Д. Од финансијске истраге до судске одлуке. *Правда у ѓранзицији*, бр. 9. 2007. Доступан 23.2.2010. на <http://www.pravdautranziciji.com/pages/article.php?id=1662>
- Савић, М. Разлика између редовних и специјализованих полицијских, тужилачких и судских институција, *Ревизија за безбедносћ – стџручни часопис о коруицији и орџанизованом криминалу*, I (2), 2007: 5.
- Сепи, Р. Кривичноправни оквир за борбу против организованог криминала. *Ревизија за безбедносћ – стџручни часопис о коруицији и орџанизованом криминалу*, бр. I (5), 2007: 32–36.
- Управа за спречавање прања новца. *Нацртџ националне стџраџеџије за борбу ѓроѓише ѓрања новца и финансирања ѓтероризма*, 2008. Доступан 12. 2. 2008. на <http://www.fcplm.org.yu>
- Шкулић, М. Основна феноменолошка обележја организованог криминалитета. *Ревизија за безбедносћ – стџручни часопис о коруицији и орџанизованом криминалу*, II (10), 2008: 22–27.
- Blumenson E. and E. Nilsen. Policing for Profit: The Drug War’s Hidden Economic Agenda. *The University of Chicago Law Review*, 65 (35), 1998: 35–119.
- Bowles, R., M. Faure and H. Garoupa. Economic analysis of the removal of illegal gains. *International Review of Law and Economics*, 20, 2000: 537–549.
- Confiscation of profits and the fight against money laundering – Critical remarks on two financial-oriented crime fighting tools. *6th Cross-border Crime Colloquium*, Aining, Germany, доступно 25. 6. 2010. на: www.cross-border-crime.net/pdf/CCC-2003-Bug-gisch.pdf
- Council of Europe (2003). Preventive Legal Measures against Organised Crime – Best Practice Survey № 9. Strasbourg: Council of Europe – The Group of Specialists on Criminal Law and Criminological Aspects of Organised Crime (PC-S-CO).
- Courakis, N. Financial Crime Today: Greece as a European Case Study. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9, 2001: 197–219.
- European Union. The Prevention And Control Of Organised Crime: A Strategy For The Beginning Of The New Millennium. *Official Journal of the European Communities*, C 124/1, 2000.
- Evans, J. L. *The Proceeds of Crime: Problems of Investigation and Prosecution*. Vancouver: International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy at The University of British Columbia, 1994.

- Freiberg, A. Confiscating the profits. *Reform*, 73, 1998: 67–70.
- Laudatti, A. Il sistema di contrasto alla ricchezza illecita nella legislazione europea. *International Conference on Asset Forfeiture*. Belgrade: Special Prosecutor's Office Belgrade, US Department of Justice OPDAT & US Embassy of Belgrade, OSCE – Mission to Serbia, 2007.
- Levi, M. *Reversal of the burden of proof in confiscation of the proceeds of crime: a Council of Europe Best Practice Survey*. Strasbourg: Council of Europe – European Committee of Crime Problems (CDPC), 2000.
- Manning, G. A. *Financial Investigation and Forensic Accounting*. Boca Raton: CRC Press, Taylor & Francis Group, 2005.
- Nelen, H. Hit them where it hurts most? – The proceeds-of-crime approach in the Netherlands. *Crime, Law & Social Change*, 41 (5), 2004, 517–534.
- Northern Ireland Assembly (2001). *Proceeds of Crime*. Northern Ireland Assembly – Research and Library Services. Доступно 29. 6. 2010.
<http://www.niassembly.gov.uk/io/research/0301.pdf>
- Paoli, L. and C. Fijnaut. Organised Crime and Its Control Policies. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 14 (3), 2006: 307–327.
- Smellie, A. Prosecutorial challenges in freezing and forfeiting proceeds of transnational crime and the use of international asset sharing to promote international cooperation. *Journal of Money Laundering Control*, 8 (2), 2004: 104–114.
- Stessens, G. *Money Laundering – A New International Law Enforcement Model*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Vettori, B. *Tough on Criminal Wealth – Exploring the Practice of Proceeds from Crime Confiscation in the EU*. Dordrecht: Springer, 2006.

SPECIAL FORMS OF CRIMINAL PROPERTY CONFISCATION

by

Oliver Lajić

SUMMARY: Confiscation has existed in the domestic legal system for more than half a century. Considering limitations in practical implementation of this principle, especially in the context of fighting against organized crime, the domestic legislator has recently offered new solutions for “criminal property” confiscation in the form of criminal property confiscation procedure regulated by a special law. In this sense, this paper analyzes the specific characteristics of organized crime phenomena, which require a different approach compared to the standard solutions in this area, criticizing such solutions, as well as the state of the local law and practice that preceded the adoption of the above mentioned regulation.

The author concludes that criminal property confiscation may be considered as a desirable instrument in the fight against organized crime, whereby we should be careful in creating the related normative and legal framework, thus avoiding numerous negative effects that may challenge its creators. He also points out the international element that has significant influence in the design and practical implementation of the national models.

KEY WORDS: criminal property confiscation, organized crime, confiscation, Criminal Property Confiscation Law

ЗАШТО СУ НАС БОМБАРДОВАЛИ?

(Данило Золо, *Ко каже хуманосиј... райи, право и глобални поредак*, с италијанског превео Зоран Катанић; приређивање и стручна редакција превода Зоран Стојановић, Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, 2012, стр. 157)

Inter arma enim silent leges,
(У доба рата, право утихне),
Цицерон

Монографија Данила Зола *Ко каже хуманосиј... райи, право и глобални поредак* представља исцрпну анализу тзв. рата за Косово, који су 1999. године против Савезне Републике Југославије (СРЈ) водиле НАТО силе. Аутор књиге се такође осврће на однос снага у свету, унутрашње проблеме НАТО савеза и грубо кршење међународног јавног права. Осим правних и политичких коментара, аутор се упушта и у критику ставова тренутно на Западу најцењенијих филозофа, попут Јиргена Хабермаса и Мајкла Волцера.

На самом почетку, аутор пише о историјским околностима и империјалним претензијама на Балкан, како би објаснио зашто је овај рат вођен на Балканском полуострву, а не на неком другом крају света. Полази се од перцепције западњака, који на Балкан гледају као на Европу, будући да су балкански народи, културно и политички, сматрани „европским“ народима, а поготово због блискости овог простора с геополитичком основом Европе. За Запад, међутим, Балкан остаје „Европа нижег реда: нејака, споредна Европа, утонула у сенке прошлости из које не успева да се извуче“ (стр. 19). Чак и балкански аутори ово подручје сматрају простором регресивног и агресивног национализма, који распирује крваве сукобе. За неке је управо тај национализам „ендогени узрок зала“, који Балкан чини неком врстом одметничког кон-

тинента (стр. 20). Веома битна ставка јесте *рањивосиј овог јросијора*, који, у очима Запада, не чува стабилна војна сила, због чега је прилично подложен оружаним агресијама. Интересантно је да аутор сматра да „су етнички екстремизам и националистичка агресивност балканских народа примили одлучујући импулс, не од политичко-административне структуре Отоманске империје или од борбе за ослобођење од њене владавине... већ од политике територијалне поделе и комадања које су вршиле европске империје“ (стр. 24).

После кратког описа кључних догађаја у посттитоистичкој Југославији, професор Золо се осврће на подршку Запада отцепљењу Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине. Он, међутим, прави велику разлику између рата у БиХ и оног у Хрватској, будући да „у босанском рату први пут видимо интервенцију НАТО снага... у правим ратним операцијама против српских војних положаја“ (стр. 28). Штавише, „може се тврдити да су рат у Босни и рат за Косово *консекутивни догађаји једног јединог ‘хуманијтарног райа’*“ (стр. 29). Рат за Косово, према аутору, није чак ни наставак рата у БиХ, већ заједно с њим чини „хуманитарни“ развој балканских ратова прошлог века, а нарочито оних проишавших из интервенције фашистичке Италије и нацистичке Немачке. Исто као и 1941.

године, западне силе уочи рата за Косово користе националистичке екстремизме и међуетничке тензије како би наметнуле логику „империјалне картографије“.

Настанак, брз развој и успех „Ослободилачке војске Косова“ (ОВК, УЧК/УСК), екстремистичке фракције Албанаца, коју је умногоме помогао и финансирао Запад – једно је од пресудних питања за разумевање овог рата, сматра аутор. Подршка овој организацији ишла је чак до невероватног међународног признања у Рамбујеу 1999. године. У њему се види не само тежња НАТО пакта да рат учини „иреверзибилним и све крвавијим“, већ и *нейошћовање воље умерених косовских Албанаца*, који су 1992. године са чак 99% гласова изабрали Ибрахима Ругову за свог представника. Као пресудан период у америчко-албанским односима узима се јесен 1998. године, када САД „све експлицитније показују непоштовање према Ругови и своје неповерење према умереној стратегији Демократског савеза Косова. У исто време све више обраћају пажњу на лидера УЧК и започињу неформалне контакте с њима.“ То се нарочито види на конференцији у Рамбујеу, о чему пише Роберто Мороцо дела Рока, где Американци „Хашима Тачија постављају на чело албанске делегације и где Ругова, кога су косовски Албанци демократски изабрали за председника, прелази у други план у односу на овог младића од 29 година“ (стр. 32).

Колико је западним силама (а поготово САД) стало да до рата дође, говори и чињеница да Activation order, који је Атлански савет 13. октобра 1998. године издао НАТО-у, није поништен чак ни након бројних Милошевићевих уступака којима се знатно ограничава суверенитет СРЈ. Наиме, само три дана након што је издат поменути акт (којим се НАТО овлашћује да ваздушно нападне циљеве у СРЈ), озваничен је споразум Милошевић–Холбрук, који СРЈ обавезује да смањи снаге на Космету, при чему се предвиђа мисија надзора од стране НАТО-а из ваздуха! Само осам дана касније, Резолуцијом 1203 Савета безбедности УН овлашћује се присуство контролора ОЕБС-а и ваздушна контрола НАТО-а неба над Косметом (стр. 142). Ово представља веома важан податак за српску јавност, будући да велики део или криви Милошевића за овај рат или сматра да се у Куманову пристало на све из Рамбујеа,

само што смо „приде бомбардовани и економски уништени“. Међутим, иако је Милошевић 1998. пристао на значајно ограничење суверенитета, Југославија је, након мање од пола године, добила нови ултиматум, за који је и Хенри Кисинџер рекао да је био „неприхватљив диктат“. Золо наводи да би за Милошевића и Србију прихватање тога било равно „политичком самоубиству“ (стр. 34). Тако је, 24. марта 1999. године, без икаквог одобрења Савета безбедности УН, започело бомбардовање СРЈ. Само шест дана доцније (30. марта), Милошевић нуди повлачење југословенских снага с Космета у замену за прекид бомбардовања, што НАТО не прихвата. Након уништавања мостова и рафинерије у Новом Саду, Милошевић проглашава унилатерално примирје 11. априла, али НАТО доноси одлуку о настављању бомбардовања (стр. 144). Дакле, наводи о Милошевићевој жељи да води рат, као и они о његовом потпуном незнању и могућности да се рат избегне, просто не стоје, нарочито ако имамо у виду разлоге за вођење рата, детаљно описаних у наредном поглављу.

Као заступник политичког реализма, аутор одбацује хуманитарну мотивацију за иницирање рата за Косово и Метохију. Имајући у виду да су традиционалне мотивације империјалних војних интервенција (о којима Херфрид Минклер детаљно пише у својој књизи *Империје: логика владавине светом*, Београд 2009) застареле и да вођење сваког рата захтева велико улагање ресурса (самим тим и легитимизацију онога ко рат покреће), хуманитарна мотивација тренутно се чини најприкладнијом. Она је реторички ефикасна, будући да „допушта да се ‘светско јавно мњење’ и ‘универзална етика’ супротставе девијантном партикуларизму једне државе или политичког режима“. Због тога аутор, не доводећи у питање искреност идеолошких убеђења доносиоца најважнијих војнополитичких одлука, квалификује рата као „хуманитарне интервенције“ сматра типичним „инструментом самоозакоњења рата“ од стране онога ко га води (стр. 40). Због тога се и позива на Прудонову максиму „Ко каже ‘хуманост’ покушава да те обмане“. Золо изражава неповерење у хуманитарну реторику, између осталог, због недовољно утемељених оптужби на рачун владе у Београду и српске милиције за „етничко чишћење“. Такође, подсећа да је Вилијем Вокер, шеф

мисије ОЕБС-а, масакр у Рачку – „ни најмање документован и неоспоран ‘чин’“ (стр. 41) – тек након дугих консултација са Стејт департаментом оквалификовао као „злочин против човечности“ и приписао га српским снагама, што је довело до „преговора“ у Рамбујеу и напада на СРЈ. Број албанских жртава након тога се хипертрофира у западним медијима¹. На наредним странама, које су кључне у овој књизи, аутор нуди своја четири реалистичка тумачења рата (стр. 42–54).

Као прво, наводи се надметање САД с Европом. Ову тезу подржавају европски аутори, тврдећи да је Америка на тај начин себи обезбедила улогу полиција на значајном геостратешком простору – на Балкану и Медитерану. Ален де Бенуа тврди да је америчка суперсила тежила да „Европљанима да на знање да они не би били у стању да реше балканско питање без интервенције Вашингтона“ (стр. 43). Шарл Шампетје иде још даље, те овај рат назива „*рај њројтив Европје*“, тврдећи да је основни циљ САД био да подели Европу, ради војнополитичке окупације целог територијалног подручја од Балтика до Јадрана и источног Медитерана! Зато је рат за Косово знатно сложенији од свих пређашњих на овом простору, јер стратешке пројекције САД превазилазе димензије Балкана и укључују чак и посредне протагонисте, попут Кине и Индије.

Друго тумачење тиче се економских разлога и такође је интересантно, будући да указује на податке који су слабо познати у Србији. Аутор наводи да се не може негирати да је НАТО интервенција имала *негајивне економске последице на Евројску унију*. Реперкусије овог рата су притисак балканске емиграције ка Европи, стварање тешкоћа европским инвеститорима и експанзија црног тржишта и шверца. Међутим, као суштинско питање, Золо наводи борбу с Русијом и Ираном за *контролу нафтиних коридора* које Каспијско море и Кавказ спајају с Медитераном, Балканом и Јужном Европом. „Сједињене Државе су решене да изграде

нафтоводе на сигурним територијама, то јест, преко земаља, чак и исламских, али које су зависне и које се могу контролисати“ (стр. 45). Због тога је Турска веома битан партнер САД, а ЕУ је преузела на себе обавезу да Турску прими до 2004. године, што је, као што смо видели, благовремено испунила (sic!). Да је теза о контроли коридора тачна, показало се након рата, када је на самиту ОЕБС-а, 19. новембра 1999. године, потписан споразум који су САД „жарко желеле и из кога је искључена Русија, о изградњи новог нафтовода за пренос сирове нафте из централне Азије до Медитерана, без преласка преко територије Русије и Ирана“ (стр. 147).

Трећи разлог за вођење рата аутор види у прилици да се од стране САД наметне глобални „хегемонистички федерализам“ чији би најмоћнији инструмент био НАТО пакт. Стратешке анализе за наведени концепт креирали су Збигњев Бжежински, Ричард Хас и Самјуел Хантингтон. Најзад, као мотивација за интервенцију наводи се *пројекција ајлантиске хегемоније према целој евроазијској области*. Овај разлог уско је повезан с претходним и објашњава трансформацију НАТО-а у наднационалну структуру у којој САД воде главну реч. Још 1992, НАТО се ставио на располагање Уједињеним нацијама и ОЕБС-у за „очување мира“ на простору бивше Југославије. Осим тога што се тиме наводи интервенција у неодбрамбене сврхе, што је у супротности с главом 7 Повеље УН, НАТО је и прекршио чланове 5 и 6 сопственог статута². Након само седам година, НАТО је фактички себи подредио УН, што је симболички показао на Самиту у Вашингтону, када је, при набрајању међународних организација с којима намерава да сарађује на решавању балканских проблема, на *последњем* месту навео Уједињене нације!

На основу изнетог може се закључити да су се у рату за Косово укрстили највиши глобални војнополитички и економски интереси, што је СР Југославији оставило минималан маневарски простор.

Наредно поглавље бави се *џрубим кршењем међународног јавног њрава* од стране НАТО пакта. Пре свега, наведени Activation order из октобра 1998, осим што је у директној супротности са чл. 2 Повеље УН, утиче

¹ На пример, амерички министар одбране, Вилијам Коен, изјавио је да је убијено 100.000 Албанаца, док је званичан податак НАТО-а био 10.000 жртава. С друге стране, не потцењујући озбиљност „крвопролића којима су се Срби умрљали“, према мишљењу Савета за заштиту људских права и слобода у Приштини, број албанских жртава у периоду јануар–октобар 1998. године био је 1.291 (стр. 57).

² Тако је већ 1995. године НАТО на Балкану вршио функције оружаних снага и правосудних органа.

и на ништавост Милошевић–Холбрук споразума, будући да крши чл. 52 Бечке конвенције о Закону о уговорима из 1969. Само кршење међународног јавног права није толико специфично код рата за Косово, колико одсуство било каквог покушаја да се, макар накнадно, прибави сагласност Уједињених нација. „Нити су се политички органи НАТО-а позивали на три резолуције Савета безбедности (од 31. марта, 23. септембра и 24. октобра 1998. године) које су могле да понуде неки ослонац, мада несигуран и лажан, за оправдавање оружане интервенције без изричитог мандата Савета, нити су у том циљу предложиле екстензивно тумачење чл. 51 Повеље УН“ (62). Слабост Уједињених нација била је очигледна, поготово јер су Индија, Русија и Белорусија одбијене када су Савету безбедности поднеле Резолуцију о осуди војне интервенције НАТО-а.

С друге стране, не спорећи да је рат био противан међународном јавном праву, аутори попут Мајкла Волцера и Јиргена Хабермаса правдали су НАТО интервенцију „моралним“ разлозима. Због неспособности Уједињених нација да омогуће минималну „глобалну владавину права“ Волцер пише да нико није имао моралну обавезу да интервенише, али да су „сви имали право да то учине“. Стога закључује да је НАТО интервенција, ипак, била морално најбољи избор „имајући у обзир улогу коју коју су вековима на Балкану играле европске силе“ (стр. 68). Золо је у посебном раду, под називом *Cosmopolis*, критиковао Волцерову војну етику, за коју пише да се поклапа с „војним цинизмом“ Едварда Лутвака³.

Као поборник космополитизма, Хабермас оправдава напад на Југославију, сматрајући да он води преласку из класичног међународног права у космополитско право (такође велича „хируршку прецизност“ НАТО авиона и залагање да се избегну цивилне жртве, што су демантовали многи функционери УН, попут бразилског дипломате Сержа Виере де Мела, као и сами НАТО званичници). Као поборник „правног пацифизма“, он универзалну етику претпоставља праву, што је у основи погрешно. Та идеја потиче од Келсенове теорије о „праведном рату“, конструкције која је подложна прагматичним поли-

³ Обојица су „радикално скептични“ према међународном праву и међународним институцијама.

тичким интерпретацијама. Међутим, Хабермас је ипак дотакао веома важна питања од правног и политичког значаја, која Золо даље разрађује. Најважније питање тиче се слабљења УН и тежњи да се оне ојачају тако што ће им се доделити надлежност над универзалном заштитом људских права. „Али оно што измиче присталицама кантовског космополитског права јесте то да је та ‘универзалистичка претензија’ неостварива у оквиру данас постојећих међународних институција и права. Универзализовати УН према шеми правног пацифизма значило би њихово уништење“ (стр. 72), закључује Золо и додаје да ни сама концепција људских права није ослобођена контроверзи. Илустративан пример је Бангкокка декларација, донета 1993⁴, којом су се азијске земље супротставиле наметању друштвених вредности и политичког система од стране Запада.

Један од највећих проблема рата за Косово, посебно због својих последица, свакако је бомбардовање квазинуклеарним и неконвенционалним оружјем. Према изјавама генералног секретара НАТО-а, Џорџа Робертсона, амерички бомбардери бацили су око *31 хиљаду бомби с осиромашеним уранијумом!* (стр. 93). Такав рат, осим што је супротан праву, несамерљив је и категорији етике. Он по својој природи има функцију да уништава „животе, својину и права (хиљадама или стотинама хиљада) људских бића, остављајући по страни процену њиховог одговорног понашања“ (стр. 76).

При таквом стању ствари, било је потребно да се жртва представи као агресор, а агресор као жртва. Томе је послужио *Међународни кривични суд за бившу Југославију у Хаџу*, основан Резолуцијом Савета безбедности, противно међународном јавном праву. СР Југославија је Дејтонским споразумом под притиском Америке признала јурisdикцију овог трибунала. О тежњи да се Милошевић представи као искључиви кривац за избијање овог крвавог рата, сведочи и податак да су САД, одмах након престанка бомбардовања, већ 25. јуна нудиле награду од пет милиона долара свакоме ко би дао информацију која би довела до хапшења Слободана

⁴ За разлику од западњачког либерализма, рационализма и индивидуализма, културни и политички идентитет земаља Југоисточне Азије чине ред, друштвена хармонија, поштовање ауторитета и породице.

Милошевића (стр. 146). У поглављу којим објашњава многобројне аномалије Трибунала, аутор као основне наводи: нелегалност његовог оснивања, неусклађеност Статута овог суда фундаменталним начелима кривичног права; несамосталност суда (будући да му је спољни циљ политичке природе стављен изнад његове правосудне активности) (стр. 89), а Алдо Бернадини наводи да се оснивању Трибунала може приговорити „да је предузета *ad hoc*, ретроактивно и без преседана“ (стр. 90). Његова спрега с политичким и војним органима НАТО-а и потпуна зависност у погледу финансирања од стране америчке администрације, говоре да је овај орган не само нелегалан, него и нелегитиман. Тако Золо пише: „Победа над непријатељем не би била потпуна ако се не би обавио судски обред који би санкционисао морални пораз побеђених. Без тог ритуала ни један ‘нови поредак’ не би могао да се успостави“ (стр. 94). Стога и не чуди што хашки тужиоци нису покренули ниједну истрагу против НАТО команданата. Још већу срамоту за међународно кривично право представља различито поступање према оптуженицима с простора бивше СФРЈ, које је резултирало пуштањем на слободу Готовине, Маркача, Орића и Харадинаја, док су Срби осуђени на укупно 1.112,5 година затвора, а још деветоро чека пресуду. О двоструком колосеку „политичке правде“ аутор наводи да „Трибунал за бившу Југославију, не само да је могао да постави на исту правну раван агресоре и нападнуте, него је гајио сарадњу с агресором на штету нападнутих... овај дупли колосек, био је један од најсензационалнијих *йарадокса райа на Косову*, а који је западно јавно мњење укључујући најугледније правнике и политикологе, потпуно занемарило“ (стр. 99).

Рат за Косово показао је да је НАТО под строгом контролом САД и да је војнополитичка структура Европе крхка и сложена. Будући да, упркос великим улагањима, војни потенцијал европских држава, према речима Џорџа Робертсона, није достигао *ни 10% пошеницијала САД*, убрзо се (у новембру 1999) створило план о стварању европског војног корпуса. Доцније је Вашингтон „сасекао у корену“ овај покушај Европљана да се осамостале, уз објашњење да би нови план могао да „угрози компактност НАТО-а и нанесе штету члановима НАТО-а који не припадају Европској заједници“ (стр. 115).

„Империјална картографија“ Рамбујеа наметнута је силом, а територија Космета постала је протекторат НАТО-а, на којем је изграђен камп Бондстил, огромна војна база, налик онима које су изграђене у Италији. „Два главна обећања – престанак етничког насиља и успостављање демократије у целој југословенској федерацији – нису одржана“ (111). Градови у Србији доведени су у прединдустријско стање (стр. 131), а с Космета је протерано 87% неалбанског становништва (стр. 110). Золо додаје да је рат имао дејства на западне политичке системе: „погоршао је и ставио на видело ерозију демократских институција. Показао је свемоћ мреже односа и транснационалних клубова... У ствари, рат за Косово су одлучиле – у Италији као и у другим европским земљама – неке *војно-политичке елите* лишене демократског мандата *ad hoc*, које су понекад деловале, као што се догодило у Италији, отвореним кршењем Устава“ (стр. 117). Треба се присетити и податка да су, осим америчког Конгреса, Хашки трибунал финансирале фондације и приватне фирме, попут Соросовог Института за отворено друштво (стр. 97).

У закључку аутор наводи да „рат с неба“ није донео мир, демократију и стабилност на Балкану. Мржња, насиље, корупција, сиромаштво, проституција, уништење животне средине оставштина су овог рата“ (стр. 131). Претпоставке аутора по питању судбине Космета (да ће служити интересима НАТО-а, у сенци Бондстила, као и криминалним организацијама, „прослављених“ ових ратом), показале су се најжалост као тачне. Да бисмо схватили у каквим су проблемима и амерички савезници, а не само Србија, можда најбоље говори предговор српском издању, где професор Золо констатује да „Србија и Италија имају заједничке озбиљне проблеме (мисли се на војну окупацију од стране САД – прим. Ф. Б.) које ће само храброшћу и солидарношћу, на неки начин, успети да реше“ (стр. 16).

Ова књига посебно је битна да би се, пре свега, разумели разлози и демаскирају поводи за вођење рата на Космету⁵. Од нарочитог

⁵ За поменућу тему упућујем и на књигу *Агресија, коресијонденција Правног факултета у Београду за време райа йроишв СРЈ*, Правни факултет Универзитета у Београду, 2009, приредио проф. др Оливер Антић.

је значаја да се схвати улога Хашког трибунала и његове последње пресуде. Преведена је на српски језик можда у право време, с обзиром на то да се на Србију – и споља и

изнутра – врше снажни притисци да се одрекне Косова и Метохије.

Филип Блажојевић

UDC 338.1(497.11)

СВЕСНО ПРОМИШЉАЊЕ УПРАВЉАЊА РАЗВОЈЕМ: УСЛОВ ИЗЛАСКА ИЗ КРИЗЕ

(Миодраг Вујошевић, Славка Зековић и Тамара Маричић,
Нови европски регионализам и регионално управљање у Србији,
Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Београд 2012)

Нови европски регионализам и регионално управљање у Србији М. Вујошевића, С. Зековић и Т. Маричић представља наставак вишегодишње плодне сарадње и упорног истраживачког рада у Институту за архитектуру и урбанизам Србије о развојним проблемима Србије. Ово дело представља тек први том двокњижја које ће бити заокружено када аутори започети рад кроз годину дана приведу крају.

Основни налаз аутора о стању управљања регионалним развојем у Србији гласи: након периода до краја 1980-тих када је као саставни део бивше СФРЈ припадала групи земаља с наглашено децентрализованим системом, с развијеним регионалним и локалним управљачким нивоом, Србија добила карактеристике земље радикално централизованог управљања. У том погледу у периоду транзиције, од 2000. наомамо, поред већег броја иницијатива за децентрализацију, уставних промена из 2006. године које су створиле претпоставке за такве промене и доношења законског оквира о регионализацији из 2009, суштински до децентрализације управљања није дошло.

У Србији је у периоду преобликовања привреде ка тржишном начину функционисања, упркос динамичном расту пропуштеног таласа економског и еколошког реструктурисања који је истовремено текао у Европској унији, тако да је овај раст у домаћим условима био раст без развоја. Као последица тога српска економија има обележја једне од најрастрошенијих и најмање одрживих привреда

у Европи напоредо с опстанком неодговарајућих образаца просторног развоја и еколошко просторне заштите. У области регионалног развоја очекивано ионако велике регионалне разлике додатно су продубљене у последњој деценији, чему су тржишне реформе обилато допринеле, јер се о регионалном и територијалном развоју уопште није водило рачуна. Шири оквир и уједно разлог оваквог стања аутори виде у „слому стратешког мишљења, истраживања и управљања“ који је на сцени више деценија.

Чињеница је да нарочито последњих година јачају све бројније иницијативе и залагање за решавање регионалног питања и квалитетнијег просторног развоја. Међутим, како аутори истичу, својеврстан проблем је то што нема ниједног предлога који би се на системски начин, кроз *ex ante* евалуацију предложених опција бавио развојним питањима. Највећи број ових иницијатива је једностран, јер мимоилазе питање које је у хијерархији важније. Другим речима, не баве се основним питањем: превазилажење „слома стратешког мишљења, истраживања и управљања“. У европским оквирима трансформације на регионалном и метрополском нивоу су проистекле из потребе за прилагођавањем на околности усложене и ојачане међународне конкуренције. У домаћим условима још се полази од традиционалних и једностранних уставноправних схематизованих оквира, а да се пренебрегава потреба за изменама система управљања. Ово је неопходно тим пре, што је у међувремену дошло

до слома неолибералног концепта, који је и главни изазивач институционалног и развојног слома. Отуда се аутори залажу за то да се на темељима домаћих потенцијала и ограничења, као и европских искустава у трагању за одговором на најновије изазове управљања развојем, изнађу алтернативна стратешка решења за вођење општих и секторских развојних политика.

Док Европа није губила време и прилагођавала је своју привреду на нове изазове, Србија се у великој мери стихијно развијала доспевши до статуса „унутрашње европске периферије“, као својеврсна политичка, дужничка, економска, финансијска и еколошка (полу)колонија пред вратима колапса. По ауторима, за овако црну слику могу се окривити „себичне, некомпетентне и друштвено неодговорне елите“, што уједно представља озбиљну тешкоћу за покретање и реализацију алтернативних рационалних приступа управљању развојем.

Да би дошли до одговарајућег одговора у сегменту који се односи на регионални развој аутори су анализирали следећа питања: прво, општи управљачки аспекти регионалног планирања и управљања; друго, традиционални и нови европски приступ у управљању на метрополском и регионалном нивоу; треће, најновији европски тренд у погледу промишљања и управљања развојем који се састоји у оклоу од либералног и неолибералног приступа; четврто, приступ политици регионалног развој у ЕУ и, пето, импликације промена у регионалној политици ЕУ, нарочито на институционалне и организационе аспекте.

Књига се састоји из седам поглавља с уводом, закључком и списком коришћене литературе. У првом делу студије аутори се баве општим питањима регионалног управљања, при том одређујући најпре регионално питање и регионално управљање као основну тему, потом паралелне процесе федерализације и регионализације и регионално питање, односно регионалну политику и управљање.

У другом поглављу се дефинише регион као основни предмет истраживања, као и управљање растом и развојем региона, односно регионални аспект раста и развоја. Нарочиту пажњу привлачи анализа фактора регионалног раста и развоја и конвергенције/дивергенције регионалног раста и развоја,

при чему је поред теоријског приступа приказан важан пример Европске уније. Разматрајући питање да ли се регионалне разлике смањују или повећавају и зашто, аутори истичу две школе: прва је „теорија конвергенције“, која је доминантна и која тумачи да се разлике смањују на основу сталних повраћаја приноса због деловања опадајуће продуктивности капитала, међурегионалне трговине и међурегионалних миграција. Друга школа „кумулативних узрочности“ напротив говори о повећавању регионалних разлика, објашњавајући да је раст увек просторно селективан и кумулативан процес. Аутори се пак опредељују за еклектички приступ, јер стварност указује на оба процеса. Наиме, у раним фазама развоја доминирају фактори конвергенције, што уз ниску почетну основу, ствара услов за бржи раст мање развијених подручја. Насупрот томе у релативно напреднији привредама до изражаја долазе економија обима, позитивне екстерналије, величина тржишта, истраживање и развој, због чега се ова подручја брже развијају од просека.

Трећи део анализе посвећен је историјском осврту на питање европског регионализма после Другог светског рата, супростављајући традиционални новом европском регионализму. При том, већ неколико деценија нови европски регионализам јесте сложени израз јачања супранационалног нивоа у Европској унији и напоредог процеса децентрализације. Посебна пажња посвећена је значају који са становишта регионалне политике у Унији имају пригранична подручја и зоне.

У четвртном делу монографије аутори анализирају улогу метрополских подручја и градова – региона у регионалном управљању. При том се најпре истиче сазнање о појачаној важности метрополских подручја и градова–региона у условима кризе „државне благостања“ и јачања глобалне конкурентности националних привреда. Имајући у виду да се у новим условима просторни развој и управљање критички посматрају са становишта задовољавања критеријума одрживости развоја и еколошких критеријума аутори подвргавају анализи јачање важности градова–региона с овог аспекта. Затим се разграничава старо и ново значење термина град–регион. На крају поглавља даје се осврт на ситуацију у Србији са становишта

повећања значaja метрополских подручја, односно градова–региона. Аутори констатују да се у већини земаља ЕУ увелико одвија трансформација од владања ка управљању, а у Србији је овај процес тек у зачетку, при чему се често среће једнострано и/или погрешно тумачење ових процеса. Ово је одраз запуштености планирања и управљања развојем. Зато се само изузетно у донетим развојним документима среће приступ који интегрише различите развојне политике у стратешки просторни оквир, уз праву меру реалистичности полазећи од услова кризе и нови приступ у предлагању институционално–организационих аранжмана у припремању, доношењу и реализацији планова/одлука. Напротив, поред чињенице да је донета десетина (просторно) развојних докумената очигледно је да они одржавају стање које је далеко од превладавања слома стратешког управљања развојем, јер у њима нема интеграције социоекономских и еколошко–просторних аспеката развоја, нити иоле веће пажње посвећене спровођењу.

Пето поглавље посвећено је отвореном питању да ли је „нови обрт у планирању“, који је дефинисан као отклон од наглашеног неолибералног приступа просторном развоју и његовом управљању ка већем нагласку на потреби за свесним усмеравањем, координацијом и управљањем, још увек релевантан. Од велике је важности преиспитивање којем аутори подвргавају приступ који се назива „одрживим развојем“ у корист генералнијег приступа „развоју“. Наравно, одговарајућа пажња се посвећује либералној и неолибералној критици планирања и то са становишта оправданог супротстављања овом у много чему превазиђеном и уском посматрању развоја. Да не би остали на нивоу теоријског аутори највећу пажњу посвећују примењеној анализи ових питања на Србију, полазећи од тежње Србије да се придружи ЕУ. Указује се пуним правом на продубљивање регионалних разлика у Србији последњих деценија и „просторни неред“. Током првих година транзиционог процеса у Србији реформатори су имали аверзију према планирању и развоју, објективно оцењују аутори. Последњих година дошло је само формално до повратка стратешком планирању, јер уколико се мало загребе по визионарским идејама о „новом моделу раста“ или „реиндустријализацији“ најпре се уочава да је реч о

готово истим људима који су заступали неолиберални концепт развоја и друго, много важније, ови документи врве од фантомских и/или промашених циљева. Аутори постављају питање: зашто је толико важно говорити о овим генералним питањима постсоцијалистичке трансформације у књизи о регионалној проблематици и истовремено одговарају: зато што је глобално на делу слом неолибералног система и локално крај илузије о само једном исходишту – ружичастом путу у транзицију. Аутори овоме супротстављају нови модел раста и развоја и регионалног управљања, као његов саставни део. У том контексту они дају одговор на питање који облик комуникације у планирању и управљању просторним развојем представља оптимално решење. У сваком случају оно што је веома драгоцено и то је једна од најважнијих порука ове књиге – насупрот става да нема алтернативе они указују да, напротив – постоји хиљаде алтернатива у транзицији.

У завршном делу књиге анализира се регионална политика Европске уније, односно политика регионалног развоја, при том разграничавајући најновији период од претходног периода до 2000. године. Највећа пажња посвећена је текућој политици регионалног развоја, за период 2008–2013, а апострофирајући при том чињеницу да управљање регионалним развојем не резултује очекивањима да ће се регионални развој хармонизовати тј. да ће се регионалне разлике смањити, како се то циљано означава. Питања повезаности регионалне, економске и социјалне компоненте развоја детаљније су анализирана, с тежњом да се подробније осветле последице и препостављене резултанте промењене регионалне политике Европске уније. Када је реч о импликацијама на регионалну политику у Србији полази се од оцене да се у будућности може очекивати даље продубљивање разлика између метрополских/развијених и најмање развијених подручја, указујући при том на ограничене могућности и инструментаријум регионалне политике развоја.

Ова књига представља допринос науци у два вида: Прво, реч је о промишљању начина којима би се изашло из ћорсокака у који је ушла Србија са становишта управљања развојем и регионалним развојем, јер слом координације развоја и планског приступа

просторном разvoју још увек није превазиђен. Дакле, на теоријском и практичном нивоу се указује на правце изласка из својеврсне кризе планирања, а таквих приступа о просторном планирању код нас једноставно нема. Друго, у погледу регионалног развоја осим указивања на превелики степен централизације у управљању у Србији анализирани су велике и растуће регионалне разлике. Ово је послужило као основа за предлагање и научно промишљање концепта регионалног развоја који би омогућио хармонизацију регионалног развоја у Србији одозго надоле, дакле, од дефинисања оптималног концепта региона до израде одговарајућих развојних докумената и њихове реализације на основи нових европских искустава у управљању регионалним развојем.

Основна нит у овом раду је указивање на неодрживо стање у Србији у погледу управљања развојем, укључујући просторну и регионалну компоненту. Наиме, аутори полазе од налаза да је у Србији после периода наглашене децентрализације, током 1990-тих година дошло до радикалне централизације, а током периода транзиције, упркос предлога за децентрализацију и доношењу неких законских решења у овом домену, Србија је остала наглашено централизована. Истовремено, иако је протеклих десетак година остварени привредни раст био релативно брз заправо није било развоја, а регионалне

разлике, које су ионако биле међу највишима у Европи, даље су се продубиле. У протеклом транзиционом периоду било је доста иницијатива за решавање проблема регионалног развоја, али је њихов проблем у основи што су била на нивоу елитистичког и теоријског, без отварања питања шта би таква решења могла практично да произведу. Ово је последица слома планског приступа развоју који још увек није превазиђен, већ напротив продубљен преовлађујућим неолибералним приступом транзицији. Док је Европа и Европска унија у међувремену развила висок степен координације у управљању просторним развојем и развила и реализовала нове концепте прилагођавања појачаној тржишној утакмици на глобалном нивоу, Србија је заостала и у погледу теоријског приступа просторном и регионалном развоју и у практичним импликацијама развоја. Отуда је тежња аутора да овом књигом дају допринос промишљању решења за превазилажење оба проблема. Они све опције остављају отвореним, на тај начин потврђујући своју тезу о хиљадама могућих алтернатива у транзицији. При том, као константа стоји њихово професионално залагање за развој постсоцијалистичке полиархије, активног и грађанског друштва, а остваривању тог циља највише може допринети модел планирања који омогућава комплексну друштвену трансформацију.

Мирољуб Хаџић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЈЕЛЕНА Д. БЕРМАНОВ (Стара Моравица, Бачка, 1959). Доценткиња, на основним и мастер студијама на Одсеку за педагогију ФФ УНС, на мастер студијама Центра за менаџмент у образовању као и на докторским студијама Центра за родне студије АЦИМСИ УНС. Области интересовања: педагошке аксиологије, евалуације у образовању и микропедагогије (интеракција, комуникација, интерперсонални односи у васпитању, скривени курикулум, разредна и школска клима, култура школе). Објавила око осамдесет радова у часописима и зборницима. Тренутно ангажована на три домаћа научна пројекта и на једном међународном билатералном пројекту. Е-адреса: jdjermanov@gmail.com

Важнија дела: *Васпийшање инйересовања*. Нови Сад 2005.

МАРА ЂУКИЋ (Жабал, 1950). Редовни професор на ФФ УНС, где предаје на основним, мастерским и докторским студијама предмете: Дидактика 1 и Дидактика 2, Диференцијална дидактика, Дидактичке иновације, Евалуација у образовању, Дидактика: Теорије, модели и развојни правци, Иновативни модели наставе и учења. Научна интересовања: дидактичке иновације свих врста и нивоа, од теоријско-методолошких, преко проблематике савремених наставних система, и образовне технологије, до питања индивидуализације, инклузије и евалуације у образовању. Објавила око 150 радова у часописима и зборницима. Била ангажована у бројним научним пројектима, а у актуелном истраживачком циклусу (2011-2013) руководилац је пројекта „Инклузивно образовање: Од педагошке концепције до праксе“, који делом финансира СНТР АПВ. Е-адреса: maradjukic@sbb.rs

Важнија дела: *Ауиенйична индивидуализација и модели йрограмиране настйаве*, Београд 1981; *Дидакйички чиниоци индивидуализоване настйаве (системни йрисйуй)*, Нови Сад 1995; *Дидакйичке иновације као изазов и избор*, Нови Сад 2003; *Технолошке комйейенције као сежменй сйручнож йрофила савременож настйавника*, Београд/Нови Сад 2007; *За йедагожску ауиономију настйавника и ученика*, Београд 2010.

ЗОРКА ЗАКИЋ (Грахово, БиХ, 1936). Редовни професор универзитета. Е-адреса: zakicv@ikomline.net

На ЕФ БУ дипломирала 1958, магистрирала 1964. и докторирала 1973. године. Редовни професор од 1988. Предавала Економику пољопривреде на магистарском курсу Рурална економија и агробизнис предмете Менаџмент у пољопривреди и Задругарство у пољопривреди. Члан је НДЕС, ДАЕС и Председништва

ДЕБ. Аутор је шест уџбеника и преко 170 студија и чланака у области аграрне економике, задругарства, економике инвестиција и руралног развоја.

Важнија дела: *Економика аграра* (коаутор), Београд 2008; *Савремена рурална њолићка: њаралеле ЕУ-РС и БиХ*, Бањалука 2009.

МИРОЉУБ ЈЕВТИЋ (Врање, 1955). Редовни професор ФПН БУ на којем је утемељио предмет Политикологија религије (од 1993/94). Члан је Управног одбора истраживачког комитета 43 за политикологију религије у оквиру IPSA (Међународног удружења за политичке науке). Оснивач је и главни уредник научног часописа *Полићколођија релиђије*, који излази на енглеском језику. Члан је истраживачке групе „Религија и политика“ у оквиру ЕСРР (European Consortium for Political Research), комитета 22 за социологију религије у оквиру ISA (Међународно удружење за социологију) и ISSR (Међународно удружење за социологију религије). До сада учествовао на свим важним конгресима политиколога и социолога религије, од Филипина, преко Индије, Бутана, Енглеске до Чилеа. Аутор је десет књига и око 100 научних саопштења на научним скуповима и чланака објављених у научним часописима. Е-адреса: jevticmiroljub@yahoo.com

Важнија дела: *Савремени њихад као рајџ*, Београд 1989. (Прњавор 1995, Београд 2001); *Од Исламске декларације до верскођ рајџа у БиХ*, Београд 1993. (Прњавор 1995); *Ислам и ѓеоџолићчка лођика*, Београд 1995 (коаутор); *Шџиџари и ислам*, Прњавор 1995; *Crime Awaits Punishment*, Нови Сад 1996; *Све наџе заблуде*, Београд 1998; *Ислам у делу Иве Андриђа*, Београд 2000; *Religion and Power*, Призрен 2008; *Релиђија – изазов џолићчкођ науци*, Београд 2010; *Албанско џиђање и релиђија*, Београд 2011.

ОЛИВЕР ЛАЈИЋ (Приједор, БиХ, 1974). Доцент Криминалистичко-полицијске академије у Београду. Е-адреса: oliverlajic@gmail.com

Дипломирао 1998, магистрирао 2006. и докторирао 2012. године на ПФ УНС. Од 1992. до 2003. радио у Полицијској управи Нови Сад, на пословима полицајца и криминалистичког полицајца. Од 2003. године ангађован у вишем и високом полицијском образовању. Обављао је послове стручног сарадника на групи криминалистичких предмета у Вишој школи унутрашњих послова (2003–2006), те наставника вештина (2007) и предавача за наставни предмет Криминалистичка методика (2008–2012) на Криминалистичко-полицијској академији (КПА). Године 2010. изабран у истраживачко звање стручни саветник. Од септембра 2012. године на КПА ради као доцент на наставном предмету Криминалистичка методика. До сада је објавио четрдесетак радова, везаних за поступање полиције у предистражном поступку, њену улогу у сузбијању трговине наркотицима и других видова криминала, као и одузимању имовине стечене криминалом, и то у једном међународном и више националних часописа, као и у тематским зборницима радова с научних скупова. Осим тога, самостално и у коауторству објавио је више издања монографског типа. До сада је учествовао у реализацији пет научноистраживачких пројеката. Тренутно је ангађован на реализацији пројекта који финансира МПН РС под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција“ (бр. 179045).

Важнија дела: *Полиција и џрејкривични и џрејходни кривични џосџујак*, Земун 2005. (коаутор); *Дрођа и друђџиво*, Нови Сад 2009. (коаутор); *Сујројсџиављање савременом орђанизованом криминалу и џтероризму*, Београд 2011. (коаутор); *Криминалистичка методика*, Београд 2012. (коаутор); *Финансијске*

истирање – кривичнојравни и криминалистички поглед на истираживање имовине сичечене криминалом и иривремене мере обезбеђења, Београд 2012.

ВЕСНА ЛУКИЋ (Сарајево, 1974). Доктор демографских наука, научни сарадник у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду. Краљице Наталије 45. Е–адреса: vlukic@idn.org.rs.

На ГФ БУ дипломирала (1997), магистрирала на (2003, смер демографија) и докторирала (2008). Од 1999. године до јуна 2010. године радила у ГИ САНУ „Јован Цвијић”. Члан је Европског удружења за проучавање становништва, Друштва демографа Србије и Одбора за проучавање становништва Одељења друштвених наука САНУ.

Важнија дела: *Дунавско-моравски коридор: насеља* (коаутор), Београд 2004; *Избељичке миграције из Босне и Херцеговине у Београд током последње деценије XX века*, Београд 2005; *Демографски развојак и функционална структура Панчева*, Београд 2011.

БОШКО МИЈАТОВИЋ (Београд, 1951). Економиста истраживач, директор економских студија у Центру за либерално-демократске студије. Е–адреса: bmijatovic@beotel.rs

Дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ БУ. Област стручног деловања: анализа државних (јавних) политика, транзиција и приватизација, макроекономска анализа, фискална политика, социјално осигурање, економика радне снаге, итд. Радио као консултант у приватизацији. Током транзиције у Србији радио на више реформских закона. Руководио на истраживачким пројектима. Био главни уредник *Призме* и *Фокуса* и члан редакција *Економске мисли* и *Рапо-еопотисуса*. Аутор колумни за *Полишику*, *Данас* и *Економист* маџазин. Аутор је већег броја чланака у домаћим и страним научним часописима, коаутор и/или уредник великог броја колективних монографија и аутор више књига.

Важнија дела: *Приватизација*, Београд 1993; *Економија, полишика и ирранзиција*, Београд 1998; *Дуван и српска држава у XIX веку*, Београд 2006; *Калишиализација иензијског осигурања*, Београд 2008; *Појмовник либералне демократије* (с И. Вујачићем и Т. Младеновићем), Београд 2008; *Два века Дечанске улице*, Београд 2009; *Поезија, иржичије, држава* (с М. Максимовићем), Београд 2009; *Пензијско осигурање пољопривредника*, Београд 2010; *Србија на низбрдици*, Београд 2011; *Програм дечијих додациа у Србији: анализа и иредлози за унаиређење* (с Горданом Матковић), Београд 2012.

ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад, 1970). Доценткиња на ФФ УНС, где предаје следеће предмете: Савремене педагошке школе и правци 1, Савремене педагошке школе и правци 2, Алтернативне школе, Конструктивистичка педагогија, Рад педагога у другим институцијама, Музејска педагогија, Учење у музеји и педагошки музејски пројекти, Општа педагогија са филозофијом образовања. Области интересовања: филозофија образовања, алтернативно образовање, конструктивизам у области образовања, учење у музеју, интеркултурално образовање. Стручне и научне радове објављивала у периодичним и серијским публикацијама: *The New Educational Review*, *US-China Education Review*, *Зборник Машице српске за друштивене науке*, *Didactica Slovenica – Pedagoška obzorja*, *Odgojne znanosti*, *Зборник Инстишиуиша за иедагошка истираживања*, *Педагогија*, *Насишава и васишишање*, *Педагошка сиварнос*, *Зборник Одсека за иедагожију ФФ у Новом Саду*, *Рад Музеја Војводине*, *Povijest i nastavi*), у зборницима радова с домаћих и страних научних скупова, као и у посебним монографијама.

Тренутно ангажована на два научна пројекта чију реализацију финансира МПН РС, на једном пројекту који делом финансира СНТР АПВ, као и на билатералном пројекту у оквиру Програма напредних акција (2011-2012) ЗНС (Знањем до напретка и стабилности). Е-адреса: jovanam@uns.ac.rs

Важнија дела: *Хуманистички њрисиуи васијино-образовној улози музеја*. Нови Сад/Вршац 2003; *Циљеви образовања и учења у свеиу доминантних иеорија васијиања 20. века*, Нови Сад 2008; *Алијернаииве у иеорији и њракси савременоџ образовања: иуи ка квалииетном образовању*, Нови Сад/Вршац 2011.

ГОРДАНА МИШЧЕВИЋ КАДИЈЕВИЋ (Земун, 1974). Доктор дидактичко-методичких наука. Доцент на УФ БУ на Катедри за методику наставе природе и друштва. Е-адреса: gordana.miscevic@uf.bg.ac.rs

Дипломирала 1997, магистрала 2004. и докторирала 2008. године на УФ БУ. По дипломирању радила као професор разредне наставе у основној школи, а од 1998. године ради на УФ БУ, најпре као млади истраживач на научно-истраживачким пројектима. Објавила је 47 радова у домаћим и страним публикацијама, као и једну монографију. До сада је ангажована на неколико домаћих пројеката од којих је тренутно актуелан „Концепције и стратегије обезбеђивања квалитета базичног образовања и васпитања“, број 179020. На позив Универзитета Фридрих Шилер у Јени (Немачка), посредством стипендије Coimbra 2002. године два месеца радила на усавршавању у области дидактичко-методичких наука. Посредством Serbian teacher education development programme-а боравила 2004. на Универзитету у Хелсинкију (Финска). Члан је Менсе Србије.

Важнија дела: *Кооперативна настава њр природе и друштва и квалииет знања ученика*, Београд 2011.

МАРКО ПАВЛОВИЋ (Заблаће, Шабац, 1956). Дипломирао (1979), магистрирао (1985) и докторирао (1989) на ПФ БУ. Од 1980. ради на ПФ УК, где је 1990. изабран за доцента за предмете Српска правна историја и Правна историја света. За редовног професора на ПФ УК изабран је 2000. Био је народни посланик (1993–1996) у Народној скупштини Републике Србије. Е-адреса: mpavlovic@jura.kg.ac.rs; srbilica@gmail.com

Важнија дела: *Преображенски усџав – њрви срџски усџав*, Крагујевац 1997; *Јуџословенска држава и њраво 1914–1941*, Крагујевац 2000; *Срџска њравна историја*, Крагујевац 2005; *Правна историја свеиа*, Крагујевац 1993, 2000, 2005, 2009; *Правна европеизација Србије 1804–1914*, Крагујевац 2008.

ГОЈКО РИКАЛОВИЋ (Јаша Томић, Банат, 1951). Редовни професор. Дипломирао 1975, магистрирао 1980. и докторирао 1988. ЕФ БУ. Асистент-приправник од 1976, а редовни професор од 2000. године. Председник ДЕБ и члан НДЕС. Е-адреса: rikgoj@ekof.bg.ac.rs

Аутор више књига, монографија и уџбеника. Објавио око 200 студија и чланака првенствено у области привредног система, економске политике и развоја, саобраћајне, руралне и аграрне економике, економике природних ресурса и пословне економике. Учествовао у преко 30 (основних и комерцијалних) истраживачких пројеката.

Важнија дела: *Саобраћај као факџор ефикасности јуџословенске њривреде*, Београд 1990; *Економика њр природних ресурса: неки значајни асијекти*, Инџија 1999; *Јуџословенске железнице – нова сџраиџеџија развоја* (коаутор), Београд 2000; *Национална економија* (Коаутор), Београд 2010; *Основи економије* (коаутор), Београд 2012.

ЖАКЛИНА СТОЈАНОВИЋ (Београд, 1972). Ванредни професор ЕФ БУ.
Е–адреса: zaklina@ekof.bg.ac.rs

Дипломирала 1995, магистрала 2000. и докторирала 2003. године на ЕФ БУ. Од 1996. асистент-приправник, а ванредни професор од 2008. године. Члан Друштва аграрних економиста Европе, НДЕС, ДАЕС и Председништва ДЕБ. Од 2008. предаје Економику аграра на основним студијама а на Програму мастер студија Економска политика и развој предмете Рурални развој, Финансијска тржишта и берзе, Аграрна економија и политика, као и Глобализација и развој пољопривреде. Уредник је четири зборника, аутор три књиге и преко 100 чланака у области аграрне економике, руралног развоја и аграрних финансија.

ВЛАДИМИР УМЕЉИЋ (Београд, 1951). Студије стоматологије у Београду. Пре тридесет година одлазак у Немачку, студије теологије и историје у Франкфурту на Мајни. Ради као независни аутор. Е–адреса: vladimir.umeljic@arcor.de

Објавио четири књиге лепе књижевности, четири обимне научне студије и тридесет научних чланака, анализа и расправа из области историје, филозофије језика, политикологије и теологије.

Важнија дела: *Vergleich zwischen Katholizismus und Kommunismus – ein Plädoyer für Demokratie* (Упоредни приказ католичанства и комунизма – пледоаје за демократију). R. G. Fischer Verlag, Frankfurt a.M. 1988; *Die Besatzungszeit und das Genozid in Jugoslawien 1941–1945* (Време окупације и геноцид у Југославији 1941–1945). Graphics High Publishing, Los Angeles 1994; *Срби и геноцидни 20. век* (Serben und das genozidale 20. Jahrhundert), Magna Plus, Beograd 2004; *Теорија дефиниционизма и феномен геноцида. Етика и власт над дефиницијата*, Magna Plus i Fond istine, Beograd 2010.

СКРАЋЕНИЦЕ

АЦИМСИ	Асоцијација центара за интердисц. и мултидисц. студије
БУ	Београдски универзитет
ГИ	Географски институт
ДАЕС	Друштво аграрних економиста Србије
ДЕБ	Друштво економиста Београда
КПА	Криминалистичко-полицијска академија
МПН РС	Министарство просвете и науке Републике Србије
НДЕС	Научно друштво економиста Србије
ПеФ	Педагошки факултет
ПКС	Привредна комора Србије
ПМФ	Природно-математички факултет
ПФ	Правни факултет
САНУ	Српска академија наука и уметности
СНТР АПВ	Секретаријат за науку и технолошки развој АП Војводине
ТМФ	Технолошко-металуршки факултет
УК	Универзитет у Крагујевцу
УНС	Универзитет у Новом Саду
УП	Универзитет у Приштини
УФ	Учитељски факултет
ФФ	Филозофски факултет
ДАЕС	Друштво аграрних економиста Србије
ДЕБ	Друштва економиста Београда
НДЕС	Научно друштво економиста Србије

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1

Phone: (00381) 21 420–199
(00381) 21 6615–798

www.maticasrpska.org.rs

email: vnikolic@maticasrpska.org.rs

email: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је
141 (4/2012) свеску 26. новембра 2012.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Милена Микић Враголић

Коректор: Владимир М. Николић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Преводилац резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Преводилац резимеа на немачки језик: Марија Ваш

Штампање завршено јануара 2013. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–.
– 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије